

Szigeti Péter

A valóság vonzásában
Jogelméleti és politikaelméleti tanulmányok

ELTE-SZIF ÁJK

2001

TARTALOM

Előszó

JOGELMÉLET

Szintetikus jogfelfogás és a jogállamiság érvényességtartománya

A jog varázslat alóli felszabadulása – Max Weber jogfejlődési magyarázata

Mag és héj: H.L.A. Hart jogkonceptiója *Akik nyomot hagytak a 20. századon*

Jogelméleti, alkotmányjogi és jogszociológiai alkotmányosság jelentések és alkotmány-értelmezés

Lehetséges-e jogimmanens mérce felállítása az alkotmánybíráskodás megítéléséhez?

A szociális jogállam követelményeinek helyzete alkotmányos berendezkedésünkben: múlt, jelen és jövő?

Alkotmánybíráskodásunk mérlege: 1990-1999 Tények, politológiai és alkotmányjogi értékelések

POLITIKAELEMÉLET

Tendenciák Magyarországon a parlamentáris jogállam kialakulásától 1996 végéig

Elvesztett kormányhatalom – megtartott törzsválasztók

A polgári nemzetállamon innen és túl

Mérlegen a XX. század

A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása az éjjeliőr állam, a keynesiánus jóléti állam és a jelenkori dezetatizáció államának esetében

Vázlat a közbiztonság három dimenziójáról: világrendszer – nemzetállami szint és lokalitás

APPENDIX – esztétikai kóborlások

Madame Bovary harca a nembeliségért. Egy asszony útkeresése – viszonyainak dinamikája tükrében.

A humánnumtól el nem idegeníthető szépség, az otthonosság létélményének neo-realista festője – Ridovics Péter

K. állattörténetei K. szerint

Előszó

A tovatűnő idő sodrásában épphogy észrevettem, hogy már több mint fél évtized telt el azóta, hogy „Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok” (MTA PTI, 1995.) című kötetem megjelent. Mivel szellemi termelésem ilyen időintervallumban jelentős mennyiséget szokott kitenni, ezért fogant meg e kötet gondolata. A felismerést tett követte, s örömmre szolgál, hogy az ELTE-SZIF Oktatási Intézet sorozatát – valóban a minőség szempontjai szerint válogatott – tanulmányaimmal gazdagíthatom. Most is társadalomelméleti és némely egyéb – filozófiai és művészetkritikai – kérdésekről lesz szó, s most is intézeti kutatói (MTA Politikai Tudományok Intézete) és egyetemi oktatói munkám közös motiváltsága vezetett e kötet problémáinak tanulmányozásához, mert szerencsémre az egyéni érdeklődés, a munka és a hivatás jórészt változatlanul egybeesik törekvéseimben.

Persze oktatni nem úgy kell, mint kutatni, s a kutatói, dolgozószobai magányban nem lehetnek társak az egyetemi hallgatók – akik némelykor szellemi partnerré válhatnak. Az egyetemi előadások esetében célszerű (és egyben didaktikai követelmény is), ha az ember az adott diszciplína fegyelmező kereteihez szabja mondanivalója kifejtését. Egyszerűsít, rendszerez és szemléletes áttekintéseket is ad, nemcsak az aktuális probléma egyéni megközelítését kell, hogy felvállalja. A kutatás logikájában viszont a tárgy sajátosságainak, a dolog természetének kell engedelmessé válnunk, nem pedig a diszciplináris artikuláció hagyományainak. A megismerési folyamatban csak időlegesen, mintegy módszertanilag engedhető csak meg a létszerű komplexitás redukciója, hogy aztán a felfüggesztett mozzanatot visszailleszthessük a konkrét totalitás felépítettségébe. A tárgyi problémák primátusához kell tehát szabni a módszereket, s elgondolásainkat ellenőrizendő kell másokéival ütköztetni, minden olyan ismeret hasznosításával, amely közelebb visz a jelenségek, problémák magyarázatához. Az interdiszciplinaritás tehát számomra nem öncél, hanem a problémamegoldó gondolkodás tárgyfüggő eszköze. Személyiségünk csak egy van – kivéve azt, akiben több lélek is lakozik egyszerre – s kabátunkkal együtt nem tudjuk azt az előszobai fogason hagyni. Azonban különböző módokon és intenzitással kell ennek megnyilvánulnia, türelemmel a katedrán és igazságkereső szenvedéllyel a valóság azon gondolati feldolgozásainak esetében, melyeket társadalomtudományoknak nevezünk. A valóság gondolati elsajátítása a társadalomtudományok feladata, akkor is, amikor közvetlenül jogi, politikai, ökonómiai vagy éppen intézményi – szervezetek, normák, szociológiailag értelmezhető szerepek – problémákkal foglalkozik.

Mi a valóság, s hogyan értik félre ennek jelentőségét azok a törekvések, melyek ennek az általuk esszencializmusnak nevezett felfogásnak a kritikáját kívánják adni?

A valóság a lényeg és a jelenség egysége, tehát a tartós, állandóan ható, de nem közvetlen, érzékletes adottságként meglévő struktúrák, funkciók és történeti megjelenési formáik egysége. A jelenségek mennyiségi és minőségi tulajdonságai, összetevői bizonyos határok között változtathatóak és változnak is. Attól, hogy egy asztal használata során kopik, még sokáig asztal marad. Ha azonban gyengülő lába következtében a saját súlya alatt összeroskad, akkor a mennyiségi változás lehetetleníti az asztalként való funkcionálást. A létezésnek mértékei vannak, melyek nem léphetők át. A mérték tagadása önmagában is romlásba dönt, átalakítja az eredeti jelenséget. A jelenségek mennyiségi és minőségi összetevői változásának tehát a mérték szab határt. A bátorság erénye gyávaassá vált át ott, ahol azt alig-alig gyakorolják, s vakmerősséggé ott, ahol már-már ésszerűtlen kockázatokat is vállalnak cselekvésükkel. Ameddig a mérték vonatkozásában a jelenség, mint tulajdonságok összessége

önmagánál van, nem alakul át más-létté, s nem is pusztul el, addig hordozza saját lényegét. Az asztalt, mint önmagával azonos dolgot – eltérve a tapasztalatot rögzítő konvenciótól – hiába kerestelnék át repülőnek, ettől még nem fog akként funkcionálni, s New Yorkba repíteni.

Ahol a jelenség nem hordoz önmagán túlmutatóan semmit, ott nincs lényeg-összefüggés, ott a létezés minőségi és mennyiségi meghatározottságaiban vagyunk, ott legfeljebb szubjektíve „fontos”-nak minősített mozzanatról van szó, ott valóban csak a túlfeszített lényeglátók keresnek valami olyasmit, ami nincs. A jelenségek a létkategóriákon túl, a létezés a posteriori adottságaiban azonban hordozhatnak olyasmit, ami már nem tapasztalatilag érzékletes tulajdonság, hanem a rejtett funkciók és struktúrák lényegmeghatározottsága. A modern tőkeviszonynak a glóbuson, a lakott földgolyón való elterjedése évszázados folyamat, melynek a (McDonald’s + Word = McWord világa) szociológiai mozaikszó csak egyik mai megjelenési és kifejezési formája. Hasonlóan mai megjelenési formája a kommersz tömegkultúrának (popcorn + Pepsi Cola) fogyasztási szokása – mondjuk a Hoolywood Multiplex mozihálózattal. Az ilyen és ehhez hasonló kereskedelmi és fogyasztói szokások hiába világjelenségek, csak azért és annyiban hordozzák a globalizációs folyamatot, mert és amennyiben megvan az az önmagukon túlmutató jelentőségük, hogy multinacionális cégek tőkeerejének olyan megnyilvánulásai, melyek lebontják a polgári nemzetállam mögött kétszáz éven át álló nemzetgazdaságot, mint olyat, és kikezdi a nemzeti kultúrát, mint olyat. A nemzeti piacok és nemzetgazdaságok helyére lép a világpiaac és az egyenlőtlen és hierarchikus viszonyokkal, függési formákkal és munkamegosztással jellemezhető világ gazdaság. Ezeket a strukturális összefüggéseket sokféle jelenség hordozza, anélkül hogy a maguk közvetlenségében lépnének fel. Ha a lényegmeghatározottságok és a jelenségek egybeesnének, nem lenne szükség társadalomtudományra – elég volna a tapasztalatok alapján mérni és osztályozni a jelenségeket. A tőke expanziója nem ismer el helyi korlátokat – egészben vagy legalábbis részlegesen megszünteti vagy saját képére formálva módosítja azokat. Ez a globalizáció lényegi összefüggése, amely az időbeli változásokban és a térbeli változatos megjelenésekben is állandó, s amely további konzekvenciákkal jár a politikai szuverenitás erodálódó tartalmaira (pl: nemzeti pénzpolitika) és a nemzeti jogrendszerek szabályozó hatalmára (pl: main-stream diktálta deregulációs követelmények) nézve. Az anyagi újratermelés folyamatai hatnak a politikai hatalom és a jogrendszer működésére. Ellenben ott, ahol a jelenség még nem vagy pedig már nem mutatja meg a lényegét, ott látszat áll fenn, s az mint ilyen megtévesztő. Magyarországon a globalizációs folyamat még nem mutatta fel azon lényeges meghatározottságát, hogy erősíti a különböző nemzeti kultúrák érintkezését, kölcsönhatását, s ennek pozitív hozadéka is lehet egyfajta multikulturalizmus, melyen keresztül a népesség politikai tolerancia szintjének növekedése, a xenofóbia csökkenése várható. Egyelőre, rövid távon a politika területén inkább a szembenállás a közvetlen reakció a kulturális mássággal, de a hosszabb távon ható, latens szocializációs funkció éppen az érintkezési formák megsokszorozódása következtében felülkerekedhet ezen a közvetlen és aktuális hatáson.

A lényeg és a látszat kettőssége átvezet a lényeg egy másik tulajdonságához, ti. relatív természetéhez. A globalizáció gazdasági aspektusában más a lényeges tendencia, mint a kulturális vagy pedig a politikai szférában. A lényeg relatív, reláció függő, s nem lehet független az adott folyamat szerkezetétől, az elemek funkcionális kapcsolódásától és viszonylataitól. A látszat – például az, hogy a globalizációs folyamattal szemben nincs mit tenni, csak feltett kézzel várni annak hatásait – objektív, s jó ideig eltakarhatja a dolog ökonómiai lényegét, a hegemónisztikus törekvéseket. Azonban nemcsak ezt, hanem azokat az ontikus lehetőségeket és politikai egzisztenciákat is eltakarja, melyeket a valóság tapasztalatilag érzékelhető, empirikus megismerési módszereivel – a hamis realizmus

módszereivel – éppen azért nem lehet feltárni, mert azok a valóság dolgszerűsége (empíria) és relációs természete (állapot) közben a folyamatos levés állapotában vannak. A valóság szerkezetének ezen megszüntethetetlen mozzanata, a lehetőségek objektivitása adja az emberi praxisformák számára a megváltoztatás *pouvoir*ját. Azt, hogy in concreto a globalizációval kapcsolatban hogyan, azt a kormányzati cselekvésre és a szociális állam funkcióira vonatkozóan a 6. és a 12. tanulmányunkban fejtjük ki. Az absztrakt lehetőségektől a konkrét lehetőségek felé haladva a sporadikus megvalósulás és a törvényszerűen létező egzisztenciák, tartós jelenségek felé haladó mozgásban – tehát eltérő és szakadatlanul mozgásban lévő feltételek között, igen különböző realizációs fokokon. A hegemonia törekvéseket hordozó globalizáció megfékezéséhez és társadalmi ellenőrzéséhez mindenekelőtt a nemzetközi erőviszonyokat és szervezeteket kellene átalakítani – ami nem történhet meg cselekvő szubjektumok, társadalmi mozgalmak, politikai erők nélkül. Egy demokratikus világrendben nem rakétapajzsra volna szükség a nemlétező ellenfelekkel szemben, hanem a centrum – félperiféria – periféria asszimetrikus függési viszonyainak átalakítására, a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank és a Világkereskedelmi Szervezet politikájának megváltoztatására. Ennek viszont előfeltétele egy versenyképes, erős, kulturális identitását megőrző Szociális Európa, az euro-bal pártok térnyerésével. Ha ez az elgondolás az utópikus tudatnak – melyre a progresszióknak mindenkor szüksége van – egy olyan perspektívája, amely Nyugat-Európában a reális lehetőségek tartományában, de csak a kisebbségi támogatottság állapotában van, akkor szomorúan konstatálhatjuk, hogy hazánkban viszont nincs olyan politikai szerveződés, bár lehetne, amely a korkihívásokra válaszolva ebbe az irányba keresné a humanista megoldásokat. A cselekvő szubjektumoknak a mindenkori objektív lehetőségeken belül kell alternatívákban gondolkodniuk, s a „Nagy Megtagadások” anarchista, szituacionista stb. radikálisan transzcendáló törekvéseinek – bár lehet igaz erkölcsi pátozjuk – a társadalmi gyakorlatot csak csekély mértékben befolyásolhatják.

Minél teljesebb ismeretekkel rendelkezünk létviszonyainkról, közelebbi és távolabbi világunkról, röviden: a valóság állásáról, annál adekvátabb eszköztárat használhatunk ezen immanens lehetőségek számunkra-valóvá tételéhez, átformálásához. A megismerés empirikus szintje és fogalmi-teoretikus szintje különbségeket is magukba foglaló egységként értelmezendők tehát, s végső igazságkritériumuk a jelenségek leírása és a magyarázó erejük mellett – amely bizonyos események bekövetkeztének vonatkozásában anticipatív is lehet – az emberi-társadalmi praxis. Nem „esszencializmus” tehát – a középkori nominalizmus jogutódjaként – a lényeg objektivitásának elismerése, mint ezt a neopozitivisták tudományfelfogás kritikája vagy bizonyos nyelvfilozófiai törekvések állítják. És nem is pusztán felületes, térbeli analógia a jelenség, az érzékletes felszín és a lényeg mélyebb összefüggéseinek a dialektikus valóság fogalomban történő gondolati leképezése. Ha belátjuk, hogy a globalizációs folyamatnak a világrendszer struktúráját megváltoztató funkciója egyáltalán nem empirikus kérdés, akkor máris igazolást nyer a dialektikus megközelítés létjogosultsága. Ez felfogásunk szerint egy megalapozott, védhető és hasznosítható ismeretelméleti pozíció, amely objektivitásra és immanens jelenségmagyarázatra törekszik, s a szakjellegű társadalomtudományok, jogelmélet, politikaelmélet, szakszociológiák, ágazati jogtudományok stb. és ezek specifikus megismerő organonjainak nélkülözhetetlen feltétele.

Az ismeretelmélet ezen elveit – erőink szerint – mind politikaelméleti, mind pedig jogelméleti elemzéseinkben igyekeztünk érvényesíteni – az ismerettárgy természete által megszabott módon és keretek között.

A kritikai társadalomelmélet híveként a világrendszerkutató iskolára elvileg és módszertanilag is támaszkodtam. Nemcsak a globalizációs folyamat értelmezésénél – melyet „A kormányzás... és A polgári nemzetállamon innen ...” tanulmányok tartalmaznak, hanem a

közbiztonság problémájának a mai magyar társadalomban kiéleződő helyzetére vonatkozóan is. Immanuel Wallerstein eredeti összefüggésekre rámutató diagnózisa – az állami struktúrák delegitimálódásának szekuláris, évszázados okai – nemcsak egy specifikus, magyar helyzetre vonatkozóan konkretizálódott, hanem kiegészíthetővé vált a polgári társadalom és a politikai állam elválasztottságának visszavételéből következő refeudalizációs tendenciák leírásával és a biztonsághoz való jogunk jogegyenlőséget sértő helyzetének elemzésével.

Természetesen nem állhat ez vizsgált alkotmányjogi, jogdogmatikai problémáinkra nézve (5. 6. és 7. számú tanulmányokban), mert ott a szövegelemző, rendszertani, interpretációs – tehát a hagyományos jurisprudentia által kialakított – összefüggések állanak előtérbe.

Tanulmánykötetem közreadása nemcsak azért okoz örömet, mert első közléseket is tartalmaz (3., 7., 12., 15. számúak). Hanem azért is, mert a kis példányszámú, nehezen hozzáférhető, szakjellegű orgánumban történt publikálás után most sok tanulmányom együtt s eredeti intencióimnak megfelelően jelenik meg. Tehát a más szellemi tulajdonával túlságosan is nagyvonalúan bánó, illegitim szerkesztői beavatkozások nélkül, melyek torzítják – esetenként szándékosan is manipulálják – szellemi életünket. A kötet egységes szerkezete nemcsak tudományos érdeklődésem témáinak egybefoglalása következtében, hanem a témák közötti világos átutalások, kapcsolatok megteremthetősége miatt is előnyösnek tűnik.

Végül még egy észrevétel arról, hogy miért – a nem teljesen magától értetődő – művészetkritikai fejezet. Ennek igen egyszerű a magyarázata. Filozófiai vonzalmaim nem csak a tudományt érintik, kiterjednek művészeti és esztétikai kérdésekre. Ezért született meg a „Kafkológia”-ról, illetve egy neorealista művész festészetéről írott tanulmány. Az esztétikum sajátosságán belül pedig régóta foglalkoztat a természeti és a művészeti széppel szemben a női szépség természetének különössége. Valószínűleg ennek felmutatása az érzéki megjelenés társadalmi-történelmi oldalának, benne a nemek közötti viszonyoknak a prizmáján keresztül lehetséges. Itt a feladat a női szépség társadalomelmélete felé történő előrenyomulás. A nagy Flaubert regény elemzése pedig e probléma esettanulmányaként született meg.

Végül: az olvasó tájékozódásának megkönnyítése érdekében a jog- és politikaelméleti tanulmányok elé tartalommutatókat helyeztem el a tanulmányok címei alá.

A kötet kiadását lehetővé tevő győri Universitas Alapítvány támogatásának megköszönése után, minden egyebet az olvasóra bízhatok.

Budapest, 2001. július 1.

JOGELMÉLET

Szintetikus jogfelfogás és a jogállamiság érvényességtartománya¹

A jogállamiság fogalmának ideológiai túlterheltsége, hétköznapi kitágítása és a módszertani individualizmus jegyében történő leszűkítése. Nemzeti jogfejlődésbe ágyazottság és a probléma összehasonlíthatóságának közös alapja: formális jogszerűség és az alkotmányos kormányzásra szorítás. Szintetikus jogfelfogás és a jogi objektiváció „totalitas heterogenea” jellege. Francia konstitucionalizmus és a polgári nemzetállam legitimálása. Rule of Law sajátosságok. I. Károly pere. Az „autoritas” mozzanat a jogszolgáltatásban. A joguralom konzervatív felfogásának bírálata (Thomas Paine). Kivételes állapot és forradalmi (illegitim) jogkeletkezés jelentősége, összevetése. A jogállami minőségű jog jelentése, a jogfogalom kettőssége. A jogi objektiváció kategória elemzésének módszere. A jogfejlődés szinterei, adaptációs technikái és racionalizációs sémája. Az alkotmányosság specifikus, jogelméleti értelme.

Több száz éves és nehéz elméleti és történeti problémákkal kell szembenéznünk a jogállamiság tanulmányozása során. A joguralom középkori eredetű tanítás, a „Rechtsstaat”, vagy a főnév képzős alakjaként az általánosabb probléma érzékeltetésére alkalmas „Rechtsstaatlichkeit” terminus filológiailag Karl Welcker 1813-as (Die letzte Gründe von Recht, Staat und Strafe) c. könyvére megy vissza. A francia konstitucionalizmust pedig – melyet ugyanezen problematika változataként kutattam és mutattam be (Szigeti, 1997) – 1789-től eredeztetjük. Az évszázadok súlyánál esetenként még nagyobb zavarok forrása az a sok publicisztikai közhely és a fogalom ideológiai túlterheltsége, amelyek a jogállam mibenlétét a jól működő, hatékony, igazságos állammal, vagy a mindenkori „mai” kor követelményeinek megfelelő állammal azonosítják. Megengedhetetlenül *kitágítva* a fogalom tudományosan megalapozható jelentéstartományait. Vagy ezzel a kitágítással ellentétes, *kirekesztő leszűkítéssel* az egyedi-egyszeri körülmények kedvező egybeesését konstatálva – könnyen eljuthatunk a módszertani individualizmus szellemében – amint ezzel klasszikus és Magyarországon is nagyhatású könyvében Albert Venn Dicey (1902) a múlt század végén érvelt – ahhoz a felfogáshoz, amely a Rule of Law-t Anglia történetén kívül megismételhetetlen, érvénytelen fogalomnak fogja fel.

Magam, nem osztottam a módszertani individualizmus általánosítási stop szabályát, amikor az évtized elején a nálunk is társadalomtörténeti okokból reneszánszát élő probléma céltudatos tanulmányozásába kezdtem. Azt mondhatnám, hogy két fő irányba futó kutatást csináltam: egyfelől a jogállamiságot a *nemzeti jogfejlődésbe* igyekeztem megérteni és elhelyezni, másfelől a – kitűnő Georg Jellinek (1920) hatására – módszertanilag is világossá vált, hogy az *állam jogi* és *nem jogi* aspektusai közül a jogállamiság témájánál a jogit kell előtérbe állítani. Azaz tisztázni a modern jog és az államiság egymáshoz való viszonyát, differenciált reflektáltságát, úgy ahogy a jogon túli tényezők – társadalmiak, gazdaságiak, politikai, szociális és etikai aspektusúak – közvetve, azaz közvetítési folyamatokon keresztül hatnak a jogi objektiváció természetére. Az összefolyamat ugyanis befolyásolja részrendszereit, mert a jog, lévén hogy nem vagy nem csak logosz, hanem a társadalmi létbe ágyazódó ethosz és telos is, sohasem válhat teljesen absztrakt, formalizált, axiomatizált rendszerré, tekintettel arra, hogy a társadalmi-történelmi valóságban, az életszituációk és

¹ Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 1997. február 17-én tartott habilitációs előadás szerkesztett változata

magatartásformák közegéből emelkedik ki, objektiválódik. A jogpozitivizmus és az autopoetikus elméletek bizonyos formáival szemben tehát nem tételeztem a zárt jogrendszerek felfogását, mert *a jogi objektiváció nem lehet „a kiegészítésre nem szoruló teljesség”* műalkotásokban – megjegyzendő: ott is csak a remekművekben – testet öltő világa. Ezt a teoretikus álláspontot pedig csak egy szintetikus jogfelfogásban lehetett megfelelően kibontani. Abban, amelyben nem egymástól elválasztandó, sajátos ismerettárgyakat vizsgálnak a jogi jelenségekben – egyszer normát, máskor magatartást, egyszer döntést, megint máskor viszonyokat – hanem az azonos ismerettárgy különféle tulajdonságainak és oldalainak eltérő módszerekkel történő vizsgálatát szintetizálják. Azaz teóriát alkotnak, egybe és egységbe látják az analitikusan már elválasztott, kielemezett és felhalmozott ismereteket, vonatkozásokat, a konkrét egész gondolati reprodukálása jegyében.

A jog belső komplexitása, összetett egész mivolta nem amorf, alakatlan és nem üres, holisztikus, csak mennyiségi differenciát magába foglaló egész, hanem tagolt, artikulált. Egész és egység. Nem egynemű egység, „*totalitas homogenea*”, csak norma, ahogyan a víz minden cseppje víz, hanem „*totalitas heterogenea*”: minőségileg különböző elemek, rész és egész együttműködése, hogy a *Summa Theologiae* nagy gondolati kultúrát kifejező fogalomalkotását alkalmazzuk reá. A jog szerkezete kérdésénél ezeknek az egymástól minőségileg különböző, önmagukban is összetett egészeknek az egymáshoz való viszonyát tárgyaljuk. Azt, hogy a jogi objektiváció *norma, döntés, jogviszony és imperiummal rendelkező szervezet* egyidejűleg és megszüntethetetlenül. Ezen objektivációs elemek együtteséből áll a jog immanens szerkezete. Nem lehet csak normát, vagy csak normatív alapú rendet látni benne – megengedhetetlenül azonosítva a jogi objektivációt a jogrenddel – mint ezt a dogmatikus pozitivizmus teszi. És nem lehet a jogviszonyok mögött nem látni azokat az élethelyzeteket, magatartásformákat, amelyek a normativitás, a társadalmi normarendszer s ezzel összefüggésben a jogi norma szülőhelyei. A jogelmélet saját kutatási tárgyának szempontjából alapvető, hogy egyrészt *az emberi magatartásformák sokféleségétől el tudja választani a normatív jelenségeket, másrészt a normatív jelenségeken belül specifikálja a jogot*. Mert bár minden jog normatív képződmény, abban az értelemben, hogy mérték funkciója van, s gondoljunk itt a jogtételekre és a jogelvekre is, nem minden magatartásszabály jog is egyben. Ezért kapcsolódtam Theodor Geiger (1927) és René König (1979) *normakontinuum* felfogásához, mert a társadalmi norma törzsfogalmának megalkotását nagy leleménynek találtam ezen hagyományos probléma számos ismert megoldása között. A társadalmi norma fogalma – *olyan reális elvárás, melyeket a közösség tagjai kölcsönösen éreztetnek egymással, s az elvárást kifejező normától való eltérést büntetnek, míg követését jutalmaznak* – teszi lehetővé, hogy a *szokások, a konvenciók és a jog* normatív világát egységes alapon, a történeti-szociológiai szemlélettel összhangban magyarázzuk. A jog szerkezete fő sémájának bemutatása persze még kiegészítendő volna a döntések és joghatásaik eredményével. S azzal is, hogy az „*autoritas*” mozzanatot hogyan helyezem el ebben, akkor amikor nemcsak alá-fölérendeltségi, hanem mellérendeltségi viszonyok következményeképpen, felek autonóm akaratmegegyezésének eredményeként – jogalkotástól és jogalkalmazástól függetlenül előálló – jogviszonyokat is tételezek, a jogügyleti tanokhoz hasonlóan. Ez azonban már nem a jog szerkezete, hanem csak a jogi objektiváció finomszerkezete, lételméleti szintű kategória elemzése keretébe oldható meg.

A jogi objektiváció szisztematikus analízise nélkül – tehát ontológiai alapja, kategoriális felépítettsége és önszabályozó mechanizmusainak leírása nélkül – a jogi mozzanat helyiértéke, a jogállami minőségű jog természetének feltárása aligha lehetséges.

A létfolyamatra reflektálatlan, immanens eszmetörténeti képződményekben nem bízván, elsősorban azokra szerzőkre koncentráltam erőfeszítéseim, akik *a nemzeti jogfejlődésbe, tehát*

a jog és az állam társadalomtörténetébe ágyazottan és modern problémaként vizsgálták a jogállamiságot. A legális uralom berendezkedését, működési feltételeit és kritériumait Max Weber a racionális állam nyugati fejlődéséhez kötötte, ahhoz a térséghez, ahol a kapitalizmus klasszikus formáiban teret hódított. A racionális állam és a legális uralom nem érthető meg a Nyugat ezen sajátja, „életünk legvégzetesebb hatalma”, a kapitalizmus nélkül. Hiszen a kettős racionalitás, a gazdasági és az államszervezeti-hivatali racionalitás komplementere a jogi racionalizmus, a kiszámíthatóság és jogbiztonság jogász eszméje. Ezúttal nem kitérve arra, hogy mit teljesíthet és mit nem ez a jogbiztonság. Max Webert (1987) tehát ez okból „elméleti történeti nélkülözhetetlennek” tekintettem, ha szabad ezúttal a magyar jogtudomány egyik szellemes, kortárs reprezentánsát felidézve kifejezni magam.

Ezen a vonalon jutottam el tehát a francia konstitucionalizmus, a német „Rechtsstaat” és az angolszász joguralom leírásához és összehasonlításához, továbbá a magyarországi békés átmenet fő vonásainak felvázolásához. Ahol a Nyugat sajátosságait már nem ideáltipikus konstrukcióiban vettem, hanem az elméleti absztrakthoz való felemelkedés után a jognak és a jogintézményeknek a konkrétabb tartalmi meghatározottságait, működését és értelmét a nemzeti történelembe és a kor társadalomtörténetébe illesztetten vizsgáltam. Hogyan és milyen alapon váltak ezek összehasonlíthatóakká? Az összes nemzeti változatra nézve az az összehasonlítási alap kínálkozott, hogy egyfelől a formális jogszerűség, másfelől az alkotmányos kormányzásra szorítás a jogállamiság-joguralom problematika közös magva. A hatalommegosztás túlzottan is sokértelmű doktrínáig nem előrenyomulva. E vonatkozásban nem kellett eltérnem John Finnis: *The Limits of the Rule of Law*-jának megoldásától (1980). Nézzük most a nemzeti típusvariánsok egynémelyikét.

A francia fejlődésben a rendi, majd az abszolutista állam természete magyarázta 1789-et. Enélkül sem a köztársaság eszméje, sem a konstitucionalizmus, sem pedig az nem érthető, hogy Nyugat-Európa leghatalmasabb abszolutista államában (P. Anderson), ahol a polgári és a katonai bürokráciák olyannyira megszerveződtek, miért nem tudták a közjogot, az államhatalomra vonatkozó szabályokat, önálló jogággá szervezni. Richelieunek, az ancienne régime legnagyobb államszervezőjének munkája, nem maradt eredménytelen – oszthatjuk Laferriere álláspontját, de feudális közjog itt sem volt. Mindaddig, amíg a modern tőkés fejlődés nem választja el radikálisan egymástól a polgári társadalmat és a politikai államot, nem is lehetett. A közjog mintaországában ezen területnek a jogrendszerben való intézményes elkülönülésére csak a polgárkirályság alatt kerül majd sor. De a forradalom menetében született meg a közjog és az alkotmányos állam, a szorosabb értelemben vett konstitucionalizmus fogalma. Azé, amelyik kinyilvánítja és védi a citoyen-ek alapvető szabadságjogait és biztosítja az államhatalmi ágak elválasztását. Az 1789-es Deklaráció 4-5.§-a maradandóan definiálta a liberális jogállamot, amikor megállapította, hogy az állampolgárok mindent megtehetnek, amit a törvény nem tilt, viszont a hatóságok csak azt tehetik és másra nem kényszeríthetnek, mint amit a törvény előír számukra. A forradalom menetében pedig nem kellett sokáig várni a szociális állam követelményének megjelenésére. Így – mint ezt Blandine Barret-Kriegel államtörténeti elemzéseiben kimutatta – La Rochefoucauld-Liancourt 1790-es „Rapport du Comité de mendicité de la Constituante”-ja éppúgy tartalmazta ezt, mint más oldalról az 1793-as Deklaráció, amikor a tulajdont törvény megszabta szociális intézményként jellemezi. A természetjogi érvelések az alaptörvényt sértő közönséges törvények funkcionális következményét, semmisségük megállapításának követelményét is tartalmazták. Nem folytatom az 1873-as Blanco ügy elemzésével és nyomában az esetjogi, praetori jogként kialakuló közigazgatási jog dogmatikájának és jogviszony-elméletének kialakulásával, amikortól az adminisztráció és az állampolgár egyaránt jogalannyá válik, akiknek jogai és kötelezettségei egymást feltételezik. Ha az ügyfél jogalany, nem pedig alattvaló, akkor pedig megteremtődik jogvédelmének alapja, s a jogviszonyból

következő magatartások, felelőségek érvényesíthetősége. Az igazgatás jogiasodása új helyzetet teremtett, s ennek mintaoszága Franciaország volt. Ma is élő jeles intézménye ennek a fejlett közigazgatási jognak a Conseil d'État, az Államtanács. Mint ahogy az alkotmányosság megőrzésében, a törvényhozás tevékenysége felett *előzetes normakontrollt* gyakorló Alkotmánytanács, a Conseil constitutionnel az ország politikai és alkotmányos berendezkedésének eredeti vonása. Olyan eszköz, a mellyel a mindenkori ellenzék – az 1974. évi reform óta, amikortól a parlamenti kisebbség is megkapta az indítványtételi jogot – meg tudja akadályozni, hogy a többség túltehesse magát az alkotmányosságon. Olyan megoldás ez, amely megvédi a törvényhozás tekintélyét az alkotmánysértés másutt bekövetkező fiaskóitól, viszont lévén, hogy *fő szabályként csak absztrakt és előzetes normakontroll létezik*, azt a rendszer kevésbé tudja ellenőrizni, hogy a konkrét ügyekben hozott ítéletek nem vetnek-e fel alkotmányossági kifogást.

A konstitucionalizmusnak a francia állam fejlődésében végeredményben az a történelmi szerep jutott, hogy hozzájárult a modern polgári nemzetállam strukturálásához és legitímálásához és kikísérletezte azt a jogi, igazgatási és intézményalkotó politikát, amely a jóléti állam XX. századi elterjedésének is előfeltétele volt – oszthatjuk C. J. Friedrich (1958), Duverger (1988) és mások minősítését. (Függetlenül attól az aktuális kérdéstől, hogy a „kapitalizmus kapitalizálása”, a globális kapitalizmus periódusában a szociális állam mennyire és milyen formákban tartható vagy nem tartható.)

A premodern Franciaország jogi partikularizmusaival ellentétben Angliában már igen korán létrejött a „lex terrae”, ez a jogegység valóságos alapja lehetett azoknak a felfogásoknak, amelyek a „Rule of Law”-t akként fogják fel, mint amelyben az íratlan alkotmány alkotmányossági folytonossága uralkodik a megszakítottság felett. Dicey elmélete ebben volt úttörő, s Szladits Károly „Az angol jog kútfoi”-ben (1937) követte őt. Megtegyük-e mi is ezt? – kérdezhetem, s válaszom inkább az, hogy nem. A magyarázó miért-nek pedig az a gondolati alapja, hogy ott, ahol az *intézmények folytonossága valóban fennáll* a középkori jog és a modern Anglia joga között, ott is figyelembe kell venni, hogy a formális állandóság mögött, amely egyben a tradicionális legitímáció erejével ruházta fel az intézményeket, s ez valóságos összefüggés, ott is *jelentésváltozáson* mennek át ezek.

Vegyük álláspontunk bizonyítására egy paradigmátikus érvényű esetet. A hazaárulás tényállása körül forgó I. Károly király perét. Nem epizodikus jelentőségű, hanem az uralkodói szuverenitást a parlamentivel felváltó fordulat valóságosságára utal az a jogtörténeti tény, hogy a „Rule of Law” kifejezés – a jog uralma, a jog elsődlegessége értelmében – I. Károly Stuart abszolutista uralkodó nevéhez fűződik ...”akit 1649-ben a Puritán Parlament által erre a célra létrehozott különbíróság előtt vontak büntetőjogi felelősségre és ítélték halálra hazaárulás címén. Saját védelme során a király kifejtette, hogy a Parlamentnek nincs törvényes felhatalmazása perbe fogni őt, s az eljárás szemben áll és megsérti az ország alapvető törvényeit. Vádlón említette, hogy a puritánok országlása nem más, mint az erőszak uralma, amely nélkülöz minden alkotmányosságot, s teljes felfogatása annak a kormányzati rendnek, amelynek köszönhetően a királyság felvirágzott.” I. Károly pere felveti: nincs-e különbség hazaárulás és hazaárulás között az uralkodása idején fennálló viszonyok és a Puritán Parlament uralkodása idején fennálló viszonyok megváltozása következtében? Hogy a király hazaáruló volt-e vagy sem, az attól függ, hogy melyik haza – a forradalom előtti vagy a forradalmi – szerint ítélik meg tettét. Önmagában az a tény, hogy létezik a hazaárulás törvényi tényállása, nem minősíti a tettet. A jog állandó (hazaárulás), a cselekedet ugyanaz (a királyé), a minősítő eredmény viszont polárisan ellentétes, ha a régi feudális, abszolutista viszonyok alapján ítéljük meg őket (ekkor nincs a Parlamentnek joghatósága perbe fogni a királyt, s

cselekedetei a régi jogrend felhatalmazásán alapulva törvényesek), vagy ha az új, parlamenti legitimitás alapján, amikor hazaáruló lesz.

Az elemzés ezen pontján jól érzékelhető az „*autoritas*” mozzanat jelenléte a jogszolgáltatásban. Van-e olyan hatóság, bíróság, aki beviszi e cselekedeteket a jogi norma érvényességének hatókörébe (szubszumálja). A minősítő eredmény, a jelentésváltozást okozó kontextus-váltás ugyanis ezen múlik. Általánosítva: a jog működése – jelen esetben az állami büntetőhatalomé – bizonyos helyzetekben kizárja a jogállamot. Ennek ellenére sem esik el a joguralom, de érvényessége korlátozódik.

A Common Lawhoz kötődő processzuális és konvencionális jogfelfogás és a tradíciókat előtérbe állító legitimációs szerkezet összefüggése az angol társadalomfejlődés osztálykompromisszumos, ha tetszik szerves-folytonos jellegével, az igazságszolgáltató államot állította előtérbe. Azért mert a társadalmi status quo és a szerzett jogok konzerválásának a következetesen megvalósított, s főleg a peres döntésekben megtestesülő igazságszolgáltató állam, s nem a törvényhozó állam a megfelelő eszköze. Az íratlan alkotmány, az elsődleges jogelvek dokumentumai és a Common Law típusajátosságai együtt jelentették a joguralmi tan alapját, abban az értelemben, hogy elvileg az abszolút parlamenti szuverenitás idején és országában sem sérthették meg a törvényhozók Anglia közönséges jogát. Ezért az *ítélet a törvény horgonya*, s ennek garanciáját a független bírói cogitoban látják a szigetországban.

A társadalom stacioner állapotaiban az állami cselekvés *alapja* az alkotmány értékű dokumentumokon és jogelveken nyugszik tehát, és az állami cselekvés *korlátja a joguralom*. Azt azonban mégsem írhatjuk az akcidentiális jelentőségű fejlemények közé, hogy a modern polgári társadalom szükségletei a „case law” mellé úgy építették ki a statue law-t a XX. században, hogy annak jogforrási szerepe már semmiképpen sem tekinthető másodrendűnek, mint korábban. Az EU-s tagság az „implantation”-nel – azaz a jogalkotó hatalom szuverenitásának egy részéről való önkéntes lemondással – pedig éppúgy előállítja ugyanazon jogi követelményeket és eredményeket, mint a Közösség más országaiban. Itt a régi és az új harcában az innovatív jogtartalmak már egyáltalán nem – vagy legalábbis nem a tradicionalizmus jegyében – férnek bele a régi formai és intézményi kereteibe. A Dicey féle interpretációs vonulat épp ezért ma már semmiképpen sem tartható, s a történelmi időben, a huszadik század előtt is csak a szerző szándékainál szűkebb körben volt érvényes.

Konklúzióim: A joguralom érvénye nem lehet tehát *sem* a változatlanság változtatásokkal szembeni győzelme, *sem* pedig annak állítása, hogy a jog hatalma kiterjedhetne az államélet és a társadalmi élet alapjaiban bekövetkezett változások, kritikus, forradalmi időszakok meghatározására. Ez esetben a holtak kellene uralkodnia az élőkön, ami Thomas Pannel (1995) szólva a legnagyobb fokú zsarnokság, s éppen nem saját sorsunk meghatározásának emberi joga lenne. Zsarnokság azon új nemzedékekkel szemben, akiknek a cselekvési terét egyszer s mindenkorra a múlt felől meg akarnák kötni. Ez nemcsak hogy nem kívánatos, hanem – szerencsére – hosszú távon lehetetlen is. A konzervatív gondolkodás ezen törekvését a jogállam teoretikus lehetőségének fenntartása mellett sem kívántam osztani.

Ennél fogva a forradalmi jogkeletkezést el kell ismerni, ami nem a régi jog alapzatán, hanem éppen azt tagadva történik. Ilyenkor éppen a társadalmi élet, a politika alapjaiban bekövetkezett változás semmisíti meg az adott jogot. A forradalomhoz való jog és a legalitás antinómiáját épp ezért fenn kell tartanunk. A jog a jogállamban is változik és változtatható, de csak a létrejövetelére vonatkozó formális és procedurális szabályok betartása mellett. A komplex intézményesítés pedig mindenkor időigényes. A társadalomtörténetben a forradalmi helyzetek erre nem adnak időt, lehetőséget, felfüggesztik a formális és a procedurális legalitás érvényességét, s ez nem megy a jogállami jogbiztonság sérelme nélkül.

Egy régi rend szempontjából illegitimnek tekintett, forradalmi jogképződési helyzettel némiképp analóg kérdés a Carl Schmitt által felvetett kivételes állapot helyzet. A rendkívüli intézkedéseket igénylő kivételes állapotokra („Ausnahmezustand”) – melyeknek, szemben a szükségállapotokkal, megvannak az alkotmányos szabályai – alapozta a „Politikai teológia” a jogállamiság kritikáját. „A szuverén kívül áll az általánosan érvényes jogrenden, ám mégis hozzá tartozik, mert ő illetékes az alkotmány teljes körű felfüggesztése kérdésében dönteni”.(1992:2.) Viszont sem a kivételes állapotok léte, sem pedig bevezetésének szükségességéről való döntés nem lehet jogi probléma, mert a döntés nem következik normatartalomtól, pusztán felhatalmazása, autoritása van a szuverénnek e nem jogi, hanem hatalmi-politikai természetű lépés megtételére. A tartalmi döntésben, tehát a kivételes állapot tényleges bevezetésének kérdésében, világosan elválik a döntés a jogi normától.

Annyiban egyetérthetünk érvelésével, hogy e problémában világosan *tetten érhető az a határérték, ahol a jog kibújik saját magából, s saját előfeltételéül mutatja fel azt a politikai hatalmat, amelynek jogalkotó és jogszolgáltató rendje. Viszont nem terjeszthetjük ki ezt az összefüggést a nem-kivételes, tömeges-típusra, a normálformára.* Éppen jogi szempontból tovább elemezhető, ha a kivételes állapotokat a társadalmi forradalom/ellenforradalom helyzeteivel összehasonlítjuk. A társadalmi forradalmak elementáris erejű társadalmi tények. Embereket, politikai irányzatokat, intézményeket magukkal ragadó és újakat keletkeztető viharok. *Joghatásukat tekintve vis major jogi tények. Nem így a kivételes állapotok. Azokban ugyanis a formális jogi elemnek formális, de kiszámítható konzekvenciái vannak az egyéni életvitelre.* Ha bejelentik a kivételes állapotokat és az azokkal foganatosított intézkedéseket, akkor az állampolgár számolhat az intézkedés megsértése esetén, hogy statáriális bíróság elé állítják a kijárási tilalom megszegéséért, föbe lövik a gyülekezési jog megsértése esetén stb., stb. A jogállami formális racionalizmusnak – s adott esetben ez azért nem közömbös, például ha az ember megmentheti vele a bőrét – eleget tehet a kivételes állapot. Az intézkedések számos ponton sértik a materiális jogállamiság mai szabadságjogait, alapvető állampolgári alapjogainkat, de nincs vis major joghatásuk, mint a forradalmaknak. A különbség felmutatása részünkről csak a „formális legalitás” szempontjának bemutatására szolgált, s nem másra. A formális jogszerűségnek – minden tartalomtól függetlenül – megvan a jogon túlmutató társadalmi hatása, s ez csak a jogi nihilizmus álláspontjáról irreleváns.

Konstatáljuk: a kivételes állapot és a forradalmi helyzet jelenségtartományai a fenti, a kivételes állapot formális racionalizmusára vonatkozó megszorítással tehát kívül vannak a jog elsőbbsége hatókörén, s a jogon túli társadalmi és politikai tényezők jog feletti primátusát mutatják. *Ha felmutatjuk azokat a területeket és helyzeteket, ahol a jogállamiság kritériumrendszere nem érvényesül, akkor ezzel behatároljuk azt is, hogy hol érvényesülhet.* A kivétel megerősíti a szabályt, mert felmutatja a szabály érvényességi körét:

I. A stacioner társadalmi-politikai állapotokban vizsgálendő a jogállamiság, s kizárt megléte a forradalmi helyzetekben, a kivételes állapotokban.

II. A jogállam az állam jogi minőségére vonatkozó tartományban foglalhat csak helyet, és nem azon túllévő, nem jogi – tartományokban.

III. Külön kérdés, hogy a metajurisztikus tényezők összhatásukban elősegítik-e a jogállami minőségű jog reprodukálódását vagy ellenkezőleg, megnehezítik vagy egyenesen lehetetlenítik azt.

Az állam jogi minősége kérdésfelvetéséhez való eljutás, a jogállami minőségű jog kritériumainak kutatása egyszersmind kizárta az állam és a jog azonosítását. Az állam nem azonosítható a jogrenddel, azért mert a modern jog állami termék, a jogalkotás terméke. A jog elsőbbsége tétel nem tartható fenn azon az áron, hogy az államot jogiasítjuk (mint ezt a

következetes Kelsen tette). Ha azonosítható lenne, akkor minden állam jogállam volna, ez pedig nem felel meg a társadalomtörténeti realitásoknak. A jogállami minőségű jognak valami *mást* kell jelentenie. Mi lehet ez a más, ez a többlet? Például olyasmi, amit a premodern időkben a konvencionális, szokásjogi jogképződés jelentett. Vagy legalábbis, a modern államban még valami plusz dolgot, ami túl van a normatív, jogszabályi formán és valami egyéb követelményt is tartalmaz. Olyasmit, ami a normát érvényessé teszi, elfogadottá, kívánatosná és megvalósíthatóvá a társadalom többsége számára. Az ilyen norma mérték, nem lehet önkényes, hanem meg kell felelnie valamilyen magasrendű jogelméleti, szociális és/vagy erkölcsi követelménynek.

Voltaképpen itt, Franz Neumann (1995), Horváth Barna (1995) és mások megkülönböztetése nyomán, kétféle jogfogalommal dolgoztunk. Nevezzük I-es, politikai jogfogalomnak azt, amikor a jog nem más, mint normatív formájú államakarat („voluntas”). A II-es jogfogalom az I-re épül, de többletet hordoz: a valaminek való („logos”, „ratio”) megfelelés követelményét.

Ezt a megfelelési követelményt az irodalomban etikailag, szociológiailag és a történeti fejlettségi fok szerint többféleképpen megfogalmazták. Georg Jellinek „a jog erkölcsi minimumáról” beszél, Rudolf Stammlernél a szociális ideál követelményeinek kell eleget tennie a tételes jog változó normatartalmaiban a jogfogalomnak. Karl Marxnál pedig annak, hogy „a jog sohasem állhat magasabb fokon, mint az alapjukul szolgáló társadalmi-gazdasági viszonyok”. Vagy Hartnál, a XX. század egyik vezető, mérsékelt pozitivistája jogbölcselelményénél, bizonyos természetjogi minimumok képezik a tartalmi értelemben vett jog alapjait. Ezek a megoldások egyaránt szóba jöhetnek, s egymást nem feltétlenül zárják ki. A társadalomelméleti adekváció követelményének ugyanis eltérő szempontú – gazdasági, szociális és erkölcsi – megfogalmazásait kaptuk, ami elfér abban a tételben, hogy a jog az adott társadalom adott korával bizonyos mértékig összhangban legyen.

E törekvések közös jellemzője, hogy a tartalmi jogfogalmat egy olyan megfelelési viszonyhoz kötötték, ami társadalomelméleti és nem szorosabban vett jogelméleti szempont. Nekünk viszont itt a jogelméleti aspektus kidolgozására lesz szükségünk. Voltaképpen tehát a II-es jogfogalom kétszintű problémát fog át: társadalomelméleti és jogelméleti szintű követelményeket. *Innentől kezdve a jogállamiságnak egyenesen az a teoretikus kritériuma, hogy fennáll-e ez a ráépülési viszony az I-es és a II-es jogfogalom között. Ez pedig a jogi objektiváció természetének, kategoriális felépítésének a tisztázását igényli.*

Végeredményben láttuk, hogy a jog elsőbbsége tétel *társadalomelméleti szintű* összefüggésként nem fogadható el, mert az adott társadalom és államának dinamikája döntő meghatározó erővel bír a jog tartalmaira nézve. A határhelyzeteket és az illegitim jogképződést el kell tehát ismerni és ekkor nem lehet szó jogállamiságról. A történelmet Jellinekhez hasonlóan mi sem kívánjuk a büntetőjogi vádlottak padjára ültetni, s amikor ezt megteszik, akkor a formális legalitás követelményeit megkerülő vagy egyenesen megsértő igazságtételi törekvések sutba vágják a jogállamiságot – akárhányszor hivatkozzanak is rá eközben. De azt is láttuk, hogy ha a jog pusztán „voluntas” lenne, akkor sem lehet szó jogállamról, mert ekkor a jog a politikai akarat pusztá eszköze volna.

Ahhoz tehát, hogy a jogállamiságot a jog sajátos minőségeként foghassuk fel, amelynek nem felel meg minden történetileg működött és működő jogrendszer, ahhoz a társadalomelméleti szint alatt, a jogelmélet tartományában és a II. számú jogfogalom I-esre ráépülő problémavilágában kellett elhelyeznünk. A jognak ezzel a helyiértékkel és relációkban lehet megköthető ereje a politikával, elsőbbsége az államakarat képződésével szemben, de nem efölött és ezeken kívül. A hol nincs és a hol lehet modalitása juttatott el a hol van kritériumrendszeréhez.

A jogelméleti szint, a jogi objektiváció analízise pedig a finomszerkezet feltárását igényli. A szintetikus jogkoncepció keretében a jog saját kategóriáinak és mechanizmusainak a leírását. Amelyek megsértése esetén nem lehet szó jogállami minőségű jogról.

A jog sajátosságainak megragadása volt a tárgya 1978-as budapesti jogi egyetemi szakdolgozatomnak, s a hazai jogelmélet rám ösztönzően ható, komoly nemzetközi színvonalú teljesítményére támaszkodhattam (Peschka, 1988). A téma változatlan szeretetéhez azóta hozzájött sok-sok év oktatói tapasztalat és az a heurisztikus belátás, hogy a lételméleti kategória elemzés módszerével hozzáférhetővé válik egy objektiváció alapjának, felépítésének és működési mechanizmusainak a megértése.

A *kategóriaelemzés célja*, hogy a jog mint magatartásszabály empirikus vonatkozásait gazdagítva egészítse ki a *generikus általános tulajdonságok* jellemzésével, melyek minden jogban alapvetőek és elviek. Annak bemutatása, hogy a minden létre jellemző *fundamentális*, a társadalmi létezésre jellemző *különös kategóriák* és a *jog saját kategóriái, határozmányai* hogyan kapcsolódnak össze abban az objektivációban, amely az emberek közötti kapcsolatok konfliktusainak feloldására, érintkezési viszonyaik szabályozására hivatott. A jog nemére, más nemekétől elválasztó, minden egyes jogra jellemző általános egzisztencia meghatározottságok megragadása a kutatás tárgya. Ugyanis a minden létezőt jellemző fundamentális kategóriák (lét-nemlét; azonosság-különbség; ok-okozat, kölcsönhatás; lényeg-jelenség; minőség, mennyiség, mérték, stb) és a csak a társadalmi létre jellemző különös kategóriák (mint a munka; teleologikus determináció; tudatosság; alternatív tételezés stb.) is *sajátos módon egzisztálnak* a jogi objektivációban. Az *ismétlődés* minden lét konstituenciája, amely a társadalmi létben a *normativitáshoz* vezet, a jog azonban nemcsak társadalmi norma, hanem ehhez a normativitáshoz képest sajátos *érvényességre* tesz szert. Az *okság* minden létréteg sajátja, de a kauzális determináció *finális determináció*vá történő *átformálása* már csak a társadalmi létet jellemzi. Se a szervetlen, se a szerves természet nem ismeri a finális determinációt. Viszont a jogban nem egyszerűen teleologikus aktivitásként, hanem *másodlagos teleologikus tételezésként* van jelen a finális determináció. Minden létező komplex, elemek és viszonyai meghatározott egysége. Nicolaus Cusanus terminológiájával: „unitas multiplex”, a *sokféleség egysége*. De az, ahogy a *jog önszabályozó képességgé kapcsolja össze, foglalja egységbe saját belső és külső társadalmi környezetének komplexitását*, az se a nyelvre, se az erkölcsre, se az ideológiára, se a gazdaság intézményeire nem jellemző. Ezért van szükség a jogi objektiváció elméletére. *Mit tekintek a jogi objektiváció alapjának?* A társadalmi lét azon konfliktusos szerkezetét, amely életre hívja ezen konfliktusok feloldásának specifikus módozatát. Ha megszűnne az a létalap, ami a szabályozás szükségletét és matériáját adja, akkor megszűnne következménye, a feloldás objektivációja is. A jog tehát *nem hordja magában léte alapjait*, hanem a polgári társadalom alapépítményében, szükségleti rendszerében termelődik ki a javak megtermelésének és elosztásának szabályozása iránti igény. A szabályozás módja, a társadalmi tartalom jogi tárgymeghatározássá formálása, joggá tételezése a matéria határain, a szabályozási tárgyak objektív tulajdonságain belül, a jogrendszer belső tulajdonságaihoz való illeszkedéssel történik. A jog a társadalmi totalitás komplexuma, tartalmait és terjedelmileg változó határait közvetlenül az összfejlődéstől kapja, de a társadalmi tartalmak jogi tartalomká történő átformálása, tételezése az *objektivációra jellemző tulajdonságok* (a jogrend belső szerkezete, jogági tagoltsága, dogmatikai közege stb.) és *szabályozási módok* (induktív-esetjogi; deduktív-kontinentális jogtechnikai típus; mellérendeltségi-autonóm viszonyok diszpozitív normákkal, alárendeltségi-közhatalmi mód, kogens normákkal) *szert alakul*. A modern jogi objektiváció belső szükségletévé vált a *szabályozás szabályozása*, amivel nagymértékben függetlenedik léte külső alapjaitól, s olyan mesterséges, formálisan racionalizált kifejezésévé vált a társadalmi valóságnak, amelyet egyre nagyobb mértékben az önszabályozás, a létalapokhoz képesti inkongruencia jellemez. Saját belső gazdagságának, komplexitásának fokozásával teszi képessé magát arra, hogy a *jogfejlődés*

különbféle szinterein – jogág képződés-elhalás, jogalkotás, jogalkalmazás, interpretációs (nyelvtani, logikai, rendszertani stb.), fikciós (praesumptio iuris; praesumptio iuris et de iure) és analogikus (analogia legis; analogia iuris) jogtechnikák alkalmazása – *alkalmazkodjon a változó társadalmi szükségletekhez, kihívásokhoz – a formális jogszerűség és a jogbiztonság sérelme nélkül, a jogalkotásra és a jogalkalmazásra vonatkozó azon jogállami követelmények betartásával.*

A jog létalapja és a jogfejlődés ezen szintereinek és eszközeinek a figyelembe vétele után a jogalkotás termékeinek, a jogszabályoknak tér és időbeli konzisztenciát biztosító elveit, továbbá a jogalkalmazásnak azokat a rendes és a rendkívüli jogorvoslatban testet öltő mechanizmusait elemeztem, amelyeket a jog a jogszerű és igazságos döntések meghozatala érdekében épít ki. Ebben a perspektívában van jelentősége az írott alkotmánynál szükségképpen szélesebb alkotmányosság kategóriának.

A jogfejlődés racionalizációs sémája felől nézve a sámáni, mágikus jogszolgáltatás a döntést szakrális jelleggel („a döntés = varázslat”), a középkorban a tradícióval alapozza meg és támasztja alá (a döntés = szokásjog). A jogfejlődés későbbi etapja létrehozza a normákból levezetett döntést (törvényi jogot), s a döntések ratio decidendi-jén alapuló esetjogot, s ezzel a döntések elvitathatóságát kiterjesztette a fellebbviteli fórumokon való felülvizsgálat öntisztító mechanizmusának. A jogszabályok alkotmányossági, alapjogi felülvizsgálata pedig a jog önmagára vonatkozó tisztító mechanizmusainak a joghelyesség felőli újabb stádiumát, jogrétegét alakította ki. A reflexiók fok ezen növekedése alapján lehet ma reflektív jogról beszélni. Mi az alkotmányosság kérdését is a jogfejlődés egésze aspektusából vetettük fel, kidolgozva jogi objektivációbeli helyét és a felső határ küszöbfogalmát: addig a felső határig mehet el az alkotmányosság bővített reprodukciója, ameddig saját alapon áll és nem rombolja le kiinduló előfeltevéseit, magát az alkotmányt. Ezen túl már nem az alkotmányosság bővített reprodukciója, hanem az alkotmányt derogáló jogalkotás történne.

Az alapjogi bíraskodás értékelésénél és a jogrend absztrakt normakontrolljánál is ezen *immanens jogelméleti mérce alapján* lehet állást foglalni – akkor, ha el akarjuk kerülni az aktivizmus-passzivizmus végső értékekre visszavezethető, tartalmi összefüggésekben szükséges, de az intézmény egésze működésének megítélésére alkalmatlan vitáit. Az alapjogi kontrollnak éppen az az értelme, hogy felmerült mulasztások, konzisztencia problémák, az új szabályozási szükségleteknek a régien áttörő eseteiben *új szintézist teremtsen alapjogok és alapjogok, jogszabályok és alapjogok között: ez az alkotmányosság specifikus értelme.* Ha ezt alkotmánybíróságok nyilvános határozataikban teszik meg, akkor függetlenül attól, hogy ez más értékpremisszák alapján irodalmilag bírálható és bírálendő, *e szintézissel a jog relatíve új rétegének a formális legalitás követelményrendszerével összhangban lévő intézményesedése megy végbe.* És ez magasabb fokú, a hatalomgyakorlás elé egyértelműbb korlátokat állító állapot, mintha az alkotmányosságnak az alkotmánynál szélesebb, de behatárolt mozgásterét akármelyik, bármelyik állami szerv maga alakíthatná.

Ezért és ennyiben alkalmas az alkotmánybíraskodás az alkotmányosság letéteményesének szerepére. És akkor és attól alkalmatlan, ha inkonzisztens döntéseivel a jogrendbe több problémát okozna, mint amennyit megold. Ez esetben nem a joghelyesség végső mércéjeként működne, hanem diszfunkcionális lenne tevékenysége.

Felhasznált irodalom

Barret-Kriegel, Blandine (1986) Les chemins de l' État. Calmann-Lévy.

Dicey, Albert Venn (1902) Bevezetés az angol alkotmányjogba (Ford.: Tarnai János) Budapest, MTA.

- Duverger, Maurice (1988) *Éléments de droit public*. PUF.
- Finnis, John (1980) *The Limits of the Rule of Law*. In.: *Natural Law and Natural Rights*. Oxford, Clarendon Press.
- Friedrich, Carl J. (1958) *La démocratie constitutionnelle*. PUF. Paris.
- Geiger, Theodor (1927) *Die Gruppe und die Kategorien Gemeinschaft und Gessellschaft* In.: *Archiv für Sozialwissenschaft* 58.
- Hart, H.L.A. (1995) *A jog fogalma* (Ford.: Takács Péter) Osiris.
- Horváth Barna (1995) *Jogszociológia* (Ford.: Zsidai Ágnes) Osiris.
- Jellinek, Georg (1920) *Allgemeine Staatslehre*, Berlin.
- König, René (1979) *A jog a társadalmi normarendszerek összefüggésében*. In.: *Jog és szociológia*. (Szerk.: Sajó András) KJK, Budapest.
- KulcsárKálmán (1989) *A modernizáció és a jog*. KJK, Budapest.
- La Rochefoucauld-Liancourt (1790) *Rapport du Comité de mendicité de la Constituante*.
- Marx, Karl-Engels, Friedrich (1960) *A német ideológia*. MEM 3. Kossuth.
- Neumann, Franz (1995) *Szuverenitás és jogállamiság*. In: *Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből* (Szerk.: Takács Péter), Budapest.
- Paine, Thomas (1995) *Az ember jogai*. Osiris.
- Perry, Anderson (1986) *Az abszolutista állam* (Ford.: Várady Géza), Gondolat. Budapest.
- Peschka Vilmos (1988) *A jog sajátossága*. Akadémiai kiadó.
- Poulantzas, Nicos (1981) *La loi moderne*. In.: *L'État, le Pouvoir, le Socialisme*. Quadrige/PUF.Paris
- Sajó András (1988) *Társadalmi-jogi változás*. Akadémia, Budapest.
- Schaube, Marianne (1992) *Wielhelm von Humboldt: L'État de droit comme état limité* In.: *Libéralisme et État de droit*. Meridiens Klincksieck. Paris.
- Schmitt, Carl (1932) *Legalität und Legitimität*. Duncker & Humblot
u.ő. (1992) *Politikai teológia*. (Ford.: Paczolay Péter).Budapest.
- Szigeti Péter (1997) *Konstitucionalizmus – a jogállamiság probléma francia változata*. *Magyar Jog* 1. 1-10.
- Szladits Károly (1937) *Az angol jog kútfői*. Budapest.
- Tosel, André (1989) *État de droit. Figures et problèmes. Les avatars de la maîtrise*. In.: *Libéralisme, Société civile, État de droit*. PUF.
- Weber, Max (1987) *Gazdaság és társadalom 1.* (Ford.: Erdélyi Ágnes) KJK, Budapest.
- u. ő. (1992) *Gazdaság és társadalom 1-2.* (Ford.: Erdélyi Ágnes) KJK, Budapest.

A jog varázslat alóli felszabadulása – Max Weber jogfejlődési magyarázata

Belügyi Szemle 1997/9.

A jogfejlődés szemléletes útja: sámán-bíró-kódex. A jogfejlődés fő vonala és a jogi ideáltípusok (formálisan irracionális, materiálisan irracionális, formálisan racionális, materiálisan racionális). A jogi racionalitás jelentései. Az ideáltipikus megismerés problémái: az empirikus tények teljességéhez és a fejlődéstörténeti rekonstrukcióhoz való viszonya. A politikai erőviszonyok és az imperium hatása. A jogászság szerepe. A gazdasági feltételek. Kritikai észrevételek: a precedensjog kontinentalizálódása és a kontinentális (EU) jog esetjogiasodási tendenciája. Materiális ellentendenciák és értékelésük a jogfejlődés formális racionalizációjában. Értékelés a ma álláspontjáról.

Weber életművének a hatástörténet felől nézve talán a legkevésbé elemzett, legcsekélyebb hatású munkája a „Jogszociológia” – például Raymond Aron éppen csak említést tesz róla „A szociológiai gondolkodás szakaszai”-ban, ahol pedig minden más munkáját elemzi (1967:497-583; 550) – mégis van mondanivalója a ma számára. Tulajdonképpen a róla szóló magyar irodalom gazdagnak tekinthető². Mindazonáltal vizsgálódásunk tárgya nem e munka egésze, hanem a Jogszociológiának *a jogfejlődésre vonatkozó felfogása*. Egy ilyen rekonstrukció feltételezi egyrészt a weberi fogalomalkotás bemutatását, a legjellemzőbb tárgyi példák és összefüggések szövegelemző munkán keresztüli szisztematizálását, másrészt a ma álláspontjáról való értékelést. Erre vállalkozunk, az értelmezés körébe vonva a szerző egyéb idevágó munkáit.

Ismeretes, hogy a szerző a racionalizáció folyamatát – Entzauberung der Welt – itt egy konkrét terepen, a jogtörténet és a jogszociológia közegeiben konkretizálja. Mégsem történeti munkát írt, noha a történelmi realitás érzék és anyaggazdagság mindenütt átsüt fejtegetésein, hanem, a jogfejlődés formáinak, racionalizációs fokozatainak, funkcionális összefüggéseinek vizsgálata foglalkoztatta. Megértő szociológiájának módszerével, az ideáltipikus fogalomalkotással törekedett a jogi jelenségek rendszerezésére, megértésére. A jogintézmények „ott és akkor” felmerülésének magyarázatát összekötötte a történelem hosszú folyamatait jellemző történetfilozófiai tendenciával, a racionalizációval, amely a nyugati államfejlődés pandantjaként fogható fel. Világossá válik ez, ha „A protestáns etika...” előszavában a Nyugat egyetemességéről írottakra, továbbá a szövegtörödékekből rekonstruált Államszociológiájára (A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek, KJK,1970:368-461.) gondolunk. Webernél természetesen nincs szó a szubsztantív elméletalkotás értelmében vett történelemfilozófiáról, társadalmi formákkal összeköthető jogtípusok, lényegtípusok megrajzolásáról. Weber fő sémája szerint a jogi fejlődés legáltalánosabb vonásainak megragadására, a racionalitási fokozatok elméleti konstrukciókkal való leírására és megértésére törekedett

² Peschka Vilmos 1975-ös kritikai attitűdű monográfiája mellett bizonyos összefüggésekben Kulcsár (1976:98-105.;1997:49-53.) Sajó (1983:74-94.), Bayer (1997:94-99.) és mások is támaszkodtak a Jogszociológiára, erre az igen nehéz szövegű monográfiára. Nemzetközileg, tudomásunk szerint, csak Winckelmann 1967-es bevezető tanulmánya (Max Webers Soziologie des Rechts) és F. Loos 1970-es (Zur Wert- und Rechtslehre Max Webers. Tübingen.) munkái jelentik a téma direkt kommentárirodalmát.

(JSZ, 1995:185), amellett, hogy számos egyéb jogelméleti és jogszociológiai problémát tárgyalt (a jog tagozódását, az alanyi jogok természetét stb³...).

Az elméleti kifejtést megelőzően, fejezzük ki plasztikusan Weber jogfejlődési teorémáját: a sámán – bíró – kódex vonulat csomópontjai érzékeltethetik a fő tendenciát, ahol a jogszolgáltatás kezdeti, sámáni formájával egy tekintet alá esik a próféta kinyilatkoztatásán alapuló irracionális jog, míg a bírói fázis már a tapasztalati, induktív úton kifejlődött racionalizálódás állapota, hogy végül a tanult jogászság rendszerező, szisztematizáló és tételes jogszolgáltatása képezze a racionalizáció utolsó alakját.

A jogfejlődés fő vonala és a jogi ideáltípusok

A jogfejlődés fő vonalát az irracionálistól a racionális jogig terjedő ív fogja át. Az irracionális jog lehet formálisan és materiálisan irracionális, miként a racionális jog is erre a két ideáltípusra, formálisan racionálisra és materiálisan racionálisra oszlik. Weber kiindulópontja, hogy a jogtalálás eredendően irracionális, hiszen az őseredeti jogokban – ezt számtalan elemzése bizonyítja – nem vált el a jogalkotás és a jogtalálás (amit amikor már van tételesjog, jogalkalmazásnak mondhatunk), mert a jogi normák megalkotása és az egyes esetekre történő alkalmazása szabadon és esetenként döntő igazgatás volt. „Ahol ez a helyzet, ott nincs jogi norma, és nincs alanyi jog az alkalmazására. De ott sincs, ahol a tárgyi jog szubjektív „privilegiumnak” számít, és így nem fogalmazódik meg a gondolat, hogy a tárgyi jog normáinak „alkalmazása” az alanyi jogi igények alapjául szolgálhat. ... a római jog alkalmazási területein kívül mindenütt – teljesen, vagy legalábbis töredékesen – az irracionális jogtalálás uralkodott.” (JSZ, 18.) A jogterületek (jogágak) tárgyak szerinti differenciálódását és az alanyi jogok megalapozásának formáit ezért kell levezetnie, hogy bemutathassa: jogelméleti értelemben hogyan bomlott ki ez a racionalizációs mozgás. Ezen nehéz kérdések tárgyalásában nem követve a „Jogszociológia” egészének gondolatmenetét, mi az ideáltípusos fogalomalkotás bemutatása felé nyomulunk tovább.

Vegyük először az irracionális jogot. Ennek az őseredeti, nem tételezett, nem ember alkotta jognak az irracionális jogtalálásában bizonyos szokásokat feltétlenül szentnek gondoltak: „aki ezektől eltér, az gonosz varázslatot idézhet elő, vagy nyugtalanná teheti a szellemeket, vagy kihívhatja maga ellen az istenek haragját. Az ilyen normák „tradícióknak” (és ennyiben) – legalábbis elméletben – megváltoztathatatlanak számítanak. Ezeket fel kell ismerni, és helyesen, a szokásoknak megfelelően kell értelmezni, de alkotni nem lehet őket. Értelmezésük azokra hárul, akik a legrégebben ismerik őket, tehát a fizikailag „legöregebb emberekre” vagy a nemzetségfőkre vagy – különösen gyakran – a varázslókra és a papokra, mert a mágikus erőkről való szakmai tudásuk folytán ők ismernek és nekik kell ismerniük bizonyos szabályokat: a természetfeletti hatalmakkal való érintkezés szabályait és mesterségbeli fogásait.” (JSZ, 96-97.).

Mi az irracionális jog fogalmilag és mi ennek két, formális és materiális alfaja? Elsősorban nem a gondolatilag ki nem fejezhető, a diszkurzív gondolkodás számára hozzáférhetlent, hanem a tapasztalattól függetlent, ellenőrizhetlent tekinti Weber irracionálisnak. *Formálisan irracionális* a jog, ha a racionális és ellenőrizhető eszközökön túl másfajta eszközöket is felhasználnak – pl.: orákulumokat, istenítéleteket, égi jelek olvasatát – a jogalkotásban és jogtalálásban. „*Materiálisan irracionális*, amennyiben... az egyes esetre vonatkozó egészen

³ Weber elemzéseit a jogi *norma genéziséről* (GT 2/1. 16-29, JSZ 88-97), a jog eszmei és empirikus érvényességéről szintén nem tárgyaljuk. Peschka (1975) kitér ezekre a tárgyi kérdésekre.

konkrét értékelések – legyenek azok etikai, érzésszerű vagy politikai értékelések –, nem pedig általános normák mérvadók a döntés szempontjából.” (JSZ, 21.)

A materiális, tehát tartalmi értékvonatkozása felől a vizsgált tárggyal kapcsolatot teremtő ideáltípussal szemben „*formálisan racionálisnak*” pedig... akkor nevezünk valamely jogot, ha a tényállások megítélésénél mind materiális jogi szempontból, mind az eljárás menetét illetően kizárólag egyértelmű és általános ismertetőjegyeket vesz figyelembe. Weber kétféle formalizmust tárgyal: egyfelől az alaki kényszerhez kötöttség formalizmusát, amely érzéki szemléletességhez is tapadhat, például bizonyos szó elhangzásához vagy szimbolikus cselekvéshez a perben, másfelől azt, amikor a jogilag releváns minősítő jegyeket logikai rendszerezéssel állítják elő. A jog formális jellege ennél a meghatározásnál – kizárólag egyértelmű és általános ismertetőjegyek – tehát közel esik az objektív kritériumok szerinti osztályozáshoz. A *materiálisan racionális* jogalkotás és jogtalálás viszont ezzel ellentétben áll, mivel mindenfajta fentebb felsorolt külső jegyet, logikai absztrakciót, tehát jogi formalizmust áttörnek azok az „erkölcsi imperatívuszok, utilitarista vagy másfajta célszerűségi szabályok vagy politikai maximák” melyeket alkalmaznak (JSZ, 21.).

A jog ezen ideáltípusait Weber számtalan helyen alkalmazza elemzéseiben. Így a racionális természetjogot is formális és materiális természetjogra osztja fel és elemzi (JSZ, 172-183.)

A „racionális” poliszemantikus kifejezésének kitüntetett szerepe van a jog fejlettebb alakzatainak tárgyalásában. Próbáljuk meg rendszerezni jelentés rétegeit, változatait.

... a jog nagyon különböző értelemben lehet „racionális”, attól függően, hogy a jogi gondolkodás racionalizálódása milyen irányban bontakozik ki. Mindenekelőtt racionális lehet a (látszólag) legelemibb gondolkodási művelet, az *általánosítás* értelmében, ami ebben az esetben annyit jelent, hogy egy vagy több „alapelve” vezetjük vissza azt, ami az egyes eset eldöntése szempontjából mérvadó. Ezek az alapelvek a „jogi tételek”. (JSZ, 19.)

De racionalizálás a *dogmatikai fogalomképzés* is, analitikus és szintetikus úton, abból a célból, hogy meg tudjuk állapítani, hogy egy tipikus módon lejátszódó közösségi cselekvésben jogilag mi a releváns és hogyan minősül.

Kívülről nézve... „a jog logikailag egyre *kifinomultabbá és egyre szigorúbban deduktívává válik, a jogorvoslás pedig egyre racionálisabb technikát alkalmaz*” (JSZ, 185.) – szemben a primitív jogszolgáltatás mágikus feltételekhez kapcsolódó formalizmusához, rítusaihoz, kinyilatkoztatásszerű irracionálisához (szent orákulum sugallata, istenítélet, vízpróba stb.)

Őseredeti jogban ismeretlen a szisztematizálás, az, hogy egy... „*elvileg hézagmentes szabályrendszert* alkossanak, amely azzal az igénnyel lép föl, hogy minden elgondolható tényállás logikailag besorolható legyen a szabályrendszer valamely normája alá, mert ellenkező esetben a szabályoknak ez a rendje nélkülözi a jogi garanciát” (JSZ,20.) Ugyanakkor az esetjognak, a common lawnak nincs a hézagmentesség értelmében vett szisztematizálási igénye, hiszen „a megújított „szokásjog” legrégebbi formája” (JSZ, 101.).

„a jog racionalizálása és szisztematizálása általánosan szólva... azt jelenti, hogy *egyre kiszámíthatóbban működik a jogszolgáltatás*, ami egyik legfontosabb feltétele a tartós gazdasági üzemnek, különösen a kapitalista módon működő üzemnek, amelyeknek okvetlenül szükségük van a jogi szempontból 'biztonságos forgalomra'.” (JSZ,186)

A jogászai munka racionalitásának a módszeresség és a logika szempontjából legmagasabb fokát a következő öt posztulátum adja:

„1. minden konkrét jogi döntés egy elvont jogi tétel „alkalmazása” egy konkrét „tényállásra”,
– 2. az érvényes elvont jogi tételekből a jogi logikájának segítségével minden konkrét

tényállásra levezethetőnek kell lennie valamilyen döntésnek, – 3. az érvényes tárgyi jognak tehát a jogi tételek „hézagmentes” rendszerét kell elénk tárnia, vagy látens módon tartalmaznia, legalábbis jogalkalmazási célokra ilyen rendszerként kell kezelnünk, – 4. amit jogilag nem lehet racionálisan „megkonstruálni”, az jogi szempontból nem is releváns, –5. az emberek közösségi cselekvését általában úgy kell értelmezni, mint jogi tételek „alkalmazását” vagy „valóra váltását”, vagy éppen ellenkezőleg: mint bizonyos jogi tételekkel szembeni „vétséget” (ezt képviselte – ha nem is *expressis verbis* – Stammner), mivel a jogrendszer „hézagmentességének” megfelelően a „jogi rendezettség” is alapkategóriája minden szociális történéseknek. (JSZ, 22.)

Az eltérítő tényezők számbavétele

Weber álláspontja sem az egyes jogokkal, sem a nagy jogrendszerekkel (például: iszlám, indiai, kínai jog, kánonjog, common law, vagy a napóleoni kodifikáció), mint a körülmények különös egybejárása folytán megjelenő történeti individuumokkal, individuális totalitásokkal kapcsolatban nem jelenti azt, hogy a történelmi valóságban és abban a sorrendben léptek volna fel, ahogy a jogfejlődés fő vonala végbement. Az ideáltipikus konstrukció ugyanis megérteti és nem lefedi a reálfolyamatokat, melyet teljesen eltérő okok is mozgathatnak – a különböző jellegű és fokú jogracionálizálásban.

Módszertana ugyanis tudatosan arra törekedett, hogy elkerülje egyfelől a pozitivisták „társadalmi fizikát” és másfelől a dialektikus törvénykutató társadalomtudományt, amely lényeg és nem ideál típusokat képez, de azért a módszertani individualizmussal sem akart teljesen azonos pozícióba kerülni. Képletesen szólva: a törvénykutatás *alatt*, de „az események úgy ahogy vannak” historizmusa és szociológiai pozitívizmusa *fölött* kereste a számára kívánatos ideáltipikus megismerés lehetőségét. Ez pedig az empirikus és történeti joganyag, a jogi jelenségek rendszerező áttekintését, osztályozását tette lehetővé számára, a jogi ideáltípusok racionalitása szerint.⁴

Ha viszont a legáltalánosabb vonások nem esnek egybe a történeti realitásokkal, akkor azt is meg kell magyarázni, hogy milyen tényezők térítik el a konkrét individuális totalitásokat ettől az egybeeséstől. Weber számba is veszi ezeket a tényezőket. Felfogása szerint a fejlődésben mutatkozó nagy eltéréseket lényegében a következő tényezők határozták és határozzák meg: „1. Az eltérő politikai erőviszonyok – az impérium, később kifejtendő politikai okokból, sokkal erősebb hatalomra tett szert, mint a nemzetség, a népgyűlés és a rend –, 2. A teokratikus és profán hatalmak közötti erőviszonyok, 3. A jog kialakításában döntő szerepet játszó jogi honorációk között lévő, politikai konstellációktól is erősen függő strukturális különbségek. Csak a Nyugat ismerte a népgyűlés előtti igazságszolgáltatás teljesen kifejlett formáját és a patrimonializmus rendi sztereotípiáit. Csak itt nőtt naggyá a racionális gazdaság, amelynek képviselői először a fejedelmi hatalommal szövetkeztek a rendi hatalmak meg-

⁴ Osztjuk azon módszertani kritikát, amely e pozíció gyengeségeként azt mutatja ki, hogy „Jóllehet Weber ...hangsúlyozza, hogy az ideáltipikus megismerés tárgya az empirikus tények végtelességének csak egy véges része, az, ami az értékeszmével való kapcsolata folytán jelentős, azzal, hogy az értékek tudományos vizsgálatát lehetetlennek tartja s az értékek és az értékválasztás problémáját az irracionalitás körébe utalja, a kutatás tárgyának kiválasztásakor döntő a kapcsolat az értékeszmével, amelyhez végső soron az ideáltípusban megjelenő ‘konkrét különös szempontok’ is igazodnak, nem teszi lehetővé a konkrét empirikus tények *totalis* és *tartalmi* elemzését.” (Peschka, 1975:94.) Ahol az empiria rendezése az értékeszmével való kapcsolata szerint történik, ott is van megértő rendszerezés, de mivel ez közel sem teljes megértés, bizonyos pontokon – mint látni fogjuk – maga Weber tér el saját módszerétől a *fejlődéstörténeti rekonstrukció* irányába.

döntésére, majd a forradalomban szembefordultak a fejedelmi hatalommal. Ennélfogva csak a Nyugat ismerte a „természetjogot”, és csak itt számolták fel teljesen a jog személyhez kötött (értsd: tárgyilag megalapozott – Sz. P.) jellegét. Csak a Nyugat ismerte a „helyi jognál erősebb országos jog” tételt, csak ő látta kialakulni a római jog sajátosságát magán viselő képződményt, és csak a Nyugat élte át a római jog recepciójának folyamatát. *Ezek lényegében mind konkrét politikai okokhoz kapcsolódó folyamatok*, (kiemelés Tólem –Sz. P.), amelyeknek a világ többi részén csupán meglehetősen távoli analógiái voltak”. (JSZ, 1995:185-86.) Weber első helyen tehát itt a politikai erőviszonyok, harc szerepét hangsúlyozta a jog fejlődésében. Másutt úgy fogalmazott, hogy mivel a jogot különbözőféleképpen lehet racionalizálni, és egyáltalán nem szükségszerű, hogy ez a jogász kvalitás irányába haladjon, ezért a jog *formális tulajdonságainak fejlődési irányát* a jogászság közötti, a jogi élet hivatásszerű szereplői közötti belső viszonyok határozzák meg, mindenek előtt a jogi *tanítás, jogász képzés* (JSZ,1995:111; amit könyve 4.§.-ban fejtett ki legrészletesebben).

Egy Johannes Winckelmann által felidézett keletkezéstörténeti összefüggés nyomatékosítja azt a megoldását, hogy miért helyezte első helyre a politikai szervezet hatását a különböző tényezők között. A Gazdaság és Társadalom programjában a jogot eredetileg a politikai szervezet cím alatt, a politikai közösségek formái mellett, a jog társadalmi feltételezettsége és hatásként kívánta tárgyalni, hogy aztán utóbb elejtve ezt az elgondolását, önállóan megálló, zárt formában fejtse ki a jog szociológiáját (Winckelmann, GT, 1987/1:23). Több elemzésén is látni fogjuk, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonított az impérium hatásának a jog racionalizálásában. A gazdaság szerepét illetően pedig a következőképpen fogalmazott. „Láttuk, hogy ebben (ti. a jogász szakképzésben –Sz. P.) mindenütt nagyon erősen közrehatottak a gazdasági feltételek, de – mint azt később, a politikai uralom tárgyalásánál még meg fogjuk mutatni – sehol nem kizárólag ezek voltak a döntőek. Amennyiben a gazdasági feltételeknek részük volt a mai nyugati jog jellegzetesen modern vonásainak kialakításában, úgy egészében véve a következő irányú hatásról beszélhetünk: a javak piacán érdekelt számára a jog racionalizálása és szisztematizálása általánosan szólva – és fenntartva, hogy ehhez a megállapításunkhoz később még megszorításokat fűzhetünk – azt jelenti, hogy egyre kiszámíthatóbban működik a jogszolgáltatás, ami egyik legfontosabb feltétele a tartós gazdasági üzemeknek, különösen a kapitalista módon működő üzemeknek, amelyeknek okvetlenül szükségük van a jogi szempontból „biztonságos forgalomra”. Az olyan különleges formájú ügyletek és különleges eljárások mint a váltó és a váltóval kapcsolatos per úgy tesznek eleget ennek a szükségletnek, hogy tisztán *formális* szempontból egyértelmű jogi biztosítékra törekednek”. (JSZ, 186.)

Vegyük sorba, hogy mit kell értenünk e tényezők hatásán, majd pedig az ezután jövő *gazdasági feltételekén*.

A politikai erőviszonyok és az impérium hatása a jogfejlődésre

A politikai uralom hatását a jog formális tulajdonságaira a következőképpen jellemzi: „A régi népi bíraskodás, amely eredetileg a nemzetségek közötti engesztelő eljárást jelentette, mindenütt a fejedelmi és a magisztrátusi hatalom (bannus, imperium), valamint – adott esetben – a szervezett papi hatalom befolyása ragadta ki kezdeti, irracionális formalizmusából, és ezek az erők ugyanakkor a jog tartalmára is tartós befolyást gyakoroltak. Mégpedig különböző befolyást, attól függően, hogy milyen jellegű volt az uralom. Minél racionálisabb volt a fejedelmek és az egyházi hierarchia uralmi apparátusa – azaz: minél inkább „hivatalnok” közvetítette az uralmat –, annál inkább arra irányult a befolyása is..., hogy a jogszolgáltatásnak tartalmilag és formailag racionális – persze eltérő értelemben racionális – jelleget adjon, az irracionális eszközöket kiiktassa a perből, és a materiális jogot rendszerezze,

ami ugyanakkor valamiképp mindig azt jelentette, hogy racionalizálja” (JSZ, 130.). A „racionális” fogalmi meghatározásánál tárgyalt hét eddigi jelentésen túl, ebben a körben további öt racionalitás fajtát, értelmet találunk, melyeket nevesíthetünk.

Az egyházi hierarchia és a patrimoniális fejedelemségek racionalizmusa, különösen teokratikus befolyás alatt álló jogalkotás esetén, *materiális jellegű* volt, melyben rendszerint keveredtek az etikai és jogi mozzanatok és a szent parancsok sem váltak el a világi jogtól. E teokratikus képződményekben minden szigorúságot nélkülöző, nem formális jog keletkezett. Másutt, „a szent parancsolat mint „fas” elvált a „ius”-tól, a vallási szempontból közömbös érdekkonfliktusok elsimítására szolgáló tételesen lefektetett jogtól”. Utóbbi például Rómában és a középkorban is, autonóm módon, hol logikai értelmezéssel, hol tapasztalati úton, *racionális és formális* joggá fejlődött (JSZ, 131.).

Az impérium hatása Angliában és a középkori italiai statutumokban is azt jelentette, hogy a hűbéri jog *az egységes* jog, a lex terrae részévé vált – szemben Németországgal, ahol a hűbéri jog különleges jogterületként jött létre és maradt fenn (JSZ, 152). A racionalizáció itt tehát a jogegységet jelenti a jogi partikularizmussal szemben.

A materiális jellegű hivatali jognak késő középkori formáit elemezve Weber bemutatja, hogy azok új formái „a racionális formában lefolytatott peres eljárás igényéhez kapcsolódtak, mely igény főképpen a racionálisan gazdálkodó – azaz polgári rétegekből – indult ki”. A polgárság szükségletei teremtették meg az alakítását tekintve rendeletileg szabályozott eljárást és iktattak ki eredetileg mágikus okokból használt formulákat, irracionális bizonyítási eljárásokat, főként a párbajt. (Relatív) *racionális bizonyító eljárások* segítségével teljesen felszámolták a népgyűlés előtti igazságszolgáltatás és a mágikus formalizmus maradványait. Angliában ilyesmik jelentették a királyi törvényszékek fő vonzerejét, noha „csak a XVII. századtól találkozunk az equity talaján létrejött nagyobb materiális újításokkal” (JSZ, 154.).

A frank kapitulárék egy része (*capitula legibus addenda*, amelyek „a népjogi gyűjtemények (leges) királyi pótlásai, úgymond: a nép megkérdezésével, sőt egyetértésével kibocsátott törvények voltak”. Ruszoly, 1996:29.), az olasz városállamok signoriáinak parancsai és rendelkezései, valamint a római principátusok későbbi, *vice legis*, a törvény ereje által érvényes rendelkezései az impérium erejének növekedéséhez járultak hozzá jogalkotásukkal. Nem voltak még teljesen szuverén jogalkotó hatalmak, mert rendelkezéseik lerakódtak egy másik, igazi ősi vagy szokásjogi jogréteg mellé, messzemenően tiszteletben tartva a tradíciót. „De minél inkább sikerül az ilyen jogalkotásnak teljesen felszámolnia a népgyűlés előtti igazságszolgáltatást, – és törekedni legtöbbször törekszik erre –, annál szabadabban mozog, és annál inkább a reá jellemző formális vonások alakíthatják a jogot”. A patrimoniális fejedelmi hatalom, a különböző politikai feltételek következtében, kétféle jogszolgáltatáshoz vezetett: a „rendi” vagy a „patriarchális” struktúrájú joghoz (JSZ, 155-56.). Nevezzük ezt a formális, a materiális, a jogegységesítő és eljárási racionalizáció után vegyes típusnak, ahol a racionális és irracionális elemek összekeveredve lépnek fel.

Mi jellemzi a rendi jogszolgáltatást? Az, hogy a fejedelem saját hatalmának egy részét átruházza másokra: hivatalnokokra, alattvalókra, kereskedőkre, szervezetekre, mégpedig *alanyi jogként* (privilegiumként), melyeket a fejedelmi igazságszolgáltatás szavatol és tiszteletben tart. Itt a jogrend – mivel „tárgyi” és „alanyi” jog, „norma” és „igény” egybeesik – olyan jellegű, mintha egy sor kiváltság állna egymás mellett. „A rendi jogszolgáltatás és jogalkotás esetében a jogrend ugyan szigorúan formális, de teljesen konkrét és ebben az értelemben irracionális. Ilyenkor csak empirikus jogértelmezés tud kibontakozni. Minden igazgatás kiváltságokról folyó tárgyalás, alkudozás, megállapodás: mivel lépten-nyomon

rögzítenie kell a fennálló kiváltságokat, bírósági eljárás formájában történik, és formálisan nem válik el a jogszolgáltatástól” (JSZ, 156.)

A másik esetben a fejedelem nem igényeket juttat, amelyek rá vagy az igazságszolgáltatásra kötelezőek lennének, hanem parancsokat ad vagy rendeletet bocsát ki, melyek a hivatalnokainak szóló általános utasítások, arra vonatkozóan, hogy hogyan rendezzék el, egyformán, az uralomnak alávetettek ügyeit, az esetleges új rendelkezésig. Az az esély, hogy valakire nézve kedvező döntést hoznak, itt nem az érintett személy „alanyi” joga, hanem pusztán a rendeletbe foglalt utasítások ténylegesen bekövetkező, de jogilag nem szavatolt „járuléka”. Ez a patriarchális fejedelmi jogszolgáltatás feloldódik a fejedelmi igazgatásban. A jog alkotása, a bíraskodás és a köz igazgatása keveredik, mert egyaránt az impériumot hordozó fejedelem aktusain keresztül, irracionálisan bonyolódik.

Módszertanilag rá kell mutatnunk arra, hogy amikor Weber – nemcsak a mi parafrazálásunkban – idézőjelbe téve használ olyan fogalmakat, mint „tárgyi jog”, „alanyi jog”, „norma”, „igény”, akkor az idézőjel annak jelzésére szolgál, hogy a reális történelmi folyamatban ezek a jogdogmatikai kategóriák még nem voltak jelen, csak quasi, hasonló, fogalmilag kidolgozatlanabb előzményekben, változataikban. *Implicitite tehát a kifejlett alakzatokat teszi meg a fejletlenebbek mértékévé.* Nemcsak egy-egy konkrét probléma elemzése kapcsán, mint jelen esetekben a rendi és a patriarchális fejedelmi jogszolgáltatási formák elemzésekor, hanem olyan átfogó probléma felállítása kapcsán is, mint könyvének a tárgyi jog formális jellegét tárgyaló 3.§.-ban. Irracionálisnak tekinti a jogtalálást ott, ahol nem válik el világosan egymástól a ténykérdés és a jogkérdés, nem tisztázott, hogy mi a viszonya a perbeli igényeknek a jogi normákhoz – hisz ilyenek még nincsenek –, hanem transzcendens hatalmak előtti formalizált összemérés folyik. A reálisan létező fejlettebből válik érthetővé a kezdetleges, fejletlen állapot. Ilyenkor az ideáltipikus konstrukciók – a cselekvők szubjektíve vélt értelme, vonatkozásai – helyét átveszik a reális formák. Véleményünk szerint nem kárára, hanem előnyére a jogszociológiai mondanivalónak. (Más kérdés, hogy a módszertisztaság felől hogyan minősíthetnénk ezen előnyére inkonzekvens fejleményt). A jog differenciálatlan állapotainak a tagolt, kifejlett formák felőli összehasonlító elemzésére idézünk egy kiváltképp szemléletes részt az említett fejezetből. „A szakszerű „jogi fogalmak” kialakításához vezető első lépést tehát annak a kérdésnek (a felvetése) jelenti, hogy tulajdonképpen milyen kérdéssel kell a mágikus fórumokhoz fordulni. Ilyenkor azonban sem a ténykérdések nem válnak el a jogi kérdésektől, sem a tárgyi normák az egyén alanyi – a tárgyi normák által biztosított – „igényétől”. Nem válik el továbbá a valamilyen kötelezettség teljesítésére formált igény a bűncselekmény megbosszulásának követelésétől – hiszen eredetileg minden bűncselekménynek számít, aminek alapján egyáltalán keresetet lehet indítani –, nem válik el a közjog a magánjogtól, sem a jogalkotás a jog alkalmazásától. Sőt, annak ellenére, ami korábban elhangzott, még az érdekelt egyénekhez „igényeket” hozzárendelő norma értelmében vett „jog” sem válik el a tisztán gyakorlati rendelkezések értelmében vett „igazgatástól”, amelynek „járulékos következményeként” az egyének bizonyos esélyeket kapnak. Ezek a megkülönböztetések mind megtalálhatók ugyan, ám – másképpen nem is lehetne – úgyszólván „látens” és kezdeti formában. De lényegében úgy, hogy a mi szemszögünkben a különböző fajta kényszerítő eszközök bizonyos fokig, noha nagyon eltérő mértékben, egybeesnek – és adott esetben a kényszert alkalmazó fórumok közti eltérés is egybeesik – e megkülönböztetések némelyikével. A vallási indokból végrehajtott lincselés például – vagyis, amikor az egyik tagjának tette miatt mágikusan előidézett bajokkal fenyegetett közösség úgy szolgáltat igazságot, hogy meglincseli az illetőt – a nemzetségek közti engesztelő eljáráshoz fűződő viszonya tekintetében bizonyos határok között megfelel a „hivatalból” való büntetőjogi üldözés, illetve a magánjogi eljárás elválasztásának. És ugyanígy felfedezhetjük mindenféle „igazgatás” kezdeti formáját abban, ahogy a ház ura –

akit nem kötnek formális korlátok és alapelvek – elsimítja a viszályokat, szemben a rendezett „jogszolgáltatás” előfutárával, a nemzetségek közti viszály esetében szokásos szigorúan formális engesztelő eljárással, amelyben csak egyféle „érvényes” verdikt jöhet létre. Ahogy kialakul továbbá valamilyen – funkcióját tekintve – sajátosan különálló hatalom, úgy is mondhatnánk, hogy „impérium”, amely tehát más, mint a korlátlan házon belüli hatalom, ott a „legitim” parancs és az azt „legitimáló” norma közti különbség látszik, ha csak elvileg is, körvonalazódni. A szent tradíció vagy a konkrét karizmatikus képesség ugyanis ekkor mindenképpen vagy tartalmilag vagy a parancsadó személye miatt legitimálja az egyes parancsokat, és így a „jogosultságuknak” is korlátokat szab. De a közfelfogásban a kettő mégsem válik külön: az impériumot az impériummal bíró személy konkrét jogi „kvalitásának” tekintik, nem pedig tárgyi „illetékességnek”. Legitim parancs, legitim igény és a kettőt legitimáló norma sem válik szét tehát igazán világosan.” (JSZ, 100-101.)

A jogászság szerepe

Weber fontos tétele a jog fejlődésének megítélésében, hogy formálisan valamennyire is fejlett jog soha és sehol nem létezett a jogot ismerő, képzett személyek, a jogászrend közreműködése nélkül (JSZ, 111). A római jog, elsősorban a jogtudomány és *jogászképzés* fejlettsége okán és az angol jog, elsősorban a *jogászi gyakorlatból* kikristályosodott megoldásai révén jelentik a jogászjog alapvető formáit, melyekkel szemben a világ harmadik nagy jogaként kezeli a *racionális törvényhozás* eredményeként előálló, a Code civil mintáján orientálódó jogrendszereket (JSZ, 172). ... „a jog *racionalizálásának*, azaz annak a fejlődésnek az útja és a sorsa érdekel, melynek során a jog mai, sajátosan „jogászi” kvalitásai kialakultak. Látni fogjuk, hogy a jogot különbözőképpen lehet racionalizálni, és egyáltalán nem szükségszerű, hogy a racionalizáció a „jogászi” kvalitások kibontakozásának irányába haladjon. A formális tulajdonságok fejlődésének irányát azonban közvetlenül a „jogászok közötti belső” viszonyok határozzák meg: azoknak a személyeknek a sajátosságai, akik abban a helyzetben vannak, hogy *hivatásszerű* befolyást gyakorolhatnak a jog alakításának mikéntjére, az általános gazdasági és társadalmi feltételek pedig csak közvetve határozzák meg a fejlődés irányát. A legfontosabb az, hogy milyen jellegű a jogi *tanítás*, azaz – amit ez itt jelent – a jogot gyakorlók képzése”. (JSZ, 111.) A római jog recepciója ugyanis egy olyan újfajta jogi honorácior réteget teremtett, amely szakirodalmon alapuló jogi képzésben részesült és egyetemi diplomával rendelkezett. A recepció során... „a jogászi szakma mindenképpen a jog üzemszerű működtetéséhez szükséges *dologi* feltételek miatt került előtérbe: elsősorban a miatt – a szakképzéssel szerzett – képesség miatt, amelynek birtokában a bonyolult tényállásokat a jogász úgy tudja feldolgozni, hogy jogilag egyértelmű kérdést lehessen feltenni. Egészen általánosan megfogalmazva: a szakképzett jogászok előtérbe kerülésének szükségszerű feltétele volt a peres eljárás racionalizálása. Ennyiben a gyakorló jogászoknak a jog üzemszerű működtetéséhez fűződő érdekei találkoztak az érintett magánszemélyek érdekeivel, elsősorban a polgárok érdekeivel, de a nemesekéivel is. A római jog *materiális* meghatározásainak átvétele viszont éppen a „legmodernebb” érintetteknek, a polgároknak nem állt érdekében; a középkori kereskedelmi jog és a városi földbirtokjog intézményei sokkal jobban megfeleltek az érdekeiknek. Az elkerülhetetlenül mindinkább szakszerűen működtetett joggal együtt a római jogot csak az általános *formális* tulajdonságai segítették mindenütt győzelemre, ahol nem volt erős érdekek által védeltetett saját nemzeti jogi képzés, mint Angliában”. (JSZ, 165-166.).

Ott ugyanis tapasztalati úton, a mesterség gyakorlása közben kialakított angol jogban az igazságszolgáltatás szereplői (ügyvédek és a közülük kikerülő bírák) hordozzák a jog alakítását. Eredetileg az írásbeliség kizárólagos letéteményesei, a klerikusok közül kikerülő és királyi törvényszékeken keresetért dolgozó emberek az ügyvédek, akik nem kaptak jogi képzést. Később a laikus ügyvédek kerültek előtérbe, akik igyekeztek céhjellegetű monopolhelyzetet

kialakítani (XV-XVI. század), szigorú rendi etikettel (felvételi autonómia, a növendékidő eltöltése minimális honoráriummal, stb.). „A céhtestületi iskolákban csupán az egyetemi oktatással vívott versengés miatt folytak előadások: amikor az iskolák monopolhelyzetbe kerültek, ezek rögtön kezdtek megszűnni, és végül teljesen abbamaradtak. Ettől kezdve tisztán a tapasztalaton alapuló gyakorlati előképzés folyt, és ez – ahogy az ipari céhekben is – széles körű specializálódáshoz vezetett. A jogi tanításnak ez a fajtája természetesen azt eredményezte, hogy a korábbi döntésekhez és analóg esetekhez kapcsolódtak, s a jogot formálisan kezelték. Már az ügyvédek kézműves jellegű szakosodása megakadályozta a teljes joganyag szisztematikus áttekintését. A jogi gyakorlat azonban önmagában nem is racionális rendszerezésre, hanem a gyakorlatban felhasználható, az érintettek tipikusan egyéni szükségleteihez igazodó szerződési és kereseti sémák kialakítására törekedett. Ezért hozta létre azt, amit római földön a „kautelar-joggyakorlatnak” neveztek. Ezért folyamodtak továbbá például olyan fikciók alkalmazásához a peres eljárásban, amelyek megkönnyítették, hogy az új eseteket a már ismertek alapján osztályozzák, és ezek mintájára hozzanak döntést, valamint más hasonló gyakorlati manipulációkhoz is. A jogi gyakorlat fejlődését előidéző immanens motívumok nem hoznak létre racionálisan rendszerezett jogot, (vagy) egyáltalán, akárcsak korlátozott értelemben vett racionalizálást a jogban. Azok a fogalmak ugyanis, amelyeket a jogi gyakorlat kialakított, olyan egyszerű, szokásos, a mindennapi tapasztalat számára szemléletesen megragadható – és ebben az értelemben formális – tényállásokhoz igazodtak, amelyeket a jogi gyakorlat lehetőleg egyértelmű külső jegyek alapján elhatárolt egymástól, és az előbb említett módszerrel az igényeknek megfelelően tágabban értelmezett. Ezek azonban nem olyan általános fogalmak voltak, amelyeket a szemléletestől való elvonatkoztatással, logikai értelmezéssel, általánosítással és alárendeléssel képezünk, és szillogisztikusan – normaként – alkalmazunk. A tisztán tapasztalati alapon működő jogi gyakorlat és tanítás *mindig csak az egyediről az egyedire következtet, és soha nem akar az egyeditől általános tételekhez eljutni, hogy azokból az egyedi döntést levezesse.* (Kiemelés tőlem – Sz. P.) Működése inkább ahhoz kötődik, hogy egyrészt hogyan sikerül kiforgatni a szavakat, minden oldal igényének megfelelően magyarázni, kiterjeszteni az értelmüket, másrészt – amennyiben ez nem elégséges – sikerül-erámutatni az „analógiára” vagy valamilyen ténylegesen alkalmazott fikcióra. Ha eléggé rugalmasan alkották meg azokat a szerződési és kereseti sémákat, amelyeket a jogügyletekben érintettek gyakorlati szükségletei megkövetelnek, akkor a hivatalosan érvényes jog nagymértékben meg tudta őrizni archaikus jellegét, és a legnagyobb gazdasági változások is végbemehettek anélkül, hogy formailag megváltoztatták volna.” (JSZ, 113-114.)

Weber itt is az összehasonlítás módszerével mutatja ki az esetjog egyediről egyedire, analogizálva haladó indukciós, de korlátozottan általánosító, rendszerező (E/k/) jogalkalmazói jogképződést és a kontinentális jogi gondolkodásnak az indukció útján (E/á/) általános tételekhez és normákhoz eljutó (jogalkotói) és azokból az egyedi esetekre deduktív (Á/e/), jogalkalmazói következtetéseket levonó jogtechnikáját.

A jogfejlődés fő vonalának megértése szempontjából nem szükséges, hogy végigkövessük a Jogszociológia 4.§.-át, amely a jogi gondolkodás további típusait és a jogi honorációrok bemutatását adja. Weber a jogászjog anyagi szubsztrátumának, szociológiai közegének gondos tanulmányozásán keresztül itt is sok ismeretehz juttatja el olvasóit. A jogi szféra önállóságának hangsúlyozásával alighanem egyik előfutáraként a mai jogi konstruktivista, autopoetikus felfogásoknak (Cs. Kiss – Karácsony (szerk.), A társadalom és a jog autopoetikus felépítettsége. Budapest, 1994. ELTE ÁJK Tempus).

A gazdasági feltételek

Válasszunk szét a pontos analízis érdekében két weberi állítást. Azt az állítást, hogy képzett jogászok nélkül soha seholy sem létezett fejlett jog – nem kívánjuk kétségbe vonni, mert maradéktalanul osztjuk. Azt a másikat azonban, miszerint a gazdasági és társadalmi feltételek csak közvetett hatásával szemben a jogászság belső kvalitásai határozzák meg a jog fejlődését, már probléma tárgyát képező disszkusszióvá kell alakítanunk. Az egyik kitüntetett szerepet játszó terep, ahol Weber felfogását konkretizálja és igazolja, az az angol jog. Mégpedig az a tulajdonsága, hogy a kapitalista gazdasággal szemben is őrzi saját alacsony fokú racionalizáltságát. A kontinentális és az angol jog különbségét az általános uralmi struktúra és az ebből levezethetően különböző társadalmi presztízs viszonyok mellett a szerző a jogász rend viszonyaiban és az eltérő politikai fejlődésben keresi. Az angol jogi gondolkodás jellemzése után (JSZ, 192-194.), konklúziója szerint: „Mindent egybevetve egy olyan jogszolgáltatás képe tárul elénk, amely mind a materiális jog, mind a peres eljárás legalapvetőbb formális sajátosságait tekintve annyira eltér a kontinentális jog struktúrájától, amennyire az a teokratikus kötöttségtől és a patrimoniális hatalmaktól megszabadult, szabadon működő, világi igazságszolgáltatás keretein belül egyáltalán lehetséges. Az mindenestre biztos, hogy az angol jogtalálás zömében nem olyan „jogi tételeket alkalmaz”, amelyeket a logika segítségével a törvényi előírások tartalmából nyert, ahogy a kontinentális jogtalálás teszi. Ezeknek az eltéréseknek gazdasági és társadalmi szempontból is meglehetősen érezhető következményei voltak – de mindig csak egyedi következményei, nem olyanok, amelyek a gazdaság egészének struktúráját megváltoztatták volna. A kapitalizmus kibontakozását ebben inkább csak két mozzanat segítette elő: először az a körülmény, hogy a jog kialakítása zömében azoknak az ügyvédeknek a kezében volt, akik közül a bírók kikerültek – tehát egy olyan réteg alakította a jogot, amely a magánjellegű ügyekben érintett vagyonosok, főképpen kapitalisták szolgálatában állt, és anyagilag közvetlenül belőlük élt. Számításba kell venni továbbá – ezzel összefüggésben – azt a körülményt, hogy a londoni birodalmi bíróságokon koncentrált jogszolgáltatásnak olyan hatalmasak voltak a költségei, ami lényegében majdnem azt jelentette, hogy a vagyontalanoktól megtagadták az igazságszolgáltatást. A lényegében egyforma kapitalista fejlődés mindenestre nem volt képes kiegyenlíteni ezeket a jog milyenségében mutatkozó rendkívül éles ellentéteket. És egyáltalán nincs is semmilyen látható törekvés arra, hogy a jog és a jogszolgáltatás struktúráját a kapitalista gazdaságból eredő motívumok alapján megpróbálják a kontinentális viszonyokhoz igazítani. Ahol viszont a kétféle jogszolgáltatásnak és a kétféleképpen kialakított jognak módja volt versengeni egymással – mint Kanadában –, az angolszász típus fölénybe került, és viszonylag gyorsan kiszorította a számunkra megszokott módozatokat. ...*A kapitalizmust mint olyant tehát döntően semmi sem motiválta arra, hogy a jog racionalizálásakor annak a formának kedvezzen, amely a középkori egyetem romanista képzésében alakult ki, és a kontinens nyugati részére azóta is jellemző maradt*” (kiemelés Tölem – Sz. P., JSZ, 194-195.)

Kritikai észrevételek

Mennyiben állja ki Weber teorémája a tények kritikáját? A válasz attól is függ, hogyan nézzük a tényeket. Ugyanis az összehasonlító jogtudomány kereteiben világossá vált: a római-germán jogcsalád és a common law mai rendszerei az azonos polgári jogtípus különböző variánsait jelentik, ahol a tradíciók ereje miatt sincs összeolvadás (Eörsi, 1975.), noha két valós tendencia is megfigyelhető. Egyfelől a törvényhozás jelentősége az angol jogban az utolsó száz évben annyira előretört, hogy legalábbis a századfordulótól már jogforrási értelemben sem tekinthető a statute law alacsonyabb rendűnek, mint a common law és az equity (R. David, 1974., 346-347. pontok). Tehát a Weber korában még csak kezdődő, de általa nem észlelt változások kiteljesedtek, s ezt a tőkés modernizáció okozta, melyet csak tovább erősített az EU-hoz való

angol csatlakozás (1972). Másfelől pedig, szemben az előzővel, a fordított fejleményt, az EU jog esetjogiasodási tendenciáját, Weber nem láthatta. Ennek erőteljes gazdasági és kereskedelmi aspektusai vannak. Végeredményben egyfelől a bíró alkotta precedensjog kontinentalizálódása, törvényi joggal való kiegészülése Angliában és a törvényi jog luxemburgi EU bíróság általi esetjogi konkretizációja (tartalmiasodása) másfelől, egyfajta jogtechnikai jogközeledést jelent, anélkül, hogy a jogcsoport szintű különállás megszűnne.

A jogfejlődési utakra vonatkozó finomításokon túl, Weber magyarázó sémájának értékével szemben két alapos oknál fogva is kritikusan kell eljárunk. Egyrészt pozícióját a gazdaság és a jog viszonyát illetően, melyet egyfelől Rudolf Stammlerrel, másfelől a marxi felfogással szemben fejtett ki, nem igazán lehet meggyőzőnek találni.⁵ Másrészt, számunkra úgy tűnik, további új fejlemények sem illeszkednek a gazdaság szerepére vonatkozó elgondolásába. Például az Európai Közösségek azért hoztak létre önálló, a nemzetállami joggal szemben elsőbbséget élvező jogrendszert, hogy a *gazdasági integráció és a közös piac célkitűzésének* megvalósulását segítsék elő (Kende, 1995:346.). Az áruk, tőkék, szolgáltatások és részben a munkaerő szabad áramlásának szükségletére jön létre, politikai akaratelhatározásból az EGK integráció, amely megteremti a közös jogintézményeket⁶. E fejlemény szempontjából a gazdaság szükségletei döntő – és nem harmadlagos – tényezőnek bizonyultak, akkor is, ha az egyediség síkján a nemzeti jogrendszereknek ettől még nem kell és lehet egybeesniük. Azaz ezek működtetésének a nemzeti hatóságokkal való kapcsolatában már érvényesülnek olyan intézményes momentumok, melyek Webert igazolandó, *a maguk egyediségében* az adott ország jogi kultúrájához, dogmatikai és jogtechnikai sajátosságaihoz igazodnak. Ebben a vonatkozásban, de csak ebben, éppen az a rugalmas helyzet, melyet Weber a gazdaság és a jog viszonyával foglalkozva *máshelyütt* maga is leírt, nevezetesen, hogy: „, valamely tényállás jogi rendje a jogászai gondolkodás szemszögéből alapvetően különböző lehet anélkül, hogy ez jelentékenyen érintené a gazdasági viszonyokat, ha a gazdaságilag fontos vonatkozásokban az érdekeltek számára a gyakorlati eredmény ugyanaz marad” (Weber, 1967:120.)⁷ Az EGK szerződés 189.§.-a ugyanezt az eredményközpontú elvárást fogalmazza meg a jogharmonizációs direktívák tekintetében.

Elemzésünk summázata: az *általánosság* síkján végeredményben a gazdasági körülmények, szükségletek döntő módon előtérbe állnak és ezt a szükségletet felismerő és támogató politikai akaratnak vannak jogi, intézményalkotó konzekvenciái, melyet itt az eredményközpontú azonosság követelménye fejez ki. A megoldások, az *egyedi* konkrétumok síkján viszont jobban érvényesülnek a jogászai elrendezés, a külső forma meghatározottságok és képzési hagyományok. Ha a módszertani individualizmus felől nézzük a dolgokat, akkor az utóbbi mozzanatok, ha a lényegtípusokba gondolkodó szemlélet jegyében, akkor az előbbi, általános tendenciák válnak túlsúlyossá. Előbbi megengedi, utóbbi szemlélete viszont kizárja, hogy különböző korszakok és társadalmak per definitionem formálisan irracionális jogait egy kategóriába, a formálisan irracionális jogi ideáltípusba rendezzük.

⁵ Behatóan tárgyalja Peschka (1975: 115-134.)

⁶ Az Európai Közösségek intézményrendszere és jogforrásai in: Az EK kereskedelmi joga (szerk.: Király

Miklós), ELTE ÁJTK, 2. Kiadás, Budapest 1996:13-43.

⁷ Némiképp eltérő hangsúlyú magyar fordítását adja ugyanennek: GT 2/1. 1992:30. 3. pont, amely a jogi kényszer jelentősége és határai a gazdaságban címmel és nézőpontból tárgyalja a jog és a gazdaság összefüggését.

Materiális ellentendenciák és értékelésük a jogfejlődés formális racionalizációjában

A jogfejlődésben az irracionálistól a racionális felé haladó mozgást Weber úgy fogja fel, mint amiben a formális racionalizáció a fő tendencia, melyet át-áttörnek antiformalis, materiálistelemek, de nem problémátlanul.

A modern jog formális vonásait olyan fejleménynek vélte, amely egyrészt összhangban áll a jog kettős (gazdasági és hivatal) racionalitásával⁸, s melyet erkölcsi, politikai, szociális tartalmak, elvek felől csak veszélyeztetni lehet. Másrészt a jogászok szakszerűsödésben kiteljesedő formalizmus mellett a jogban olyan békés eszközökkel vívott érdekharci lehetőséget látta, amely megvédi attól, hogy más, ettől eltérő igények kielégítésének eszközévé válják. Mindazonáltal a „materiális” és a „formális” viszonyát a szerző számos helyütt ellentmondásos és csak relatíve elváló viszonyként jellemzi, ahol azonban a fő tendencia érvényre juttatását mégiscsak a formálisan racionális hordozza.

Miért tekintette a korábban uralkodó jogi pozitivizmust (v.ö. JSZ, 181-182.) és jogászok formalizmust (JSZ, 197-198.) kitüntetett mércének, azok után, hogy könyve 7.§.-ban, a forradalmi természetjog szülöttjét, a Code civilt előbb materiális természetjogként írja le, egy sajátos racionalizmus megnyilvánulásaként, ahol jogszabályok mellett szokásjogi tapasztalat, gyakorlatias jogtételek, az emberi és a polgári jogok posztulátumai, jog fölött álló természetjogi maximák egyaránt vannak (JSZ, 172-173.), hogy aztán a természetjog osztályvonatkozások felőli elemzésénél, a formális és a materiális természetjog – egyébként sem tiszta – típusainak elválasztása után a forradalom által teremtett természetjog formális vonásait emelje a jogfejlődés láthatatlan trónjára?

A modern jog formális vonásait összegzendően, könyve záró lapjait érdemes felidézni: „A jog formális tulajdonságainak fejlődése tehát mindenképpen sajátosan ellentétes vonásokat mutat. Szigorúan formálisnak és az érzékelhetőhöz tapadónak mutatkozik a jog, ameddig az üzleti forgalom biztonsága ezt kívánja, ám az üzleti forgalom lojalitása érdekében nem formálisan fejlődik, amennyiben a felek akaratának logikai értelmezése vagy az „etikai minimum” értelmében vett „jó kereskedelmi erkölcsök” ezt diktálják. Ezen túlmenően azok a hatalmak is mind a formális fejlődéssel ellentétes fejlődési pályára kényszerítik, amelyek nem azt várják a jogi gyakorlattól, hogy békés eszközökkel vívott érdekharci legyen, hanem másfajta igényt támasztanak vele szemben. Tehát erre kényszeríti a társadalmi osztályérdekek és az ideológusok által követelt materiális igazságosság, erre kényszeríti a politikai uralom bizonyos – ma is hatékony – formái, különösen az autokratikus és a demokratikus formák, valamint az ezeknek megfelelő nézetek a jog céljával kapcsolatban, és az is, hogy a „laikusok” olyan igazságszolgáltatást követelnek, amely érthető a számukra. Végül pedig, bizonyos esetekben – mint láttuk – magának a jogászok rendnek az ideológiailag megalapozott hatalmi igényei is a formális fejlődéssel ellentétes fejlődési pályára kényszerítik a jogot. De bárhogy alakuljon is e hatások közepette a jog és a jogi gyakorlat, a technikai és gazdasági fejlődésnek minden körülmények között – és minden laikus bíraskodás dacára – az a következménye, hogy a laikusok körében elkerülhetetlenül egyre nő a tudatlanság: a laikusok egyre kevésbé ismerik a technikai tartalmában tekintve állandóan duzzadó jogot. A jognak tehát elkerülhetetlenül (az) a sorsa, hogy szakszerűvé válik, és hogy a mindenkor érvényes jogot egyre inkább racionális –

⁸ E kettős racionalitást a fejedelmi és a polgári rétegek érdekszövetsége felől vezette le. Érdekszövetség, amely nem jelent mindig közvetlen együttműködést, de a jog formális racionalizálódásának legfontosabb hajtóerői közé tartozott az, hogy a polgári rétegeknek a magángazdaságba gyakorolt racionalizmusa – elsősorban a szerződések jogilag kötelező szavatolása – *összetalálkozott a hivatalnoki igazgatás haszonelvű racionalizmusával*, melyet a fejedelmi kincstár érdeke sarkallt. (v.ö. JSZ, 159-160.).

ennélfogva célracionálisan bármikor átalakítható és minden szentséget nélkülöző – technikai apparátusnak tekintik”. (JSZ, 197-198.)

Ha például a jelenleg több mint 6 000 hatályos jogszabályból⁹, tehát több tíz, ha nem százezer normából és jogtételből álló, még a szakemberek számára is csak egyes részterületein áttekinthető és ismert magyar jogrendszerre gondolunk, Weber igazolandó, itt is adva van a laikusok számára majdhogynem hozzáférhetetlen, technikailag egyre duzzadó joganyag. Mégsem problémátlanok álláspontjai, melyeket ezen igazán nehézén megválaszolható kérdésekre kidolgozott. Néhány ellenvetésünk az itt felvetődött kérdésekre, a lezárhatóság igénye nélkül, a következőképpen hangzik.

Módszertanilag mit látok itt kulcskérdéseknek?

Ad 1. Miért látta a varázslat lehetőségének esetleges visszatértét a gazdaság célracionális világához képest a materiális „Wertrationalität”-ben? Azért, mert „a célracionális álláspontjáról nézve minden értékracionális irracionális” (GT, 1987:54.) elve vezette. De ez nem minden tekintetben meggyőző. Álláspontját – a fő tételt illetően – a saját munkásságával is problematizálhatjuk (Szigeti J., 1991:8-9.).

Ha a „Zweckrationalität” esetén cél és érték között adekvát eszköz van, mert az eszköz a gondolatilag megelőlegezett célt valósítja meg, tehát a cél, az eredmény felől determinált a cselekvés, akkor az értékracionális cselekvés esetén kétségtelenül lazább a kapcsolat az eredménnyel, de a cselekvés ettől még vezethet eredményre. Megengedve, hogy valóban az irracionális felé lehet elmozdulni akkor, ha a cselekvés az abszolút érték rangjára emelt értéken – érületen, jón, vallási értéken motiválódva – egyoldalúan orientálódik. Egyetértőleg emeljük ki azt a mozzanatot, hogy Webernél racionális cselekvés az irracionális mértéke és nem fordítva. A fő tétel mégis túláltalánosító. A „Gazdaságtörténet”-ben elemzett, Simon Stevin-féle *mérlegkészítés* célracionális cselekvés a kapitalista vállalkozó részéről (KJK, 1979: 223.), de ettől a tőkefelhalmozás szempontjából fontosabb, racionálisabb-e a könyvelés, mint protestáns etika értékracionalitása? Lehet hogy egyik, lehet hogy másik fontosabb, de *aligha irracionális a megtakarítási hajlandóságot és szorgalmat motiváló protestáns erkölcs* e folyamatban. *Tehát a célracionális álláspontjáról nézve sem minden értékracionális cselekvés irracionális – s ez az amit a weberi tétel nem csak hogy nem tartalmaz, hanem ki is zár.*

Mutatis mutandis, ezért se a gazdaságban, sem pedig a jogban nem lehet értékracionális mozzanatokot eleve, a funkciótól függetlenül az irracionális gyanújával szemlélni. Például a „justum pretium” kánonjogi, materiális természetjogi elve történetileg arra a sorsra jut, amit Weber leír (JSZ, 179.), csak hogy sok modern jogrendszer ismeri a „laesio enormis” elvét (Dömötör, 1995/96, 58-64.), a felén túli sérelem elvét, – a magyar PTK 201.§. (2)-ben antiszinallagmatikus szerződésként tartalmazza – ami ettől még a bírói gyakorlatban közel sem vezet kádi bíráskodáshoz, irracionálisba való visszaeséshez, ahogy Weber többször érvel. Mint ahogy az sem, hogy a jóhiszemű eljárás jogelvi, materiális követelményét nemcsak ott, például a magyar jogban lehet alkalmazni, ahol ezt öröklést kizáró okként jogszabályi formába öntik, hanem az Egyesült Államokban is ez a helyzet, ahol a „saját rosszhiszemű magatartására, előnyök szerzése végett senki sem hivatkozhat” jogelvvvel – tételes kimondás nélkül is – kizárta a bíróság azt, hogy az örökgyógy életére törő várományos börtönbüntetése letöltése után beülhessen az örökségbe – alkalmazhatjuk immáron összehasonlítva Roscoe Pound példáját. A materiális elvek alkalmazása egyrészt kiküszöbölhetetlen (és nemcsak a forgalomban tanúsított üzleti erkölcs bevett elveinek körében, ami Weber elismer, JSZ,187.), másrészt önkényes

⁹ 1990-ben 4839, 1996-ban már 5899 darab hatályos jogszabályt tartott nyilván az Igazságügyi Minisztérium Jogi és Informatikai Főosztálya.

alkalmazásuk lehetősége csak a veszélyét, de nem feltétlenül a valóságát teremti meg a szubjektív, irracionális jogalkalmazásnak. *Tehát a célracionális – ideáltipikus cselekvés – módszertani elvének érvényességi körén való túlterjesztése abba az irányba vitte Weber, hogy a jog materiális, értékrationálisát kifejező megoldásokat az irracionális irányába visszaeső lépésnek tekintse.* Ahogy azonban ez a polgári természetjoggal sem következett be, és a materiális természetjog meg-megújul azóta is, azonképpen a szocialista természetjog sem szükségképpen irracionális, hanem olyasmi, ami tárgyasulásra, anyagi, eljárás jogi, jogorvoslati és egyéb komplex – szervezeti és jogászai szerepekből álló – intézményesülési megoldásokra vezethet. Más kérdés, hogy Weber, miután ragyogóan elemzi a materiális természetjog irányába mutató döntő fordulatot, sokféle kispaszti szocialista természetjogot mutathat be akként, mint amelyek a jogi racionalizmus felszámolásának is kedvezhetnek.¹⁰

Ad 2. Hasonló problémák vethetőek fel az *uralomszociológia* álláspontján is, ti. Weber a formális legalitást kielégítőnek vélte. Ezért a legális uralom egyszersmind legitim is – gondolta. Valójában: egy rendszer legitimációját elősegíti egy legális rend kiépítése, de a formális legalitástól nem lesz önmagában, értékmentesen legitim. A fasiszmus után már semmiképp sem tartható álláspont kritikáját fogalmazta meg a Habermas, a szociális jogállam lehetősége kapcsán (1973 és 1992), és mások is így tettek (Bayer, 1997: 98-99.). A jogi formalizmus kritikája ennyiben itt is jogosult.

Értékelés

Weber mindenképpen gondolatgazdag jogfejlődési sémáját hogyan értékelhetjük a *ma* álláspontjáról? Hiszen Ő a késői individuál-liberális kapitalizmus korában jutott alkotói pályája csúcsára, s Jogszociológiáját is az első világháború előtt írta. Azóta a polgári termelési mód és annak jogrendszerei is jelentős változásokon mentek át. A szabadversenykor kodifikációi és a monopolizált valóság szülte jogfejlesztési válságtendenciákat Weber antiformalis elemek megjelenéseként, a szabadjogi irányzat fellépése nyomán, ha némiképp absztrakt formában is, de még tudatosította (Kulcsár, 1976:98-99.). Viszont azóta a szervezett kapitalizmus jóléti államainak periódusa, amelyre az áttérés a Nagy válsággal kezdődött, s a II. világháború után vált uralkodó berendezkedéssé a fejlett centrum országaiban, nem törte szét sem a racionális jogot, sem a demokratikus kereteket. Szimptomatikusan az 1973-74-es válságig nyugaton ebben a korszakban éltek. Azóta a globális kapitalizmus új kihívás elé állította a nemzetállami berendezkedésre és szabályozási technikákra építő keynesiánus jóléti államokat, a kínálati gazdaságtanra és a monetarizmusra építő gazdaság- és társadalompolitikájával, az állam varázstalanításával és a jogrendszer deregulációjával bizonyos értelemben újra hasonlítani kezd az egykori helyzethez. Ezen helyzet miatt sok minden érvényeset és sok minden túlhaladottat találhatunk munkássága egészében csakúgy, mint jogracionalizációs teorémájában.

A nyugati racionális állam kialakulási területein meghatározott értelemben tovább folytatódott a *jog materiális tartalmainak egy olyan humanizációja*, amely leginkább a büntetési nemek és a büntetési célok – a megtorlás helyett visszatartás és nevelés – vonatkozásában jelentős. A talio és a testcsontkító büntetések e térségben már Weber korában is ismeretlenek voltak, s hogy e hosszú távon, a „longe durée” álláspontjáról látható fejleménnyel szerzőnk nem foglalkozott, ez talán annak tudható be, hogy a büntetőjog intézményeit és az ezen a területen bekövetkezett

¹⁰ Azt, hogy Weber itt a materiális, szocialista természetjogként mennyiben orientálódott a korabeli kispolgári szocializmusokon illetőleg a munka közvetítenen társadalmiságán alapuló, a szerződési szabadság formális elvét kizáró álláspontokon, bemutattuk „A jogállamiság jogelmélete” Napvilág, 1998, 42-43.

fejleményeket jogszociológiája alig-alig¹¹ érinti, lévén hogy döntően a magánjog és a közjog egyéb, nem büntetőjogi területein mozog¹². Az utóbbi több mint nyolcvan évben pedig olyan relatív büntetési teóriák és gyakorlat alakult ki a büntető jogban, melyek a speciális prevenció és a reszocializáció vonatkozásában juttatnak a korábbiaknál nagyobb szerepet a tettes egyéniségéhez is igazodó nevelésnek¹³ – noha ennek anticipálását természetesen nem kérhetjük számon Weberen, mint ahogy annak előre látását sem, hogy mára az egységesülő Európában a halálbüntetés már nem létezik. Az állam büntető hatalma az emberi méltóság okán és az igazságszolgáltatás csalhatatlanságának dogmájával való szakítás után nem terjedhet ki az élet fizikai kioltására. Mindez megnyilvánulása a jog materiális racionalizációs tendenciájának – de a formálisan racionális eljárások keretei között. Utóbbi követelmény jelentőségét hangsúlyozzuk, mert e nélkül kétségtelenül a varázslat alóli feloldódást megelőző állapotába eshetne vissza a jog. Viszont nem esik vissza azért, mert egy régi kornak, tartalomnak megfelelő formalizmust áttör, ha új formalizmust, intézményesedést, tárgyi jogterületet teremt, mint ahogy ez az információs jogokkal, környezetvédelmi joggal, versenyjoggal vagy a szociális jogok területén megtörtént.

A formális racionalizáció körében Weber konstatálta a jogorvoslati rendszer tökéletesedését. Ez a jogalkalmazást érintő fejlemény egészült ki, fejlődött tovább *a jog belső, öntisztító mechanizmusainak a jogalkotásra* való kiterjeszkedésével, amely az alkotmánybíráskodás formájában a jogszabályok alkotmányossági kontrollját intézményesíti. (Tekintettel arra, hogy a kontinens első alkotmánybírósága csak 1920-ban született meg Ausztriában, ezt sem számonkérően, hanem tárgyi súlya okán említjük). Azt azonban le kell szögeznünk, hogy az alkotmányos normakontroll és az alapjogi bíráskodás *egyaránt jelenti a formális és a materiális racionalizációs fok, a jogrendszer önreflexiójának magasabb fokra jutását*. Olyasmit, ahol a materiális elvek garanciákkal körülhatárolt és eljárási oldaláról szabályozott jelenléte aligha viszi vissza a jogot a varázslat alóli felszabadulást megelőző, önkényes, irracionális jogszolgáltatás állapotába.

¹¹ Két kivétel: Az ex delicto keresettel, az őseredeti igazságszolgáltatás azon kiindulópontjával, ahol nem vált el a represszió a reparációtól (JSZ, 12.) és a büntető igazságszolgáltatás jury bíráskodással egybekapcsolódó formájával Weber többhelyütt is foglalkozik. De csakis saját problémafelvetése szempontjából, s ezért az a laikus jogérzékre, gyakran irracionális érzületre alapozó jogszolgáltatás, a 'kádi igazságszolgáltatás' példájaként szerepel (JSZ, 1995:154, 194, 195.).

¹² A jogelméleti, jogfilozófiai irodalomban sem ritkaság az ilyen típusú egyoldalúság. Hiszen például Michel Foucault könyvei (1990., 1994.) éppen fordítva, szinte kizárólag a büntetőjog intézményeivel, kérdéseivel, az állami büntetőhatalom kritikai megközelítésével foglalkoznak, úgy, hogy sokszor teljesen észrevétlenül a jog egészére nézve vonnak le általánosító következtetéseket. Megjegyzendő: Foucaultnál gyakoriak a jogtörténetileg legalábbis bizonytalan vagy elnagyolt érvelések, míg Weber tárgyi tudása az említett területeken meglehetősen gazdag.

¹³ Felismerve azt, hogy a börtön a visszaeső bűnözővé válás melegágya, alakultak ki a szabadságvesztés körülményeit enyhítő, eltávozásos megoldások.

Mag és héj: H.L.A. Hart jogkonceptiója *Akik nyomot hagytak a 20. századon 5.*

Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása

Napvilág Kiadó, 1999. Budapest

Kiinduló pont: a jog genus proximuma és differentia specificat-ja – szabály és kötelezettség. Eredeti jogfelfogás – elsődleges és másodlagos szabályok egysége. A másodlagos szabályok mögötti jogtörténeti és jogelméleti tanulságok. Mérsékelt pozitívizmus: kényszerelmélet kritika – erkölcsi és szociológiai elemek felvétele mellett.

A század második felének – különösen az angolszász világban nagyhatású elméletét – Hart oxfordi professzor 1961-ben jelentette meg. Alapvető analitikus, jogpozitivisták pozícióit, mellyel az Austini hagyomány kritikai meghaladását vállalta, realizisztikusan ötvözi a természetjog szükséges minimumaival.

Miben látjuk az eredeti jogfelfogást? Abban, ahogy Hart egy nagyon is szokásos nézőpontot újszerűen fog fel, s újítása mögé rakja a jogelmélet számos hagyományos problémáját. Hányan indultak már ki abból, hogy a jog genus proximuma az, hogy szabály, amihez képest keresték a differentia specificat?! Pozitivisták neokantiánusok, vegyük ezúttal példaként Somló Bódogot, fokozatos elhatároló ismérvekkel (abszolút és empirikus, akarati, normák közül az utóbbi a jog, amely egyedi és meghatározott követelményeket fejez ki, stb.) közelítette meg sajátos ismerettárgyát, a normatív, tehát nem ontikus, hanem „kellés” értelmű szabályok világán belül. Jogszociológusok, mondjuk Th. Geiger és R. König a társadalmi norma fogalmán belül – olyan reális társadalmi elvárás, melyet a csoport tagjai kölcsönösen éreznek egymással és amelytől való eltérést a közösség szankcionál, büntet vagy jutalmaz – specifikálják a jogot. Történetesen az állami elismertséggel és szankcionáltsággal.

Hart kiinduló megfontolása az, hogy a *jog az szabály, ami szabály az pedig már kötelez valamire*. Behatárolja a megengedett cselekvési teret. Kötelez. Tehát nem alanyi jog a jog, nem jogosultság, hanem valami, ami kötelez. (A kiinduló ponttól messze a természetjog!) De nem úgy, mint ezt Austin felfogta, hogy a jog az a szuverén parancsa volna, parancs, aminek imperatív ereje van. Nem attól kötelez, mert parancsolják, hanem attól, hogy a szabályok megfelelnek – autoritatív kötelezés nélkül vagy azzal együtt is – a körülményeknek, a társadalom elvárásainak, nyomásának. Kötelezettséget írnak elő arra vonatkozóan, hogy valamit tegyünk vagy éppen ne tegyünk, de kényszerítő mozzanat nélküli és előtti módon is megvan a szabály rációja. Minden kötelezettség normán nyugszik, de nem minden szabály kötelezettség is egyben. (Például az illemszabályok utóbbiakhoz tartoznak).

Hart kudarcnak, de tanulságos kudarcnak látja a kritikailag vállalt előd, a nagy analitikus, Austin erőfeszítéseit, s teljességgel tudtában van annak, hogy a maga részéről új kiinduló pontot talált. S ebben a bravúrja, gondolati leleménye: *a jogot elsődleges és másodlagos szabályok rendszereként, egységeként tudja leírni, s ez az egyszerű modell szemléletes is, működik is*. Az érvelésekben sok a distinkció, a nyelvfilozófiai levezetés, jelentés keresés, olykor dagályosság, de véleményem szerint a konstrukción a hangsúly.

A kötelezettséget előíró elsődleges, vagy alapvető szabályok „azt várják el az emberi lényektől, hogy akár tetszik ez nekik, akár nem, tegyenek vagy ne tegyenek meg bizonyos

dolgokat.” A másodlagos szabályok pedig arra szolgálnak, hogy „emberi lények bizonyos dolgok megtételével vagy kimondásával bevezethessenek új elsődleges szabályokat, megszüntethessenek vagy módosíthassanak régieket, különböző módon meghatározhassák e szabályok előfordulását, vagy irányíthassák érvényesülésüket.” Az elsődleges szabályok kötelezettséget állapítanak meg. A rajtuk „élősködő” másodlagos, *hatalmat adó normák* alapvetően kétfélék lehetnek. Vannak, melyek *közügyek* vitelére ruháznak fel: azaz törvényhozásra, igazságszolgáltatásra, közigazgatásra. Mások *magán hatalommal*, jogügylet megkötésére. Hiszen saját ügyemben lehetek ezzel törvényhozó, az érvényes jognyilatkozattétel, joghatás kiváltása értelmében. Egyedi normát mondok ki rendelkező erőmmel, magánhatalmammal, s ruházom át a létrejött jogviszony tartalma szerint más jogalanyra. (Persze a dolog kölcsönös is lehet). Hivatkozik is Hart ezen a ponton Kelsen tanára, hisz az érvelés léptetőrugója nála is az „egyedi norma”.

Észrevették? Majdnem kész az elméleti konstrukció, koncepció. A szabály kötelezettség, csak az a kérdés, hogy ki, hogyan, milyen körben alkothatja meg és alkalmazhatja őket, és hogyan lehet megváltoztatni, módosítani (= jogalkotás, Sz. P.) és megszüntetni (= hatályon kívül helyezni, Sz. P.) őket. De minden egyszerűvé vált, mert felfűzhető az elsődleges és másodlagos szabályok megkülönböztetésére. A kötelezettség, ami a szabályból jön a fontos tartalmilag – az akarati tartalom, mondotta volna az akaratkutató jogtudomány – de megalkotásuk, módosításuk és alkalmazásuk módja is kell a joghoz. A fejletlen jog éppen utóbbi eljárások tekintetében tartalmazott rengeteg bizonytalansági elemet, érvényességi problémát. Ezen hibák, bizonytalanságok kiküszöbölésére vezet be a modern jog a másodlagos normák újabb fajtáit. *Nélkülük a jog bizonytalan, statikus és alacsony hatékonyságú lenne.* Mit jelent ez a három hibaforrás, amik kiküszöbölése nélkül csak a jog elemei vannak meg, de még nincs jogrendszer? Azt, hogy kis közösségben a kötelezettséget megállapító szabályokat még viszonylag egyértelműen alkalmazhatják, másodlagos szabályok nélkül is, feltéve, hogy többségben legyenek azok, akik elfogadják a szabályokat. Ha azonban sokan lennének olyanok, akik elvitatják ezeket és azok is, akik egyenesen megsértik őket, már rengeteg probléma lép fel. Érvényes-e a norma? Honnan ered? Ki alkotta? Milyen eljárás kihivatott arra, hogy ezeket a kérdéseket megválaszolja? Elvileg létezhet tehát az elsődleges szabályok által irányított társadalmi szerkezet is, csak éppen *bizonytalanságokkal* terhelt. (René König ezt a hagyományos jogelméleti problémát úgy mondotta volna, hogy a normát érvényesnek minősítő hatalom és az érvényesülését biztosító hatalom specializáció nélkül, diffúz módon oszlik meg még a közösségben).

Továbbá, statikusak lennének a szabályai a jognak, ha csak elsődleges normái lennének. Nem lenne, aki megmondja, hogy min lehet és kell változtatni. Spontánul-tudattalanul, észrevétlenül ekkor is változnának a normák, de csak abban az értelemben, hogy lassan újak alakulnának ki és éppilyen lassan régiek lehanyaglanának, elkopnának. Nem volna eszköz arra, hogy régi szabályok megszüntetésével és újak bevezetésével tudatosan és manifeszt módon hozzáigazodjunk a megváltozott körülményekhez. *Statikus* lenne a jog. Ez pedig kiküszöbölendő.

Ahol csak elsődleges normák vannak, de a többség követni kész azokat, ott még elvileg működhet a szabályozásnak ez az egyszerű, másodlagos szabályok nélküli formája, de a szabályokat fenntartó társadalmi nyomás mégiscsak szétszórt, tehát *alacsony hatékonyságú* volna. Ennek a kiküszöbölését a jogtörténet úgy hozta magával, hogy „kidifferenciálta” magából a társadalmat: egyrészt azt a szervet, amelyik a szabályszegés tényének hivatalos megállapítására hivatott, másrészt később azt is, amelyik a megállapított normaszegést szankcionálja, bünteti-végrehajtja. (Íme: az „ausdifferenzierung”-nak helye lehet egy angol szövegben.)

A másodlagos szabályok azonban kiküszöbölik e hiányosságokat, s a jog előtti világból a jog világába vezetnek. A modern jog az elsődleges és másodlagos szabályok rendszert alkotó egysége. A másodlagos szabályok – *elismerési, változtatási és ítélkezési szabályok* – differenciációi átfogják a jogfejlődés fő problémáit, s kiküszöbölik azokat. Jogrendszerhez vezetnek. Hogyan?

Az *elismerési* szabályok a rögzítettséggel (pl.: írásba foglalás vagy emlékműbe vésett hivatalos lista) és a hivatalos jelleggel megszüntetik a szabályok létevel és értelmével kapcsolatos bizonytalanságokat. Tartalmazzák azt, vagy azokat a kritériumokat, melyek miatt a többi szabály a jogrendszer része, érvényes szabálya. Emiatt az elismerési szabály a jogrendszer legfontosabb státuszú összetevője. (Alapnorma – mondaná Kelsen). Ahol pedig már sok a szabály és ellentmondásaik miatt külön értelmezésre szorulnak, ott hierarchiába rendezik azokat, vagy a szokást és a precedenst alárendelik a magasabb jogforrásnak minősített írott törvénynek.

A statikus jelleget pedig a változtatási szabályok úgy küszöbölik ki, hogy megmondják, hogyan kell az elsődleges szabályokat módosítani, megváltoztatni, hatályon kívül helyezni egy adott körben.

Az *ítélkezési* szabályok pedig megállapítják, hogy ki és milyen eljárásban és hatáskörrel jogosult ítélkezni. Ha a bíróságot vagy más hatóságot felhatalmazták a szabályszegés tényének hivatalos megállapítására, akkor az előzőleg már állást foglalt arról, mik a szabályok. Ezzel az ítélkezési joggal felhatalmazó szabály nemcsak a társadalmi nyomást központosítva küszöböli ki a diffúzitás hatástalanságát, hanem egyben elismerési szabály is lesz az ítélkezés. A bíróságok az ítélkezésen keresztül megállapítják, fel- és elismerik a kötelezettségeket megállapító elsődleges normákat. Idézzük a gyakorlatias szemlélete nyomán méltán híres angol formulát – melynek mélyebb teoretikus értelmét kapjuk Hartnál – „jog az, amit a hatóságok tesznek”.

Hart az elismerési szabályok bevezetésével tehát kiküszöbölte az elsődleges szabályok bizonytalanságait, érvényességproblémáit. Ezzel a normák érvényességének jogpozitivistát, de a szociológiai szemlélettől nem teljesen elzárkózó megalapozását adta. Ennek nem kell csak a szervezett erőszak megnyilvánulási formáira, a hatóságok tevékenységére alapoznia az érvényességet, (mint a skandináv realistáknak), hanem a jog hatósági és nem-hatósági (magánhatalom átruházása), szociológiai tényezőire *együttesen* is alapozható. H.L.A. Hart, mint láttuk, amikor a kötelezettséget megállapító elsődleges jogi normákat hiányosságaik, bizonytalanságuk kiküszöbölése végett a elismerési szabályok (rules of recognition) bírói tesztjének vetette alá érvényességük megállapítása céljából, akkor éppen a kelsen-i hipotetikus alapnormát szociologizálta. Azt, hogy bíróságok, hatóságok és a magánszemélyek elismerik és alkalmazzák a rekogníciós szabályokat, s ezzel teszik érvényessé a jogot.

Látható: Hartnak sikerült a legelemibb, elsődleges szabályok mögé telepítenie tulajdonképpen a jogtörténet tanulságait s a jogelmélet majd minden lényeges problémáját: jogalkotást, jogalkalmazást, érvényességet, érvényesülést. Termékeny volt a nézőpont felvétele, ami az Austin kritika tapasztalatából következett. Jól kell tudni megválasztani a kiindulópontot – tehetjük hozzá tanulságként. Ez pedig akkor is igaz marad, ha Harttal figyelmeztetünk arra, hogy: „Az elsődleges és másodlagos szabályok egysége egy jogrendszernek a középpontja, de nem maga az egész jogrendszer, s ahogy távolodunk a középponttól, úgy kell helyt adnunk... másféle elemeknek is.”¹⁴

¹⁴ A jog fogalma Osiris, Budapest 1995, 120. (fordította: Takács Péter)

Kifejtettük Hart jogkoncepciójának magját („Conception”), anélkül, hogy kifejthettük volna a jog fogalmát („The Concept of Law”), amelyet az egész mű ad meg. Nekünk, némi értékelések mellett, itt már csak egy tárgyi vonatkozás kifejtésére maradt terünk. Azért, hogy a jogelméleti irányzatok nézőpontjából itt az analitikus pozitivismusnak nem a szabálypozitivista, hanem az ún. *mérsékelt pozitivista* felfogásával van dolgunk. Azért mert a szerző középutat talált a jog kényszerítő elemét kizárólagossá tevő imperatív felfogás (kényszerelmélet) és a jogot az erkölcs fogalmába feloldó felfogások között. Továbbá azért is, mert a szabályok szociológiai vonatkozásai mellett jut hely az etika számára is – de abszolutizálás nélkül. Jogelmélete nem válik morálfilozófiai jogértelmezés elméletté, hanem leíró, pozitivista jogelmélet marad, noha Hart pontosan tudja, hogy egy adott kor jogi kultúráját vagy ítélkezési gyakorlatát alá lehet vetni efféle elemzéseknek is. Jól látja és láttatja: nem szükségszerű, hogy a jog kielégítse az erkölcs követelményeit, de kielégítheti. Sőt, a természetjogi minimumoknak, melyek még nem rontják le a jogpozitivista megközelítést, kidolgozott helye van felfogásában. (Ezt fejti ki könyve IX. fejezetében.) Hasonló megfontolásokhoz, sőt, néha megoldásokhoz jut el itt Hart, mint a kitűnő pragmatista Roscoe Pound, az adott hely és idő civilizációjának megfelelő jogi posztulátumok kidolgozásával (egoizmus, altruizmus, sebezhetőség problémája, tulajdon és felelőség megalapozása a kölcsönös előnyök alapján stb.). Ha Poundot egykoron azzal támadták, hogy relatív természetjoga nem is annyira relatív, hanem nagyon is minden jogrendszer működésének előfeltételeit vette számba, s kevésbé volt történeti eljárása, akkor a természetjogi minimumok ezen „idő felettsége” még inkább jellemző Hartra. Érdemének tudva, hogy nem is törekedett másra.

Az angolszász világban kiváltott jelentős hatására plauzibilis magyarázattal szolgálhat, hogy Hartnak volt arányérzéke ahhoz, hogy a jog világába annyi és csak annyi szociológiai, politológiai és etikai ismeretet engedjen be, amennyire a szabályok világának belső rendszere megértéséhez szükség van. Így sajátos szint adhatott az analitikus, jogpozitivista tradíciónak, anélkül, hogy szétfeszítette volna annak kereteit. A korról, annak társadalmáról és jogáról, melyben élt és élünk csak rejtett ismereteket fedezhetünk fel könyvében. A történetiség szempontjait nem dolgozta ki. Ilyen messzire nem kívánt menni és nem is ment, mert nem ez az analitikus irányzat kérdésfeltevése. Viszont könnyen megérthetjük A JOGOT, mint elsődleges és másodlagos szabályok rendszerét. Ezt gondolta át igen alaposan és rögzítette jól felismerhetően – tehát érvényesen.

Jogelméleti, alkotmányjogi és jogszociológiai alkotmányosság jelentések és alkotmányértelmezés

Ideiglenesnek szánt, tartóssá vált alkotmányunk: a „követni készség” jelentősége. Az alapjogi kontroll, mint a jog integratív funkciójának alkotóeleme. Az alkotmányértelmezés maximuma és minimuma.

Alkotmányos életünk állapotaira vonatkozó kérdésekre szívesen válaszolok, mert az utóbbi évtizedben ezek – hasonlóan az átlagos társadalmi érdeklődés új orientációihoz – engem is többet foglalkoztattak, mint korábban. (Önmagában is érdekes kérdés, hogy mik ennek az okai.) In personam, a mi alkotmánybíráskodásunk tudományos elemzésének igénye pedig koncentráltan bennem az itt felvetődő alkotmányjogi-szaktudományos és jogelméleti problémákat, megoldási módozatokat. Mégsem in medias res kezdem válaszaim, mert az alkotmányokat történelmi terméknek tartom, melyek nemcsak közjogi, hanem társadalmi-történelmi realitásokat is kifejeznek. Ezért érvényes rájuk, hogy az egyes egyén szempontjából még akkor sem azok az eredmények következnek be, melyeket akart, ha aktív részese lehetett valaki a történelmi folyamatnak – teszem azt háromoldalú tárgyalásoknak, amelyek sok alapvonását meghatározták az alkotmányreformnak – s ekként meg volt az a kedvező esélye, hogy befolyásolhassa az események menetét. Sokkal inkább az a helyzet, hogy olyan eredmények állanak elő, melyeket senki sem akart – legalábbis intencionális értelemben és a maga közvetlenségében nem. Ilyen történelmi termék a Magyar Köztársaság Alkotmánya is, amelyet létrehozói ideiglenesnek szántak, s mégis tartós produktummá vált. Már tíz esztendeje jelöli ki a társadalom jogiasítható alapszerkezetét, állampolgár és állam viszonyát, a mi polgári demokratikus köztársaságunk államformájának egyedi karakterét, intézményi megoldásait. Bizonyos értelemben senki sem ilyennek akarta, mindenki ideiglenesnek szánta és mégis „végleges” lett, s most jön voltaképpen mondandóm: nem feltétlenül az alkotmányosság hátrányára. Mit értek alkotmányosságon és miért mondom, hogy e különös fejleményeknek pozitív hozadéka is vannak?

A végéről kezdve azt mondhatom, hogy az ideiglenesség tartóssá válását, kedvezőtlen körülmények kedvezővé válását az eredményezte, hogy az alapvető politikai erők mind a mai napig nem tudták felmondani és kölcsönös akarat-megegyezéssel megváltoztatni azokat a kompromisszumokat, melyeket egykor közjogilag rögzítettek, s ez sok-sok szabály és intézmény megerősödéséhez, gyakorlatban történő bejáratódásához vezetett. (Mint látni fogjuk, ez éppen az alkotmányosság egyik fontos értelme. A népszuverenitás, a hatalom-megosztás, a törvényesség, a jogegyenlőség hagyományos alkotmányjogi követelményei mellett.¹⁵ Elvileg lehetne sokkal kidolgozottabb, normatív tartalmában, szerkezetében egyértelműbb alkotmányunk, amely bizonyos intézmények működtetésének szabályozásában sok hiányt pótolhatna. Ez azonban nem esetleges körülmények miatt nem jött létre, hanem azért nem, mert egy új alkotmány létrehozásának folyamatában a szereplők képesek voltak arra, hogy egymás törekvéseit kölcsönösen lefékezzék és végül kioltásák. A pártok és a közélet szereplői között nem jött létre új egyensúly, mert hiányoztak a jogon kívüli társadalmi, gazdasági és nagypolitikai felhajtó erői annak, ami egy új alkotmány előkészítését sikerre

¹⁵ A sok tekintetben szakmai elismerést kiváltó Alkotmánytan (Osiris. Szerk.: Kukorelli István 1996: 20-21.) hasonló felsorolással operáló *alkotmányossági exemplifikációja* persze – teoretikus kifejtés hiányában – éppúgy csak jelzés értékű, mint ez az utalás.

vihette volna. A példa erejével szólva: szakmailag széleskörű egyetértés van a tekintetben, hogy túl sok a kétharmados parlamenti támogatást igénylő törvényhozási tárgykör, ami gátolja a rugalmas törvénykezést. Ez a gátja egy olyan új jogalkotási törvény megalkotásának is, amely már a pluralista parlament keretei között szabályozná a jogalkotást. Ebbe semmi jó sincs, mert jelenleg nem megfelelően kidolgozott a kizárólagos törvényhozási tárgyak köre, következésképp a törvény és a kormányrendelet közötti kritériumrendszer, szabályozási viszony sem. Azonban, szemben egy új jogalkotási törvény valóságos szükségletével, más területeken a bénultságnak pozitív hozadéka, konzekvenciái alakultak ki, például választójogunk alapjainak és a parlamenti választások lebonyolításának minden belső problematikussága ellenére is nagy előnyei vannak. Túl bonyolult ez a vegyes rendszer, nem is arányos – ami az én szememben komoly hibája – hipertrofikus az ország lélekszámához képest a 386 fős képviselőház, de bármelyik lényeges eleméhez nyúltak volna ennek az építménynek, rögtön maga után vonhatta volna a választási rendszer körüli politikai harcok kibékíthetetlen érdekellentéteinek fellobbanását. Hogy ez nem következett be, ez azzal a páratlan előnnyel járt, hogy az ország politikatörténetében egymás után háromszor korrekten lebonyolított, elismert és törvényes hatalomhoz vezető parlamenti választásokat tarthattunk. Azonos feltételek között rendezett, ezért összemérhető politikai tagoltságokkal, a bevett szokás rangjára emelve a dolgot, – ismétlődtek választásaink. Megszokta és lassan kiismeri magát az állampolgár, a versengő pártok részéről kikísérleteződtek a szóba jövő politikai technológiák, tehát alkotmányossá érlelődtek a közjogi keretek. Az elmúlt ciklusban 72 százalékos többséggel rendelkező koalíció vezető politikusai valóban demokratáknak bizonyultak azzal, hogy nem nyúltak a választások szabályaihoz, mondjuk nem írták át egyfordulósra – holott látható volt az utolsó kanyar előtt, hogy éppenséggel lett volna okuk erre. Valami elementárisan fontos dolog történt azzal, hogy ezt nem tették: ugyanis részben önkorlátozásuk következtében érlelődhetett alkotmányos gyakorlattá, azaz alkotmányossággá a parlamenti választási rendszer. Ugyanis ahol a dolgok olyan mértékben változnak részterületeken vagy összességükben, ami miatt a társadalmi tudat számára már nem követhetőek, *ott nem lehet alkotmányosság, a szónak ebben a szociológiai, a követni készség kialakulása, tehát a jogkövetés értelmében vett jelentésében.* Az egészre nézve is igaz a dolog, ami persze semmiképpen sem jelentheti azt, hogy minden rossz alkotmányt igazolna az a körülmény, hogy sokáig és tömegesen alkalmazzák. De fordítva, hiába korszerű, jó egy alkotmány szelleme és betűje, szakszerűek intézményes megoldásai, ha nem megy át a társadalmi gyakorlatba, akkor még nem lesz alkotmányosság. Például Franciaországnak 1789-től száz év alatt 11 új alkotmánya született. Ettől, a sokféle rendszer, sokféle politikai rendszer alkotmányától nem alakulhatott ki az alkotmányosság, szemben a XIX. századtól napjainkig terjedő helyzettel, melyben csak kétfő – a háború utáni parlamentáris és a Charles de Gaulle teremtette, 1958-as prezidenciális köztársaság alkotmánya – született, mely már megfelelő feltételeket teremt az alkotmányossági mélységű megvalósuláshoz.

Magyarországon mostanság a baj inkább abban van, hogy állami szervek gyakran az alkotmányosság egy másik összetevőjét, a törvényességet sértik, s ezzel jogkövetésből nem jó, hanem rossz példával szolgálnak. A kormányra is kötelező az Alkotmány 35. §.(1) b. pontja, és sem in fraudem legis, sem a végrehajtási kötelezettség jövőbeli bizonytalan eseménykénti kezelésével nem térhetne ki alóla – mint ez az igazságszolgáltatási reform kapcsán egyre jobban kirajzolódó, de más ügyekkel kapcsolatban is felvethető magatartása. A fent világának a hatása is közrejátszik abban, ha a tömeges és tipikus társadalmi magatartások gyakran a nemtörődömség vagy egyenesen a jogi nihilizmus felé mutatnak. A jogrend és a törvényesség deficitje lerontja az alkotmányosságot is, noha nem közvetlenül azonosak egymással.

Az alkotmányosság utalásszerűen érintett alkotmányjogi és kifejtett szociológiai értelme után hagy beszéljek arról, hogy miben látom a par excellence jogelméleti tartalmát e fogalomnak. Ez már kapcsolódik az alapjogokra vonatkozó problémakomplexumhoz. Itt nem a tapasztalatnak, az idő rostájának kell megfelelni – mint a jogszociológia nézőpontjából –, hanem *a jogrendszer egészét kell az önreflexió magasabb fokára emelni, azzal, hogy a jogszabályokat absztrakt és konkrét normakontrollnak vetik alá.* Ugyanis az alapjogok, meghatározott értelemben, koncentrált kifejeződései egy rendszer alaptulajdonságainak és legitimációs jellemzőinek. A legitimációs elvek, igények, tartalmak és eljárások kapcsolódnak össze a legalitás tartományával, s ha a tételes jog rétege, *bizonyos szabályai szembe kerülnének az alapjogi jogréteggel,* akkor előbbieket kell elvetni, nem pedig a fundamentumot. Viszont ahhoz, hogy kétely esetén az alaptörvényekkel ellentétes pozitív jog létéről (vagy hiányáról) ne bárki, bármelyik állami szerv dönthesse, sub rosa, ahhoz egy erre specializálódott, autentikus intézményt kellett létrehozni. Ahol az alapjogok kidolgozottak az írott alkotmányban, ott eleve kisebb tere van annak, hogy a jogszabályok alapjogi kontrolljának gyakorlása során az erre a feladatra hivatott szerv, alkotmánybíróság, nagyon aktív szerephez juthasson. Nálunk utóbbi történet, viszont az alapjogok tartalmiasodásának, jogdogmatikai és normatív elemeinek a gazdagodásával járt ez a folyamat. Így volt ez az élethez és emberi méltósághoz való alapjog, a jogállamiság és egyik belső összetevője – a jogbiztonság jogelvének kimunkálása tekintetében – vagy a hatalmi ágak megosztása doktrínájának államszervezetünk legfontosabb szervezeti és működési alapelveként történő értelmezése tekintetében. Ezek fontos és egyértelmű irányba mutató megoldások, melyek normatív rangra emelkedtek az AB határozataival, függetlenül attól, hogy nem mindig kapcsolódtak az 1989. évi XXXII. Törvény 1.§. g pontjában rögzített, az AB alkotmány értelmező hatásköréhez.

A kontinentális jogfejlődésben az alkotmányosság referenciája mindenesetre az írott alkotmány. Azonban a problémák szakadatlanul újratermelő tengerében – melynek alapvető oka az, hogy az élet szükségképpen túlmegy az érvényes alkotmányjogi szabályozásokon – az alkotmányosság kérdései nem mindig és nem egyértelműen vezethetők le az írott alkotmány normaszövegéből és jogelveiből. Értelmezésre, aktív adaptációra szorulnak. Ezért előnyös, ha az írott alkotmánynál természetszerűleg szélesebb alkotmányossági problémák megoldására intézményesedik egy speciális szerv, amelyik bizonyos értelemben autentikusan monopolizálja az alkotmány ilyen-olyan okból szükségessé vált értelmezését. Értelmezési monopóliuma akkor és attól lesz, ha erga omnes, *minden más állami szervre nézve kötelezőek* határozatai. Ezekből kristályosodhat ki a látható alkotmányosság, amennyiben e szerv döntései következetesek és nem esnek bele az egyediség rossz végtelenségének hibájába. Ott ugyanis, ahol „minden nappal egy új nap kel fel” alapon gondolkodnak és érvelnek, ott nem lesz normativitás, s az alkotmányosság lokalizálható problémamezője nem szűkül, hanem szélesedik és zavarosodni fog. Magam – módszertani értelemben, s elsősorban nem értékvita okán – ezért bíráltam a közvetlen demokrácia elvének alkalmazását vagy a szociális jogokat érintő inkoherens döntéseket. Azon az alapon, nem működhet jól alkotmánybíróság, hogy valaminő jogérzet-gyanús tudás orákulummal ruházta fel bírját a jogalkotót, s ezért tudják ők láthatóvá tenni a mások számára láthatatlant.

A jog tehát saját homogén – többek között alapjogi – közegének kiépítésével képes inkongruens módon kifejezni és ezáltal (legalábbis részben) kezelhetővé tenni ellentmondásos társadalmi folyamatokat, eleget tenni konfliktusfeloldó, regulatív és integratív funkcióinak. Az alapjogi kontroll éppen az utóbbi, integratív funkció része, ami a mi megoldásunkban – szerintem helyesen – nem terjedhet át a bírói jogalkalmazásra, amely a jog jogszolgáltató, ex post konfliktusfeloldó funkciójához tartozik.

Talán eléggé láthatóvá tettem, mennyire nem szeretem az irracionális jogtaláláshoz menekülő felfogásokat. A formálisan és materiálisan egyaránt racionális érvelés és mértékképzés tehát a feladat. Annak lehet tekintélye, ha a kihívásokra a jog azonos dolgokról, azonos összefüggésekben egységes mércéket állít fel, s ekként alkalmazható. Ettől állhatja ki a joggyakorlat tapasztalati próbáját, s nem lehet elégséges működéséhez az állami szerv külsődleges tekintélye, önmagában vett autoritása. Ezért minden állami szervnek joga és kötelessége marad, hogy értelmezze és alkalmazza az alkotmányt, de nem azonosak értelmezésük jogi konzekvenciái.

Haladjunk az értelmezés maximumától annak minimuma felé a kifejtésben. Amíg az AB minden más állami szervre kötelezően teheti ezt, s erős fegyvere marad az értelmezés konzekvenciájaként egyrészt kasszatórius jogköre, „negatív jogalkotása”, másrészt mulasztásos alkotmányellenesség megállapítása, s csak a jogirodalmi kritikának és időnként a közvélemény nyomásának van kitéve, addig a bíróságok és a hatósági jogalkalmazó szervek értelmezései, melyek ítéleteik, határozataik keretei között érvényesek, fellebbviteli fórumaik kritikájának is alávetettek. Fontos aleset jogunkban az, amikor a bíró az előtte fekvő ügyben jogszabály alkotmányellenességét észleli és saját eljárásának felfüggesztése mellett kér utólagos normakontrollt az AB-től. Végeredményben itt a bíró diszkrecionális jogkörében dönt arról, hogy maga értelmez, vagy ezt nem vállalja fel, s az AB döntését kéri. Speciális helyzet, hogy a jogalkotó szerveknek jogszabályi jogértelmezésre is lehetőségük van, ami legtöbbször nem alkotmányossági, nem alapjogi szintű problémákhoz, hanem jogalkalmazási joghézagokhoz, illetőleg ezek elkerüléséhez kapcsolódik. A Legfelsőbb Bíróság jogegységi döntései is kötelező iránymutatásokat tartalmaznak, az alsóbb bíróságok vonatkozásában és ha lesznek ítélőtáblák (ha lesznek), akkor ez a funkció még nyomatékosabban fog érvényesülni.

A jogelmélet alaphelyzet szerintem tehát az, hogy fel kell tenni a kérdést – mi lenne, ha nem értelmezhetnék az állami szervek az Alkotmányt? Ez ahhoz a képtelenséghez vezetne, hogy kétségbe vonnánk egyfelől azt, hogy az adott állami szerv a jogrend része, másfelől pedig azt, hogy a jogrend az alkotmányon alapul. Más kérdés, hogy az állami szerv fogalmát semmiképpen sem terjeszteném ki azon kelsen állításig, hogy az állam, mint olyan volna azonos saját jogrendjével, – tehát a jog és az állam monizmusának elfogadásáig. A legegyszerűbb ellenvetés ugyanis itt a következő lehet. Vegyük a *kormányzást*, amit a kormány, mint állami szerv végez, de tevékenysége mégsem írható le csak a jogrend aktusaival, általános és egyedi normákkal. Azért mert a kormányzás – szociológiai közhellyel szólva – a felsoroltakhoz képest, a manifeszt funkciókhoz képest látens, informális, sőt, diszfunkcionális elemeket is szükségképpen tartalmaz. Ha a kormányzás kimerülne a közigazgatás központi, általános hatáskörű szervekenti feladataiban, amelyek jogalkotói, jogalkalmazói és igazgatási tevékenységek, akkor még alapvetően a jogrend aktusai között maradna tevékenysége, s ezért elférne „a jogrend azonos az állammal és az állam jogrendjével” formulába. Mivel azonban a kormányzás politikai tevékenység is, nemcsak közigazgatás, részpolitikák és összpolitikai vonal, stratégia is, ezért a jogrendhez képest se normatív, se aktustanilag nem formalizálható elemeket tartalmaz. Ezt azért is említtem, mert a kérdés jelentőségét különös élességgel exponálja a hazai kormányváltás, ahol egy, a folytonosságot nagymértékben tagadó nemzeti-konzervatív főhatalom követte a szocialista-liberális kormányzást. A kontinuos és diszkontinuos elemek harca és aránya egy tartományban, a politikumében természetes is, ott azonban, ahol az érvényes és hatályos törvények végrehajtását, tehát a törvényességet sértik meg, ott az említett alkotmányos norma (35. §.(1) b. pont) közvetítésével az alkotmányosságot tagadják.

Az alkotmányértelmezés *maximumaként* jellemzett Alkotmánybíróság és a bírósági és hatósági jogalkalmazói szervek *közbenső* helyzetéhez képest, a *minimum pólus felé* haladva lehet jellemezni az állampolgári jogok országgyűlési biztosa intézményét. Elvileg – mutattam rá – tevékenysége gyakorlása okán és során minden állami szerv értelmezheti az alkotmányt, funkcióinak keretei között, amiből nagyon különböző súlyú, érvényességű következmények adódnak.

Az állampolgári biztosok alkotmányértelmezéseinek formálisan kötelező ereje *nem* lehet, mert a parlament ellenőrző szerveként, az állampolgári jogok – tulajdonképpen itt a szélesebb alapjogok¹⁶ – szempontjából aggályos helyzeteket kell jellemeznie, illetőleg ajánlásokat megfogalmazni e nemkívánatos helyzetek felszámolására. Ehhez kapott jogosítványokat, ellenőrzési és irat-betekintési jogokat, s a nép ügyvédjeként az általa felsorolt jogok, jogsértő helyzetek kiküszöbölése érdekében fordul az illetékes állami szervekhez. Jelez, rámutat a jogsértő helyzetre, amihez alapjogokat kell alkalmaznia és értelmeznie, de kötelező erejű határozatok meghozatala nélkül. Viszont ha szociológiai értelemben jó helyen keresi az aggályos helyzeteket és jogilag jól érvel a tekintetben, hogy hogyan számolhatóak fel ezek, akkor mindenféle kötelezés, jurisdikció nélküli ellenőrző funkciója is nagyon hatásossá válhat társadalmilag. Úgy látom, nálunk ez ideig ilyen irányban mentek a dolgok, ennek a jogvédő intézménynek a praxisában.

Válasz a Fundamentum folyóirat 1999/1 számának: „Mi a viszonya az alkotmányhoz, kinek a feladata az alkotmány értelmezése, közvetlen alkalmazása?” – kérdésére

¹⁶ Pánczél Eta: Az ombudsmann intézmény a jogvédelmi rendszerben. In: Tanulmányok a jogvédelem és a rendvédelem köréből. RTF Jog- és Államtudományi Tanszék (szerk.: dr. habil. Szigeti Péter) Budapest, 1988: 22.

Lehetséges-e jogimmanens mérce felállítása az alkotmánybíráskodás megítéléséhez?

Egy elméleti hipotézis tapasztalati értékének vizsgálata

Alkotmánysértések formális megközelítésben és politikaelméletileg: a jogalkotó hatalom hatalommegosztásos korlátja a kasszáció. A jogállamiság jogbiztonság elvének alkalmazása az Alkotmánybíróság döntéseiben. A hazaárulás védett jogtárgya és a politikai rendszerváltozás. A szerzett jogok problémája jogelméleti nézőpontból. A közvetlen demokrácia elve (1990-1997) a magyar Alkotmánybíróság döntéseiben. Az írott alkotmánynál szükségképpen szélesebb alkotmányosság újratermelésének megítélése a jog immanens mértékén keresztül: az AB döntések a jogrend konzisztencia fokának vagy pedig inkonzisztencia tartományának a növelését eredményezik-e?

Mi igazolhatja a jogrend alkotmányossági kontrolljának szükségességét? Miért jó az, hogy van alkotmánybíráskodás jogrendszerünkben? Olyan kérdések megválaszolásáról van szó, amelyek a közéleti, publicisztikai válaszokon túlmenő komoly tudományos erőfeszítést igényelnek. Mégpedig sokoldalú, jogelméleti, alkotmányjogi és politológiai megközelítéseket egyaránt. A szaktudományos és módszertani elszigeteléseket, melyeket éppen a komplex elemzés érdekében kell végrehajtani, persze egy átfogó szintézis, értékelés esetén vissza kell illeszteni abba a nagyobb egészbe, melynek részkomplexumait képezték.

Alkotmányjogi megközelítés, amikor a törvényhozás (vagy az egész jogalkotás) alkotmányosságát *formális*, és nem tartalmi kritérium szerint vizsgáljuk meg, abból a szempontból, hogy évente hány törvény vagy törvényhely részleges vagy teljes megsemmisítésére, a jogrendszerből való kiiktatására kerül sor. Előnye e megközelítésnek, hogy egzaktul, számszerűsíthetően mutatja meg a törvényhozás által elkövetett alkotmányellenességeket. Értelem-szerűen azokban az országokban, ahol nincs alkotmánybíráskodás, a jogrendszer megtisztítása az alkotmányellenes normáktól elesik. (Ezért ezen öntisztító mechanizmus hiányában alacsonyabb fokú marad a jog belső kontrollja.) Ilyen formális vizsgálatot végezve mutattuk ki, hogy 1990-97 közötti nyolc év alatt, évi átlagban 45,1 alkotmánysértést termelt.¹⁷

Alkotmánysértések megállapítása – évenként:

¹⁷ Parlamenti ciklusok – a törvényalkotás tükrében Politikatudományi Füzetek XVII., MTA PTI, Stratégiai Kutatási Programok, Budapest 1997:18-19.

Itt jegyzem meg, hogy a formális elemzés átvezethető ahhoz a politikaelméleti szempontozhoz, hogy egy-egy ciklus törvényhozásának teljesítményeit az alkotmányosság megsértésének mennyiségi szempontjából össze lehessen hasonlítani. Módszertanilag ez azonban csak akkor válna lehetségessé, ha rendelkezésre állnának olyan statisztikák, amelyek:

ad 1. csak a rendszerváltás *után* elfogadott törvények, s csak a *törvények*, s nem az összes jogszabály alkotmányellenességére vonatkoznak. Ilyen azonban nincs.

ad 2. Az Alkotmánybíróság eljárásának indítványhoz kötöttségéből következik, hogy indítvány hiányában nem jár el. Így tehát nem végez sem a jogrendszer egésze, sem pedig az összes törvény felett alkotmányossági ellenőrzést, hanem szelektíve, hatásköreinek és indítványoknak a függvényében teheti és teszi ezt meg.

A nemzeti-konzervatív főhatalom periódusának tekintett időszakban ez az átlag 42, míg a szociálliberális kormányzat alatt átlag 48 alkotmánysértés történt.

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
26	45	50	47	46	47	48	52

Forrás: Alkotmányos elvek és esetek COLPI 646.o., kiegészítve az 1996 és 1997-es adattal

Politikaelméletileg és a hatalommegosztás szempontjából igen fontos, hogy parlamentáris köztársaságunk államformájában a törvényhozó hatalomnak noha nem egyetlen¹⁸, de egyetlen valóságos, komoly súllyal rendelkező rendszeres és hatékony ellenőrzését az alkotmánybíróság jelenti. Ezért az alkotmánybíráskodás hazai létjogosultságát nem vonjuk kétségbe. Nem, mert a nemzeti-konzervatív főhatalom (1990-94) periódusában éppen úgy tudunk jelentős döntéseket mondani, melyek alkotmányos keretek közé szorítással mérsékeltek a hatalom gyakorlását, amint ez a szocialista-liberális koalíció elmúlt négy évében is megtörtént. Azt, hogy az alkotmánybíráskodásnak valós eredményei vannak, közvetve, a hatás felől szépen megmutatja, hogy azok, akik az első ciklusban túlzott aktivizmussal és szereptévesztéssel vádolták, ma inkább hallgatnak; s megfordítva, ma inkább azok kritizálják, akik az első ciklus alatt többnyire elégedettek voltak határozataival¹⁹.

Jogelméletileg pedig csak egy *jogimmanens mércének való megfelelés* igazolhatja egy olyan intézmény működését, amely attribútumainál – erga omnes erejű határozatainál és kasszátorius jogkörénél – fogva valóban ki van vonva a közjogi felülbíráhatóság helyzetéből. Döntései tehát megfellebbezhetetlenek, akkor is, ha nem csalhatatlanok. Akkor is, ha irodalmilag és a közéletben egyaránt tartalmi viták vehetők és vesznek körül. Végeredményben alkotmány értelmezési és döntési monopóliuma – melyet hatásköre és működésének egyéb jogszabályi feltételei között gyakorolhat – arra való, hogy hozzásegítsen a jogrendszer hatékony és alkotmányos működéséhez.

Ez utóbbi az a szempontrendszer, amely miatt most két fontos jogelv kezelése, alkalmazása szempontjából megvizsgáltuk Alkotmánybíróságunk döntéseit, mintegy korábbi elméleti hipotézisünk empirikus ellenőrzéseként. Egyfelől a *közvetlen hatalomgyakorlás*, másfelől a *jogbiztonság* elv alkalmazására vonatkozó döntéseit. Azt tapasztalva, hogy amíg utóbbi esetben konstatálhatjuk, hogy a döntések eleget tesznek a jogimmanens szempont követelményeinek, addig az előző elv megítélésével kapcsolatos döntések nem illeszkednek koherensen egymáshoz. Ezért a népszuverenitás gyakorlása közvetlen formáinak megítélésében a döntések nem elősegítették, hanem inkább megzavarták a jogrendszer konzisztenciáját. Gyakorta több zavart keltettek, mint ahány problémát megoldottak. Éppen fordítva, mint ez a jogbiztonság elvét valóban gazdagodva konkretizáló határozatok *látható alkotmányosságá* válásának gyakorlatával történt.

¹⁸ Fenti lábjegyzetben megadott tanulmányunkban (3-6. o.) módszeresen áttekintettük ezen egyéb korlátokat

¹⁹ Az Antall kormánynak a legnagyobb presztízsveszteséget az első kárpótlási törvény részleges megsemmisítése (1991. június) és a Zétényi-Takács-féle igazságtételi törvény teljes megsemmisítése (1992. március) jelentette. A Horn kormány a Bokros pénzügyminiszter nevével fémjelzett csomag, a Gazdasági stabilizációs törvények 1995 júliustól szeptemberig tartó, több tucat törvényhely megsemmisítésével, ahogy erre felé mondják: ‘alkotmánybírói meglékelésével’ és a következő témánál tárgyalandó ún. népszavazási határozattal szenvedte el kormányzati törekvéseinek talán legjelentősebb korlátozását.

A jogállamiság – jogbiztonság jogelvének alkalmazása az AB döntéseiben

A magyar alkotmányfejlődésben a jogállamiság elve olyan jogelv, aminek egyfelől szöveges, tárgyi alapja van az Alkotmány 2.§. (1) bekezdésében, másfelől az AB az 1989.évi XXXII. törvény 1.§. g pontjában foglalt alkotmányértelmező hatásköre alapján ennek tartalmát számos értelmezésével, döntésével fejlesztette ki.

Az egész békés átmenet jogállamiságának követelményei szempontjából kitüntetett szerepe volt a 11/1992 (III.5.) határozatnak, amely a legalitás alapjára helyezte a békés átmenetet, a Zétényi-Takács féle elévülési törvény megsemmisítésével, melyet a köztársasági elnök által kért előzetes normakontroll nyomán gyakorolt. E döntés jelentősége túlmutatott közvetlen tárgyán, az elévülés intézményének és a nullum crimen sine lege elvének a megengedhetetlen törvényhozói kiterjesztésén, mert elutasításának elmaradása egyértelműen a jogbiztonság feladása irányába mutatott volna. Túlmutatott, mert a dolog általánosságában szögezte le, hogy a jogállamiság Magyarországon egyrészt ténymegállapítás, másrészt program. Nézzük meg-e két oldalnak a legfontosabb vonatkozásait. „A jogi rendszerváltás lényege, hogy a jogállami alkotmánnyal összhangba kell hozni, illetőleg – az új jogalkotást tekintve – összhangban kell tartani az egész jogrendszert” – érvelt az AB. Másfelől elutasította a jogrendszer megkettőzésének, természetjogias felöblösítésének törekvését is. „3. A rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe. A legalitás elve azt a követelményt támasztja a jogállammal szemben, hogy jogrendszer önmagára vonatkozó szabályai feltétlenül érvényesüljenek. A politikai szempontból forradalmi változásokat bevezető alkotmány és sarkalatos törvények a régi jogrend jogalkotási szabályainak betartásával, formailag kifogástalanul, és kötelező erejüket ebből származtatva jöttek létre. A régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az „alkotmány előtti” és „utáni” jog között. Az elmúlt fél évszázad különböző rendszereinek legitimitása ebből a szempontból közömbös, illetve a jogszabály alkotmányossága tekintetében nem értelmezendő kategória. Keletkezési idejétől függetlenül minden hatályos jogszabálynak az új alkotmánynak kell megfelelnie. Az alkotmányosság vizsgálatában sincs a jognak két rétege, és nincs kétféle mérce sem.”

A jogállamiság tény oldalából következő jogbiztonság igényből fő szabály szerint az adódik, hogy *lezárt jogviszonyokat nem lehet alkotmányosan megváltoztatni*. A jogbiztonsággal szemben a természetjogias igazságossági és igazságtételi törekvések, melyek mindig részlegesek és szubjektívek, nem kaptak elsőbbséget. Ezzel a társadalom mindennapi élete számára legfontosabb dolog, a fennálló jogállapotok érvényessége, a jog legmélyebb rétegének elismerése megerősítést nyert.

A jogállamiság program oldala pedig a *jogalkotásra* nézve konkretizálta a jogbiztonság elvének követelményeit. „A jogbiztonság a jogalkotótól azt várja el, hogy a jog egésze, egyes részterületei és egyes szabályai is *világosak, egyértelműek, hatásukat tekintve kiszámíthatóak és a norma címzettjei számára a büntetőjogban is előreláthatóak legyenek*. A kiszámíthatóság és előreláthatóság elvéből a büntetőjogban közvetlenül is levezethető a visszamenőleges hatály tilalma, de különösen az ex post facto jogi rendezés, valamint az analógia alkalmazási tilalma.” Nyilvánvaló, hogy az állampolgárok magatartásukat csak akkor tudják a jog

előírásaihoz igazítani és számolni magatartásuk jogi megítélésének konzekvenciáival, ha ezek a jogbiztonsági kritériumok érvényesülnek a jogalkotásban.²⁰

Egy másik, a 28/1992. (IV.30.) AB döntés pedig éppen a jogbiztonság szempontjából nyilvánította alkotmányellenesnek azt a jogalkotói gyakorlatot, amely a jogszabályok gyakran azonnali kihirdetésével úgy lépteti életbe azokat, hogy a címzett jogalanyok számára nem marad *kellő felkészülési idő-e* szabályok alkalmazására.

Témánk szempontjából fontos új összefüggés volt, amikor a szerzett jogok korábban is helyesen hangoztatott védelme felől konkretizálta a jogbiztonságot az AB 1995-ben, a Gazdasági Stabilizációs törvény bizonyos törekvéseivel szemben. Látni kell azonban azt is, hogy a szerzett jogok védelmét és a szociális biztonsághoz való jogot a Magyar Alkotmánybíróság döntései (a családi ellátórendszerrel szóló 43/1995; és a táppénzfizetéssel foglalkozó 44/1995-ös ÁB. határozatok) nem materiális tartalmaik, hanem csak a jogbiztonság felől védték meg, amikor a folyamatos ellátások kiszámíthatóságának azonnali megszüntetése ellen döntöttek. (a + 9 hónap követelménye jegyében). Nem tekintették azonban alkotmányellenesnek *sem* a hosszú távú támogatási formák alanyi jogon történő juttatásának rászorultsági alapú, segélyezési rendszerre történő átalakítását, *sem* a szerzett jogoknak kivételként történő felszámolását. Megmaradt a megélhetéshez szükséges ellátás fogalmi minimuma a szociális biztonsághoz való jog tekintetében: „Az állam az Alkotmány 70/E.§-ában megfogalmazott kötelezettségének eleget tesz, ha a szociális ellátás biztosítására megszervezi és működteti a társadalombiztosítás és a szociális támogatások rendszerét. Ezen belül a jogalkotó maga határozhatja meg, hogy milyen eszközökkel éri el társadalompolitikai céljait. Annak elbírálásánál, hogy a ténylegesen élvezett szolgáltatásokból mit és hogyan lehet alkotmányosan megvonni, a szociális jogok annyiban játszanak szerepet, hogy az elvonások ellenére az államnak garantálnia kell a megélhetéshez szükséges ellátást.” (lásd 43/1995. /VI. 30./ ÁB. határozat 1. és 2. pontját).

A szerzett jogok jogelméleti megközelítésben

Látható, hogy talán a legnehezebben megválaszolható, mert elméletileg sem kielégítően kidolgozott és gyakorlatilag mindig ellentmondásos megoldásokat hozó kérdés a szerzett jogok problémája. Ezek legáltalánosabban a jogszerű – nem jogellenes – szerzés és ennek kitüntetett alapformája, a tulajdonjog közötti feszültségmezőben helyezhetőek el. Azaz melyek lehetnek a szerzés legitim jogcímei, elvonhatja, korlátozhatja-e törvényhozó és milyen körülmények között szerzett jogainkat. A szerzés jogcíme és más konstrukciós elemek, jogi tények kihatnak-e a jogosultság korlátozhatóságára? Az érvényesen szerzett jogok érinthetetlenek-e? A szerzett jogok terminológia sokértelműsége és bizonytalansága mellett akkor sem mehetünk el, ha történetesen arra a kérdésre, hogy a jogbiztonság *jogszabályi állandóságon túli rétege mi*, kidolgozott fogalmi válaszunk van. Ugyanis e ponton

²⁰ A további részletekről – eljárási garanciák kérdése, büntetőjogi alkotmányosság elveinek korlátozhatatlansága, elévülés bekövetkezte után a büntethetőség kizárásának alanyi jogkénti felfogása, a hazaárulás védett jogtárgyának politikai rendszertől függővé tétele, s ezért egy későbbi értékrend szerinti elbírálás kizárása, stb. – lásd COLPI könyv 1996:48-56. oldalon.

Károly Anglia királyának hazaárulása kapcsán és a 11/1992. AB határozat VII. pontja finom jogdogmatikai érvelésének összevetéséből kiderül, hogy nálunk a király megúszhatta volna bitó nélkül. Azért, mert a hazaárulás által védett jogi tárgy a politikai rendszerek változásával megváltozik, más értéktartalmat nyer, s ezt a későbbi mércét az Alkotmány 57.§.(4) bek. miatt nem lehet visszavetítve alkalmazni a korábbi időszakban védett jogtárgyra – noha a hazaárulás törvényi tényállása formailag állandó lehet a két időszak között.

egyértelműen Hayekkel azt mondhatjuk: „a jogállamnak éppen a hatalom által előzetesen rögzített és nyilvánossá tett szabályokon kell alapulnia, amelyek lehetővé teszik az államot alkotó polgároknak, hogy kiszámíthassák cselekedeteik jogi következményeit, s a jogrenddel kalkulálva tervezhessék életvitelüket, cselekedeteiket.” Azaz úgy kell változtatni a jogrendben, hogy a váltás kiszámítható legyen. Azonban ezután is tisztázandó maradt, hogy *a lezárt jogviszonyok lezártsága jogelméleti szinten mit jelent.*

A kérdés elméleti megválaszolásához, annak talán első teoretikusa, a „tulajdonságokkal megvert” ember, Ferdinand Lassalle óta (*Das System der erworbenen Rechte*, 1861) csak bátrak és óvatosan nyúlnak. Nem ok nélkül. Hiszen a szerzett jogok többféle *jogalapon* létrejövő jogosultságok, igények, várományok (de az is biztos, hogy *nem* azon alkotmányos alapjogok vonatkozásában vetődnek fel, melyeket egyébként is különleges védelem illet meg). A következőkben az általános norma – egyedi norma kelsen-i megkülönböztetését alapul véve tárgyaljuk a nehéz kérdést, amely lehetővé teszi, hogy a legkevésbé és a leginkább védett pólusokat, illetve közöttük a fogalom specifikus értelmét megragadhatjuk. E jogok *jogszabályi alapon*, absztrakt jogviszonyként a legsebezhetőbbek, hiszen a jogszabályváltozás megszüntetheti a jogosultság jogalapját. Korábban jogszerűnek minősülő szerzést jogalap nélkülivé tehet vagy egyenesen jogellenessé minősíthet a jogszabályváltozás. (Hát még, ha egy új alkotmányos helyzetet sértőnek minősül ez a régi jogszabályi alap.) Ezért ezen a szinten, a jogszabályok absztrakt, és nem konkrét jogviszonyelméleti szintjén azt kell mondanunk, hogy *egy új jogi szabályozásnak – a jóhiszeműen szerzett alanyi jogok védelmének okán – lehetőleg kerülni kell a korábbi szerzett jogok jogalapjának eltörlését, megváltoztatását.* Ebben az értelemben is fennáll a szerzett jogok problémája, amennyiben ezek tiszteletben tartása az alanyi jogok folyamatos érvényesülésének biztosítója, s megszüntetésük ellenérzést vált ki az állampolgárokból. Ez történt a Gazdasági stabilizációs törvénycsomag kapcsán is, jó néhány szerzett jog esetében. Mivel a jogszabályi alapú jogosultság, alanyi jog, mint szerzett jog jogszabályváltozással megszüntethető, s ha nincsenek bizonyos egyéb feltételek, plusz „tényállási” elemek az absztrakt jogosult oldalán, akkor nincs akadálya a szerzett jog korlátozásának, megszüntetésének. Ha viszont a jogszabályok állandóságába vetett bizakodás mellett az absztrakt jogviszony külön tényállási, konstrukciós elemmel egészül ki, például a jogosult tesz is valamit azért, hogy várománya realizálódjon, akkor a szerzett jogok korlátozásának komoly akadályai lépnek fel. (Ezért legalábbis *vacatio legis* beiktatása indokolt.) Tulajdonjogi erősségű, abszolút szerkezetű védelmet ilyenkor sem jelenthet a szerzett jog, de az a konkrét jogviszonyt feltételező jogosultság, amely *ellenszolgáltatáson alapul* (például TB járulék fizetése), *vagy amelyre egzisztenciális döntést alapítottak* (pl. anyaság vállalásában belejátszó anyasági támogatás, váromány, mint etikai kötődés), s ennyiben bizalom is társult a jogszabályi jogosultság állandóságához, mindenképpen jobban védendő, mint ahol ilyen körülmények nem állnak fenn. Szorosabb, specifikus értelemben ez a szerzett jogok problémája. A bizalomvédelmet persze lehet tisztán – szerzett jogi konstrukciós tényállás elemtől függetlenül tekinteni – méltányosságnak felfogni, s nem a szerzett jogok védelme esetkére. Mindenesetre a Gst. kapcsán éppen ez a kérdéskör vált a legizgalmasabbá. Csak a magyar ÁB – ellentétben lengyel társának a kérdésben elfoglalt pozíciójával (vö. *Jogtudományi Közöny*, 1998/6, 191.) – éppen nem az alanyi jogosultságok *sajátos eseteiként* foglalkozott a kérdéssel, hanem egy annál *alacsonyabb védelmi szintre* telepítette a problémát. Ugyanis, mint érintettük, csak a szociális biztonsághoz való jogot, azaz a minimális ellátás szintjét ismerte el alanyi jognak.

Áttérve most már a felosztásunk szerinti egyedi normák, konkrét aktusok területére, a bírói ítéletek, a hatósági határozatok és a szerződések (jogügyletek) eseteire, itt most elég, ha *a jogerős bírói ítéletekkel*, mint a szerzett jogok legfontosabb esetével foglalkozunk. Ezek ugyanis a legartóssabb, *legjobban védett szerzett jogaink*. A jogszabályokon alapulóak, láttuk,

hogy változtathatóak, de itt egy jogerős bírói ítéletnek az „anyagi jogerő”, a konkrét jogviszony jogosultságai és kötelezettségei tekintetében is olyan kötőereje van, hogy egy azon ügyben, ugyanazon jogalanyok között *kizárt* az újabb eljárás. Tehát jogerős bírói ítéletből eredő, azzal védett alanyi jogosultság nem változik akkor se, ha a jogszabályok módosulnak. Csak a forradalmak vis major erejű társadalmi változásai tehetik túl ezen magukat. Ha ugyanis nem ismernénk el a legitimitás váltásnak a legalitásra gyakorolt hatását, akkor úgy kellene tennünk, mint Friedrich Julius Stahlnek, aki a feudális előjogok 1789-es eltörlését a szerzett jogok Szent Bertalan éjének tartotta.

A közvetlen demokrácia elvének alkalmazása (1990-97)

Elemezzük a közvetlen demokráciára, mint a hatalom nép által történő gyakorlására vonatkozó döntéseket, melyek közül az 52/1997. (X.14.) AB határozat igencsak problematikus módon, az *ex tunc* hatály tilalmának, az előreláthatóságnak a sérelmével lerontotta a jogbiztonság ezen belső összetevőjére vonatkozóan kialakított helyes és következetes gyakorlatot. Először az 1987. évi XI. jogalkotási törvényben szereplő társadalmi vita (33-36.§.) intézményével kapcsolatos megszüntető döntés az, amely foglalkozott a közvetlen demokrácia fogalmi kritériumával. A 28/1990. (XI. 22.) AB határozat nem találta alkotmányosértőnek az 1990. évi XXXI. törvény 1.§-át, amely megszüntette a társadalmi vita intézményét. Azért nem, mert a társadalmi vita az állampárti hatalmi mechanizmus része volt, s éppen a valóságos demokrácia hiányának pótlékául szolgált. Az AB határozat rendelkező része kizárta a részvételnek ezt a formáját, éppen a közvetlen demokrácia elvének a hiánya jegyében, amikor a következő kritériumot alkalmazta: „A közvetlen demokrácia fogalmának szükségképpen eleme, hogy az azt szolgáló intézmény felett az érdekelt, azaz maga a polgár (vagy meghatározott számuk) befolyással bírjon.” A társadalmi vita kezdeményezésének jog viszont nem az érdekeltet közvetlenül, hanem az állami szerveket illette meg.

A polgárok közvetlen befolyásának becsben tartása után, az AB olyan döntéseket hozott, melyekben sor került a közvetlen hatalomgyakorlás és a képviseleti elv jogrendszerbeli helyének meghatározására. Az Alkotmány 2.§. (2) szerinti: „A Magyar Köztársaságban minden hatalom a népé, amely a népszuverenitást választott képviselői útján, valamint közvetlenül gyakorolja.” jogtétel markáns értelmezést kapott. Olyat, amelyben *két elv között egyértelmű hierarchiát állított fel az AB. Megállapította, hogy nem felel meg az Alkotmánynak az a tétel, hogy a népszuverenitás gyakorlásának két azonos rangú formája lenne. Nem, mert az Országgyűlés és a népszavazás között nincs hatáskörmegosztás és népszuverenitás gyakorlásának két formája közül a népszavazásos döntés tekinthető kivételesnek.* A népszavazási törvény pedig tartalmazza az Országgyűlést korlátozó kivételeket. (Lásd: 894/B/1990. AB határozat indoklását).

Alkotmánybíróságunk a népszavazáshoz való jogot – a választójoghoz hasonlóan – *alkotmányos alapjognak* minősítette, s kimondotta, hogy ekként kell alkotmányos védelemben részesíteni. Tette ezt annak ellenére, hogy a népszuverenitás közvetlen gyakorlását megvalósító jog alkotmány-rendszertanilag nem az alapjogi, XII. fejezetben szerepel, hanem az általános rendelkezések között (987/B/1990/3. AB határozat). Az alapjogot megillető védelemben részesítése²¹ – s ezzel felértékelése a népfelség elvéből fakadó *közvetlen hatalomgyakorlásnak* – azonban együtt járt *másodlagos szerepének* a 2/1993. (I.22.) AB

²¹ Alapjogot ugyanis lényeges tartalma felől törvényben sem lehet korlátozni (Alkotmány 8.§. (2) bek.). Két (vagy több) alapjog ütközése esetén akkor lehet alapjog alapjog felőli korlátozása alkotmányos, ha a korlátozás megfelel az AB által kidolgozott szükségességi és arányossági indexnek.

határozatba történt *újboldi megerősítésével*. Azt, hogy az Országgyűlés népszavazás útján nem kényszeríthető feloszlatásra, az AB összekötötte annak kimondásával, hogy a Magyar Köztársaság alkotmányos rendjében a *népszuverenitás gyakorlásának elsődleges formája a képviselet*. *Ez jogi helyzet állt fenn 1990-től 1997 októberéig*, amikor is ellenzéki képviselők indítványára jogszabály alkotmányellenességének utólagos normakontrolljára, illetőleg ezzel összevonva az állampolgári jogok országgyűlési biztosa által előterjesztett alkotmányértelmező kérdések tárgyában hozott határozathozatalra került sor (52/1997./X.14./AB hat.).

Kétségtelen, eset és eset, az ügyek tömege és a politikai élet alkotmányos kereteinek jelentős változását maga után vonó döntések között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Az évi ügyforgalom 1991-es maximuma (2302 ügy) és 1996-os minimuma (537 ügy) közötti munkateher és az első nyolc évben megállapított átlagos évi 45 alkotmánysértést kimondó döntés statisztikája egyfelől sok mindent megmutat, másfelől sok mindent elfed. Megmutatja, hogy hatásköri szabályai és eljárási rendje keretei között, – ahol az eljárások indítványhoz kötöttek – az AB milyen volumenben állapítja meg jogszabályok alkotmányellenességét, s tisztítja meg ezzel jogrendünket részben vagy egészében alkotmányellenes normáktól. Ezen keresztül alkotmányosságra szorítja a mindenkori kormány és főhatalom jogalkotó tevékenységét, a jogállami alkotmányosság követelményeinek kontrolljaként. Elméletileg mindezt könnyű belátni. Annál nehezebb viszont elviselni döntéseinek konzekvenciáit annak a politikai kurzusnak, melynek normatív rangra emelt államakaratát előzetes vagy utólagos normakontroll, netán alkotmányértelmezés semmisíti meg, zárja ki. Az AB funkciójának betöltéséhez ugyanis rendelkezik a szükséges eszközökkel: erga omnes hatállyal kasszatórius jogkört gyakorolhat a jogalkotás termékei felett. Viszont azt is látni kell: a mindenkori ellenzék saját győzelmének tekinti, ha egy kormányzati törekvés fennakad az alkotmánybíróság szűrőjén. A konkrét részletek és a gyakran szóbjövő ellentmondások elemzésére általában akkor kerül sor, amikor nagy társadalmi súlyú, tovaryűrűző hatású döntések kerülnek napirendre. Nem a tömeges, hétköznapi ügyek kapcsán felvetődő alkotmányossági problémákról, hanem a jogrendszer fundamentumát érintő távlatos kérdésekről van szó: *jelen esetben a népszuverenitásból következő közvetlen hatalomgyakorlás megvalósulásának módjáról és jogrendszerbeli helyéről*. .

Történt, hogy ellenzéki politikai erők 1997 nyarán (szimbolikusan, az augusztus 20-i államalapítási ünnepen) népszavazást kezdeményeztek a földkérdésről, a kormány földtörvényjavaslat tervezetének ismeretében. Miközben folyt az aláírások gyűjtése, majd hitelesítése, aközben a kormány az esedékes NATO tagsággal kapcsolatos referendum kiírásához hozzátette a maga, az ellenzékétől eltérő földkérdéseit. Ilyen módon népszavazási csomaggá vált a referendum. Ez a helyzet pedig se az alkotmány, se a népszavazási törvény alapján nem volt megoldható, mert jogilag nem szabályozott kérdéseket vetett fel: *melyik kezdeményezés élvez elsőbbséget és mikortól*, a kormányé, vagy a választópolgárok 200 ezer aláírásával kezdeményezett népszavazás. A népszavazási törvény és az alkotmány közötti ellentmondások, valamint az a körülmény, hogy az Országgyűlés nem tett eleget az AB egy korábbi döntése szerint régóta, már 1993. december 31-e óta fennálló, éppen a népszavazási törvény megalkotását illető jogalkotási kötelezettségének, kiélezte a közjogi vitákat. Egyrészt ellenzéki képviselők fordultak az Alkotmánybírósághoz, utólagos normakontrollt kérve a kormány kezdeményezése és a jogalkotó mulasztásos alkotmányellenességének megállapítása céljából. Másrészt egy hozzá érkező beadvány kapcsán az ombudsman is megállapította, hogy milyen kérdésekben szükséges alkotmányértelmezés ahhoz, hogy a vitatott kérdések eldönthetőekké váljanak. Tehát valóban szabályozási problémák, közjogi joghézagok és ellentmondások terhelték a kormány és az ellenzék földkérdésre vonatkozó politikai harcát, amely a népszavazás kezdeményezésben élvezett elsőbbség kérdésében koncentrált.

Miközben az OVB-nél folyt a az állampolgári kezdeményezésű népszavazás aláírásainak összeszámlálása, amely arra jogosított, hogy eldöntse, megfelel-e a törvényes előírásoknak az aláírásgyűjtés – ellenzéki körök szerint ez a szerv nem túlzottan sietett a kétszáz ezer aláírás hitelesítésével, amely egyenkénti, hosszadalmas vizsgálattal, de reprezentatív is (gyorsabban) megtörténhet – az Alkotmánybíróság vasárnap közleményt adott ki, melyben bejelentette, hogy sürgősséggel tárgyalva az ügyet hétfőn kihirdeti ki határozatát. Ez nemcsak megtörtént, de azzal a váratlan eredménnyel járt, hogy az AB 52/1997. (X.14.) határozatában kimondta: 200 ezer polgár kezdeményezése elsőbbséget élvez a kormány népszavazási indítványával szemben. Tette ezt anélkül, hogy akár csak egy szóval is érintette volna az Országgyűlés 1996. november 16-ra a NATO csatlakozásról és a földkérdésről a parlamenti többség által támogatott szövegezésű népszavazást elrendelő határozatát (X.7.). Ezt azért nem érintette, mert az AB-nek nincs hatásköre országgyűlési határozatok alkotmányossági felülvizsgálatára. Viszont olyan tartalmú határozatot hozott, amely egyfelől az ombudsman kérdéseire adott alkotmányértelmező válaszaival közvetve és implicite mondotta ki a kormány által kezdeményezett népszavazás alkotmányellenességét. Másfelől váratlan volt a döntés időbeli hatálya is. Az, hogy az AB megtalálta a módját annak, hogy absztrakt alkotmányértelmezésével folyamatban lévő ügybe avatkozzék be. Ami azt jelenti, hogy döntésének az országgyűlési határozat tekintetében visszamenőleges hatályával (ex tunc) – azzal, hogy elsőbbséget biztosított a közvetlen hatalomgyakorlás kivételes formájának – előre nem látható magatartásra kötelezte a kormányzati erőket. Ami mint tudjuk, azért problematikus, mert ellentétes a jogállamiság jogbiztonság elvével. Miért? (Közel se melleleg: ha döntését az AB nem terjeszti ki a folyó ügyre, hanem ex nunc hozza, akkor kettős nyereséget könyvelhetett volna el: nemcsak a visszamenőlegesség érve esett volna el, hanem az ellenzék melletti politikai állásfoglalás gyánújába sem keverte volna bele magát.)

A kormánytöbbség az AB ezen döntéséig fennálló alkotmányos helyzetből indult ki, amely szerint a *képviselési demokrácia elsődleges a közvetlen demokrácia gyakorlásával szemben*²² akkor természetesen nem számolhatott azzal amit a jelen határozat tartalmaz: „*A közvetlen hatalomgyakorlás a népszuverenitás gyakorlásának kivételes formája, amely azonban kivételes megvalósulása eseteiben a képviselési hatalomgyakorlás fölött áll*”. Nyilván nem, mert ez az AB döntés megfordította az elvek eddig általa érvényesnek tartott hierarchiáját: a *közvetlen formát – igaz, csak kivételes minőségében, viszont itt éppen erről volt szó – a közvetett képviselési elv fölé emelte*. Ezt nem lehetett előre látni, s ehhez igazítani a parlamenti többség magatartását.

Az AB – a döntés önmaga gyakorlatában rögzített alkotmányos elveivel szembeni inkonzekvens mivoltának állítását (tulajdonképpen.: újítását) – jogforrástechnikai érveléssel védi ki. Arra hivatkozik, hogy az Alkotmány 2.§. (2) bekezdésében a népszuverenitás egyik gyakorlási formájaként megjelölt közvetlen hatalomgyakorlást a maga teljességében a 28/C.§. (2) bekezdése szerinti – kötelezően elrendelendő – népszavazás valósítja meg. Ez elsőbbséget élvez minden más, a képviselési és a közvetlen hatalomgyakorlás elemeit egyesítő, az Országgyűlés által mérlegelés alapján elrendelhető népszavazással szemben. S mivel ezt a 28/C.§. (2) bekezdést az 1997. évi LIX. törvénybe foglalt nyári alkotmánymódosítás tartalmazta, *új jogi helyzet van*. Ezért eltérhet az elvek általa korábban kimondott hierarchiájától, hisz az alkotmány az AB-t is köti interpretációjában. Tegyük hozzá, hogy *jogforrástechnikailag* igaz, hogy az említett alkotmányos szabály erősebb, mint a kötelező népszavazás esetét 100 ezer aláíráshoz kötő 1989. évi XVII. népszavazási törvény (10.§./1/.), de attól *az elveknek materiális értelemben nincs új tartalma*, hogy ad1: nem 100 ezer, hanem 200 ezer

²² Ezt az AB több döntése is megfogalmazta, így pl. a 2/1993./I.22./

főhöz kötik a kötelező népszavazás elrendelését, s ad2: nem alkotmányos szabály, hanem csak sima törvény tartalmazza azt.

Tartalmilag – a végső értékek közötti állampolgári állásfoglalás jogán – sokaknak egyet is lehet érteni az alkotmányos elvek hierarchiájában végrehajtott cserével. Magam például, másokhoz hasonlóan, okkal bíraltam a korábbi, a közvetett, képviseleti elemet a közvetlen hatalomgyakorlási formákkal szemben prioritizáló AB döntéseket.²³ De a régi és az új hierarchia ellentmondását tartalmilag nem oldja fel az új helyzetre vonatkozó formai, jogforrási érv. Továbbá, ez azért is problematikus, mert előre ki nem számítható elváráshoz nem igazodhatott az a többségi parlamenti politikai akarat, melyet az országgyűlési határozat rögzített, s amit úgy érvénytelenítettek, hogy le se írták a számát.

Azzal pedig, hogy az AB a kivételes minőségében a képviseleti demokráciával szemben elsőbbséget élvező népszavazást úgy is védelemre méltónak találta, hogy az aláírásgyűjtés ideje alatt ugyanabban a tárgyban benyújtott, mérlegelés alapján elrendelhető népszavazási kezdeményezésre vonatkozó döntést függőben kell tartani, illetve azok végrehajtását fel kell függeszteni, – igen erős joghatásokat fűzött a kötelező népszavazáshoz. Mégpedig már a kétszázézer aláírást tartalmazó nyomtatványoknak az Országgyűlés elnökéhez történő benyújtásának időpontjától kezdődően. Nemcsak arról van szó, hogy ha a hitelesítés eredménye alapján a népszavazást el kell rendelni, ez kizárja a mérlegelés alapján elrendelhető népszavazást. (Ez a döntés szelleméből következő olyan prioritás érvényesítése, amit el kell fogadni, s azokkal a processzuális oldalról kidolgozandó garanciákkal együtt, melyek szükségességére az AB a szabályozás jelenlegi ellentmondásos helyzetében helyesen mutatott rá.) Kérdéses azonban, hogy a prioritások ezen új rendjében nem válik e a törvényhozó hatalom munkájának felfüggesztése céljából, mintegy a *parlamenten kívül használatos obstrukciós eszközzé* az aláírásgyűjtés (tehát a kötelezően kiírandó népszavazási kezdeményezés). Hiszen a mindenkori ellenzék egy szervezett politikai ereje könnyen meg tudja valósítani e kezdeményezést, amely már az Országgyűlés elnökéhez történő benyújtástól a fenti védettséget és felfüggesztő hatályt élvezi. Ezt a kérdést csak az új népszavazási törvény nyomán kialakuló gyakorlati politikai élet tudja majd megválaszolni.

További probléma, hogy az alkotmány és a népszavazási törvény közötti tényleges ellentmondások feloldása érdekében, amely az Országgyűlés mulasztásos alkotmányellenessége következtében a döntés napján is fennállt, az AB olyan eszközöket alkalmazott, melyeket az alkotmánybírósági kormányzás elkerülése és a jogalkotó hatalom területére való illetéktelen átlépés okán – helyesen – addig elhárított magától²⁴. Ezúttal ugyanis nemcsak az alkotmánybíráskodásban megengedett és kívánatos negatív jogalkotás eszközével élt, hanem a meg-

²³ E kötetben lásd: Tendenciák Magyarországon a parlamentáris jogállam kialakulásától napjainkig c. tanulmányunkban 'A közvetlen demokrácia és az együttdöntési jogok visszaszorítása' részt. Kukorelli István: A népszavazás nem antik nosztalgia (Népszabadság, 1997. május 22.)

²⁴ Az AB egyik korai, saját szerepfelfogását tisztázó, mértéktartó döntése lehet erre a legjobb bizonyíték: „Ha ugyanis az Alkotmánybíróság az AB törvény 1.§-ának g. pontjában meghatározott (alkotmányértelmező – Sz.P.) *jogkörét kiterjesztően értelmezné*, ez könnyen olyan helyzetet idézne elő, hogy az illetékes jogalkotó szervek nem csupán törvények, hanem kormányrendeletek, sőt miniszteri rendeletek megalkotása előtt is 'alkotmányértelmezést' kérnének az Alkotmánybíróságtól. Ez pedig óhatatlanul oda vezetne, hogy az Alkotmánybíróság magára vállalná a törvényhozó, sőt, a végrehajtó hatalom felelősségét is, és – az alkotmányban rögzített államszervezeti elvekkel szöges ellentétben – egyfajta alkotmánybírósági kormányzás alakulna ki.” érvelt a 31/1990. AB. határozat. Most a jogalkotás vonatkozásában nem tartotta túlzottan tiszteletbe a hatalmi ágak megosztása államszervezeti, működési elvét.

alkotandó jogszabályok tartalmi követelményei tekintetében is rendelkező, *pozitív jogalkotást* végzett. Két ilyen dologról van szó. A határozat 2. és 3. pontjában olyan új hatásköröket konstituált a maga számára, – a népszavazási kezdeményezés alapjául szánt *kérdések előzetes alkotmányossági vizsgálata*, illetőleg a népszavazás tárgyában hozott *országgyűlési döntés elleni jogorvoslat* alkotmányossági panaszjogkénti kiterjesztésével – melyekre tényleg szükség van, de ezeket nem magának kellett volna kreálnia. Hanem miután az AB mulasztásos alkotmányellenesség formájában megállapította volna a jogalkotás szükségességét, ezután kellett volna a jogalkotónak a helyzetre olyan jogalkotással reagálnia, amelyben megjelöli a hatáskörrel rendelkező szervet.

Ehelyett az AB az 1989. évi XVII. törvény 32.§. (1) bekezdését módosította, akként, hogy: „A népszavazás elrendelésének és a népi kezdeményezés érdemi tárgyalásának elutasítása, valamint a népszavazás lebonyolítására és a szavazás eredményének megállapítására vonatkozó törvényes előírások megsértése miatt az Alkotmánybírósághoz lehet alkotmányossági panaszt benyújtani.”

Ez az az eset, amikor a tűzoltózenekar magának írta a kottát – alkalmazhatjuk egyik jogtudósunk, Sajó András találó véleményét a pozitív jogalkotás nemkívánatos helyzetének jellemzésére.

Hogy állunk tehát a jogimmanens mércével? Szükség van rá, mert az írott alkotmányhoz képest az alkotmányosság szükségképpen szélesebb és időről-időre újratermelő probléma, aminek megoldása egyértelműen az AB feladata. *Hogy hogyan látja el ezt a feladatát, annak – elvonatkoztatva a végső értékek és az aktivizmus-passzivizmus más összefüggésekben egyébként létjogosult szempontjaitól – megítéléséhez nincs jobb eszközünk, mint a jogimmanens jogelméleti mérce alkalmazása.*

Kimutattuk, hogy az AB a jogállamiság és ennek belső összetevője, a jogbiztonság elvel kapcsolatban alapvetően következetes – bár a szerzett jogok tekintetében már ellentmondásosabb – usust folytatott. Ezzel szűkítette a jogrend inkonzisztenciáit és ebben a tárgykörben rögzítette és láthatóvá tette az alkotmányosság írott alkotmányon túli mércéit. Ez azonban csak akkor következhet be, ha azonos ügyekben és azonos relációkban konzekvens elvi és jogelvi érvelésekkel töltik ki az élet új helyzetei által és/vagy a jogrendszer hiányosságai következtében keletkezett alkotmányos hézagokat. Ha azonos tárgyú ügyekben, a körülmények mindig szükségképpen eltérő egyedi arcát segítségül hívva különböző, sőt, ellentmondásos döntéseket hoznak, azon az alapon, hogy a maga egyediségében tényleg nincs két azonos probléma, akkor alkalmazott jogelveik és érvelésük nem ad kiszámítható mértékeket, döntéseik inkonzisztenciájuk következtében nem lehetnek az alkotmányos valóság (Verfassungswirklichkeit) alapjogi kontrollt betöltő mértékei. Éppen ez történt a népszuverenitás elvéből fakadó közvetlen és képviselői demokrácia közötti viszony megítélésében, ahol az elvek hierarchiájában végrehajtott 1997 végi csere, a döntés folyó ügyre való alkalmazása következtében az előreláthatóság és kiszámíthatóság sérelmével járt.

„Tanulmányok a jogvédelem és a rendvédelem köréből” (RTF Jog- és Államtudományok Tanszék, Budapest, 1998) c. kötetben megjelent dolgozat bővített, átdolgozott változata.

„Az alkotmány éppen a közhatalom és a gazdaság szabályozásában – szabadulni törekedvén a kollektív tervgazdálkodástól – klasszikus, liberális elveket deklarál, mellőzi az állami szerepvállalás alkotmányos rögzítését és teljesen indokolatlanul *elhárítja a szociális állami funkciókat*”. (Takács Imre)

A szociális jogállam követelményeinek helyzete alkotmányos berendezkedésünkben: múlt, jelen és jövő?

A szociális állam funkcióiról és a funkciók hiányának következményeiről. Az állam gazdaságszervező funkciói. A szociális integrációt elősegítő funkciók. A szociális minőség és a jogállami minőség viszonyának kétféle felfogása – fogalmi megközelítésben és a politikai tagoltság felől. Az alkotmányos alapjogok síkja: a szociális jogok helyzete. Az alkotmánybírósági döntések tendenciája. A tételes jog ellentmondásai. Reformjavaslat: a szociális jogok egy lehetséges új rendszerének kialakítása.

A szociális állam funkcióiról és e funkciók hiányának következményeiről

Megítélésünk szerint a magyar társadalomtudományban, főleg ami a politológiai és jogtudományi irodalmat illeti, se szeri, se száma az olyan véleményeknek, melyek gazdaságelméleti megalapozás nélkül szólnak hozzá az állam kívánatos vagy éppen nem kívánatos funkcióinak kérdéséhez. Hasonlóan tudománytalanul, mint ahogy ez a hétköznapokban a közélet fórumain vagy éppen a parlamentben zajlik. Az ökonómiában és az államelméletben többnyire már jobb a helyzet, mert ezen tudományágakban szerencsére nem szokásos eljárás az, hogy elméleti megalapozás nélkül tegyenek kinyilatkoztatásokat vagy közöljék óhajaikat modern állam funkcióiról.

Funkciók, az állami szervek tevékenységében minden esetben feladatok összegzését és koncentrációját jelentik, azon szervekének, amelyek hatáskörrel rendelkeznek e tevékenységek ellátásához. Ahol a hatáskör az államszervezeten belüli minőségi munkamegosztásnak a jogon belüli vetülete, szemben az illetékességgel, amely a jogon belüli mennyiségi-terjedelmi vetület. A materiális tevékenységeknek az államszervezeten belüli, jog által hatáskörökkel és illetékességekkel koordinált és szabályozott kifejezése tehát mindenképpen szükséges – történetileg ez csak a múlt század utolsó harmadától, a közigazgatási jog kialakulásától van így – mégsem ebből, a jogi vetületből, hanem másból lehet levezetni a feladatokat és ezek ellátásához szükséges tevékenységeket. Mégpedig a társadalmi munkamegosztásból, s annak érdekviszonyaiból. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a társadalmi viszonyok és érdekek önmagukban némák, szükséges ezen alapviszonyok elméleti kifejezését segítségül hívni, ahol az állami funkciók vonatkozásában kitüntetett szerepet tulajdoníthatunk a közgazdasági elemzésnek. Nemcsak azért, mert az emberek elsődlegesen szükségletkielégítő lények, hanem azért is, mert az elvileg szóba jövő állami funkciók felfogása és aránya nem függetlenítető az elméleti paradigmáktól függő gazdaság és társadalompolitikáktól. *Az állam funkciói ezért nem steril tudományos államelméleti, közjogi vagy rendszerneutrális szaktudományi kérdések, hanem nagyon is rendszerfüggő, társadalmilag és gondolatilag egyaránt „systembezogen” természetűek.*

Ha itt most a probléma mégoly vázlatos összefoglalását adjuk, középpontba állítva a szociális funkcióhoz való viszonyt, akkor két dologgal is tisztában kell lennünk: egyrészt jelenlegi fejtegetéseink csak konklúziói a másutt és bizonyítottan levezetetteknek, ahol a keresleti, kínálati és monetáris gazdasági megfontolások államfunkciókra gyakorolt hatásával foglalkoztunk, másrészt, hogy e konklúziók éppen az említett, munkamegosztásosan elfoglalt helyből következő – munkavállalói, vállalkozói, hitelezői, stb. – érdekpozíciókkal való

összefüggését nem fejezhetik ki ezen elméleteknek.²⁵ Mindenfajta tudás társadalmi beágyazottságának tudásszociológiai szemlélete tehát érdekfüggő tudásokat – és ezáltal relatív, rendszer és érdekpozíciótól függő igazságokat – mutat fel a közgazdaságtanban, minek következtében az objektív igazság rangjára emelt tudást senki sem tulajdoníthat megoldásainak.

Az állami funkciók vizsgálatánál induljunk ki a minimális állam elgondolásaiból, abból, hogy ezt még a liberális törekvések sem tagadják. Azt, hogy az államnak a közrend, a közbiztonság, a szerződési szabadság és a tulajdon védelmének biztosítása a modern, mai állam belső funkciói közé tartozik. Véleményünk szerint ezeket szükséges, de közel sem elégséges funkciókként kell felfognunk. *Ugyanis nem az az alapvető kérdés az állami funkciók vizsgálatánál, hogy a kevés vagy a sok a jó-e, hanem az, hogy az adott korszak körülményei között mi az állam társadalmi rendeltetése, melyet funkcióin keresztül gyakorol.* Ez pedig Magyarország vonatkozásában véleményünk szerint két dologban foglalható össze: egyfelől sikeres alkalmazkodás a globális folyamatokban és az európai integrációhoz való eredményes csatlakozás, másfelől a szociális integráció lehetőségeihez képest minél magasabb fokának elérése. Ezek azok a fő kihívások, amelyek az állam belső gazdasági, szociális és kulturális funkcióit megszabják.²⁶ Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor se a kicsi, se a nagy állam nem emelhető az önérték rangjára.

Kétségtelen, hogy korszakunkban nem tűnik lehetségesnek a visszatérés²⁷ az 1945-75 közötti időszak nyugati mintáihoz, melyet a magunk részéről a szervezett kapitalizmus jóléti államaként és a polgári nemzetállam csúcspontjaként értékeltünk. Ebben a keynesianus jóléti államban az állam anyagi összetőkés volt és aktív gazdaság és társadalompolitikával próbált egyensúlyt teremteni az összkereslet és az összkínálat között, illetőleg kontraciklusos beruházási és aktív pénzpolitikával próbálta mérsékelni a gazdaság nem kívánatos hullámzásait és kiegyenlítő mechanizmusokkal biztosítani a szociális integráció relatíve magas fokát. Napjainkban a nemzetközi tőkeáramlás, a multinacionális trösztök gazdasági hatalma és a pénzügyi rendszer átalakulása egyfajta szupranacionális, globális szabadkereskedelmi rendszerhez, egy mind egyenlőtlenebb és hierarchikus világgazdasághoz vezetett, ami ezt a visszatérést kizárja. Ezért nem a romantikus antikapitalizmus irányába hátrafelé, hanem a szociális Európa – jelenleg csak kisebbségi, látens perspektívája – felé előre kell/kellene törekedni. Azaz a jelenlegi korszak feltételeiből sem a neoliberalizmusra kell következtetni, hanem a minimális állami és a neokeynesianus szociális állam *közötti optimum megtalálására*. Ezt a pozíciót úgy határozhatjuk meg, mint ami *a nemzetközi versenyképesség érdekében koordinált, környezetvédelmileg ellenőrzött gazdaságot jelent, szociális kiegyenlítő mechanizmusokkal, továbbá a demokratikus esélyegyenlőséget oktatás és kulturális politikájával is elősegítő államot.*

Szemben az elmúlt tíz év kormányokon átívelő, fő tendenciájában folytonos gyakorlatával, amely a kínálati gazdaságtanon és a monetáris restrikción alapult, szakítani kell a közérdek szakadatlan visszaszorításával, az individualizmus minden eszközzel való kibontakoz-

²⁵ Lásd e kötetben: A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása ...c. tanulmányunkban kifejtetteket.

²⁶ Teljességre nem törekedve tehát, nem szólnak bizonyos funkciókról: pl. az állam külpolitikai, ideológiai vagy jogalkotási funkciójáról.

²⁷ Ezt a korszakot írja le demokratikus pluralizmusként a nálunk is sikeressé vált D. Korten könyv. (Tőkés társaságok világuralma, Kapu, 1996) Kimutatva azt, hogy milyen demokratikus deficittel jár a globalizációs folyamat, vissza szeretne térni a nemzetállami optimum gyakorlatához. Magunk azt gondoljuk, hogy sokféle érték ellenére, fő törekvését romantikus antikapitalizmusnak kell tartanunk.

tatásával. Az állam gazdasági, szociális és kulturális funkciói gyakorlásának *előfeltétele, a közsféra bizonyos mértékű rehabilitálása*. Magyarországon az állami redisztribúció GDP-re vetített arányát az 1990-es 60%-ról 1995-re 49,3%-ra, 1997-es 42,5 %-ra, 1998-ra 40,5 %-ra, majd pedig 39,7 %-ra nyomták vissza. Ez pedig alacsonyabb, mint bizonyos OECD országok 46%-os, és az EU 44%-os átlaga. Mindez ugyan azt nem fejezi ki, hogy mire fordítják a jövedelmek másodlagos elosztását, azt azonban megmutatja, hogy nálunk az elsődleges jövedelem tulajdonosoknál már több érték marad²⁸, mint amellyel a közérdek nevében fellépő állam gazdálkodik, s kevesebb jut a közérdekre, mint a nálunk fejlettebb országokban.

A nemzetközi versenyképesség és a sikeres EU integráció előfeltétele – egy globális szabadkereskedelmi helyzet figyelembevételével is –, a helyi versenyképesség, amelyet újra és újra elő kell állítani. A verseny globális, tehát az eredményesség mércéit a világgazdaság definiálja, de a szereplőknek lehetetlen kivonulniuk helyi létfeltételeikből. Ezért a helyi, nemzeti társadalmakat kell alkalmassá tenni, versenyképességük fenntartásával, növelésével: lett-légyen szó alkalmazottakról, bér munkásokról vagy a kisvállalkozókról.

Ebből következik, hogy *az állam gazdaság-szervező funkciója marad*:

ad.1. A *termelés ösztönzése* a versenyképes, továbbá az olyan hazai szektorok és vállalatok esetében, amelyek ideiglenes támogatása fenntartja és kifejleszti a világpiacon versenyképességet.

ad.2. K + F támogatás az innováció érdekében és a licenctörvények összehangolása.

ad.3. Környezetvédelem szinten tartása, innovatív fejlesztése és normáinak szigorú ellenőrzése és betartatása.

ad.4. A gazdaság stratégiai jelentőségű ágazatainak – energetika, közlekedés, szállítás, posta – menedzselése. (Különösen ott, ahol „a hajó még nem ment el”.)

ad.5. A versenyszféra bizonyos támogatása a monopolizálódással szemben.

ad.6. A munkáltatók, a munkavállalók és a kormányzat közötti háromoldalú, intézményesített (ún. tripartit) egyeztetés a gazdaság stratégiai célok érdekében, amely nemcsak hatékonysági szempont, hanem a demokratikus legitimáció erejével is bír.

A szociális integrációt elősegítő funkciók

ad.7. A *munkaerő reprodukciós színvonalának* lenyomása, a belső fogyasztás visszafogásával nem járható út. A munkaerő képzettségét csak a jó színvonalú és széles tömegek számára hozzáférhető alap, közép és felsőfokú oktatást biztosíthatja. A munkaerő képzettségében, szaktudásában és munkakultúrájában meglévő relatív, térségi versenyelőnyünket nem adhatjuk fel az oktatás teljes piacosításának és az elit oktatás kialakulásának folyamatában és oltárán.

ad.8. Az oktatási és képzési rendszer állami összetevőjének fejlesztése egyben olyan funkció, amelyet – túlmenően a munkaerő reprodukciós színvonalát jelentő szemponton – különösen a

²⁸ Ha pedig naturáliákban gondoljuk el, hogy 1999 után a személyi jövedelmek tekintetében teljesen differenciálatlanok az 1 millió forintos jövedelmek feletti adók, mert mindenki 40%-os adókulccsal adózik, s pusztán az 1 millió alatt kereső népességben belül van differenciálás (0-400 ezer forintig 20%, 400.001-től-1 millió forintig 30%, 1 millió 1 forinttól egységesen 40%), akkor előttünk áll a jómódúaknak mérhetetlenül kedvező, polarizáló hatású ideológiai és gazdasági preferencia. A mamut és a jelentős jövedelmeket államunk csak annyira adóztatja, mint a szerény, kisemberi megélhetéshez elegendő 1-2 milliós nívót. Mindennek semmi köze a progresszív adóztatás elvéhez.

demokratikus esélyegyenlőséget növelni kívánó politikai formációknak kell támogatniuk. Azoknak, amelyek az *alulról-felfelé irányuló társadalmi mobilitás elősegítésének* eszközeként ismerik el a humán tőkébe való befektetést. Ez az állam oktatási és kulturális szerepvállalását egyaránt jelenti.

ad.9. A *kulturális funkcióra* nevesítettem és a fentiekben túlmenően azért van szükség, mert a kulturális értékekhez való hozzájárás – ami feltételezi részben a kultúra állami támogatását, részben pedig a kulturális infrastruktúra működtetését – nélkül a képzettség és a korral adekvát szocializációs szint nem érhető el.

ad.10. *Szociálpolitikai funkciók*, melyekre a társadalom integráció fenntartása végett egyfelől *preventíve*, másfelől az egészségromlást, balesetet, urbanizációs és civilizációs ártalmakat elszenvedettek és munkanélküliek *utólagos kompenzációja* és reszocializációja miatt kell fenntartani.

Alkotmányunkban mindezen funkciók közül, közvetlenül vagy közvetve, sok minden benne van, de még sincs minden. Mégsem volna értelme erről tételes mérleget készíteni, mert a funkció konzisztens rendszere az Alkotmányból hiányzik. Példának erejével szólva: a kormánynak *nincs* általános felhatalmazása a kormányzásra, viszont az alaptörvény 35. § (1) bekezdése amolyan maradvány taxáció, amely a szocialista államra vonatkoztatottan volt egykor értelmes. Vagy az Országgyűlésről szóló 19. § (3) bekezdés d. pontja „megállapítja az államháztartás mérlegét, jóváhagyja az állami költségvetést és annak végrehajtását” formulája, kiegészülve az Országgyűlés pénzügyi-gazdasági ellenőrző szervének, az Állami Számvevőszékre vonatkozó (32/C.§ (1) bekezdés) passzusával, *sem tekinthető a költségvetési jogról és az államháztartás főbb szabályairól korszerű alkotmányos szabályozásnak*. Aktuális probléma, hogy vajon a két éves költségvetésre való közel sem szokványos áttérés nem csorbítja-e a parlament legfőbb ellenőrzési jogosítványát a végrehajtó hatalommalszemben? Ezzel a parlament további súlytalanodásának gyakorlata állítható elő.

A szociális minőség és a jogállami minőség viszonyának kétféle felfogása – fogalmi megközelítésben és a politikai tagoltság felől

A liberális jogállam koncepciók szerint az állam szociális minősége kizárja a klasszikus, első generációs szabadságjogok maradéktalan érvényesülését, a szociális állam hívei szerint ellenkezőleg: a szociális állami funkciók és a szociális jogok megléte az előfeltétele annak, hogy élni lehessen a polgári és politikai szabadságokkal. A jelzőtlen jogállam hívei szerint a jogállamiság összeférhetetlen a szociális jogokkal, mert utóbbiak lerontják előbbieket, míg a szociális (jóléti) jogállam hívei szerint összeférnek egymással, sőt, egyenesen az az összeférhetetlenségi ok, ha nincsenek meg az állampolgári lét anyagi minimumai. Nézzük meg vitájukat kicsit részletesebben, a politikai tagoltság felől.

A szociális jogállam koncepciója és gyakorlata a világháborúk által okozott traumákra adott reakcióként született meg. Előfeltétele volt, hogy az általános választójog fejlődése lehetővé tegye a széles néptömegek, alsóbb társadalmi osztályok és rétegek politikai képviselőit a megjelenését a törvényhozásban. De nemcsak az alapvető társadalmi csoportoknak a hatalommegosztó jogállamba való bekerülésére, hanem a jóléti állam kialakulása társadalmi és gazdasági előfeltételeinek meglétére is szükség volt ahhoz, hogy a két fő elem, ti. a szociális állam (vagy másként jóléti állam) és a jogállam egyesülhessen. A két mozzanat összeférhetőségéről vagy összeférhetetlenségéről azonban szerteágazó viták voltak és vannak napjainkban is.

A *politikai tagoltság* összképe szempontjából azt mondhatjuk, hogy a klasszikus szociáldemokrácia és a modern kereszténydemokrácia elfogadja a két elem összeférhetőségét,

míg a liberalizmus és a radikális, vagy hagyományos konzervativizmus tagadja. Külön kell vizsgálni a mai szociáldemokráciát, amely e kérdésben a megosztottság állapotába került. Miután 1989-91-el kiesett a kommunizmus és polgári demokrácia közötti harmadik erő pozíciójából – ez egyik bizonyítéka lehet a korábbiakban említett azon összefüggéseknek, hogy ahol megváltoznak a létalapok, ott megváltozik a gondolkodási alap is – egy része a liberalizmus irányába mozdult el, azaz szociál-liberálissá vált. Osztózik a szociális állam paternalizmuskénti kritikájában, következésképp dezetatizál, deregulál, privatizál, individualizál, mint a neokonzervativizmus. Azt azonban mégsem állítja, hogy *minél több piac, minél kevesebb állam és semmiféle társadalmi öngazgatásra nincs szükség*,²⁹ mert az egészségügyi és oktatási rendszer reagani, thacheri csődjét nem fogadják el. Viszont a nemzetállami szint elleni anti-intervencionizmusnak az a komplementere, hogy elősegítik azt a globalizációs folyamatot, amelynek a nagytőke az igazi haszon élvezője. Itt jellemzően az angolszász világ, a blairizmus harmadik útja a minta.

A szociáldemokrácia másik része fenntartja a mozgalom eredeti célját – a szociális demokrácia követelményét, a politikai demokrácia mellett és azon túl – melyért a változó történelmi körülmények és politikai erőviszonyok közepette, szabályozási technikákkal és demokratikus reformokkal kell küzdeni. Ilyenek az északi és a déli országok szociáldemokrata és szocialista pártjai, de például Portugáliában ezen meghasadás miatt már két konkurens párt létezik.

A szociális állam ellenzői szerint, ha elfogadjuk a második generációs emberi jogokat (gazdasági, szociális és kulturális jogokat), akkor az államra olyan elosztó hatalmat ruházunk, amely lerontja az individuális természetű jogállami szabadságjogokat. A minimális állam elfogadásának alapján a szociális jogállam olyan pozitív állami szolgáltatásokat jelent, amelyek nem kívánatosak, ezért legfeljebb szükséges rosszként, kényszerűségből lehet elfogadni azokat. Nézőpontjukban az állami funkciók kiterjesztésére, a beavatkozások növelésére irányuló törekvéseket a totalitarizmus gyanúja lengi körül. Míg a liberalizmus szerint a piaci spontaneitást, addig az eredeti konzervativizmus álláspontjáról a töretlen, szerves-folytonos változást rontja le az állami intervencióval járó szabályozás kiterjesztése és a javak másodlagos és főleg kompenzációs elosztása. Ezzel ellentétben a kispolgári demokratikus törekvések nivelláló igénye, s a szociális esélyegyenlőséget alapvetően elfogadó szociáldemokrata álláspont azt látja, hogy a diktatórikus rezsimek rendkívüli kockázatait idézné fel, ha lemondanánk a szociális jogokról és biztonságról. Ahol nincsenek gazdasági és szociális kiegyenlítő mechanizmusok, ott sérül a társadalom stabilitása, és ez alááshatja a politikai rendszer legitimitását, igazoltságát is. Nem tartható a jogállam jogbiztonsága ott, ahol a szociális integráció foka lehanyaglik.

A jelzőtlen, klasszikus XIX. századi jogállamot – tehát a közigazgatási jog nélküli igazgatást végző, s a szolgáltató állam előtti államot – mintának tekintő felfogások képviselői szerint a második generációs szabadságjogok nem férnek össze a politikai szabadságjogokkal, rontják azok érvényesülési esélyeit. Azáltal, hogy növelik az állam hatásköreit (és az ehhez szükséges erőforrásait), szükségképpen csökkentik az állampolgárok individuális mozgásterét, tehát a szabadságjogokat is. Állításuk szerint a második generációs szabadságjogok túlzottan költsé-

²⁹ Ezt tekinthetjük a három nagy társadalmi szervező elv – piac, állam, öngazgatás – viszonyában a neokonzervativizmus tendenciatörvényének. Polárisan ezzel szemben a kommunizmus elve áll: minél több társadalmi öngazgatás lesz (lenne) a munka közvetlen társadalmisága következtében, annál kisebb elidegenedett közhatalomra (államra) és piaci közvetítésre lesz szükség. A szociáldemokrácia a három tényező eltérő arányú kombinációit teszi meg gondolkodása aranyfedezetévé, ami ma a „sok piac – állammal és helyi szintű öngazgatással” formulával fejezhető ki.

gesek, bürokratikus elosztó mechanizmusokkal terheltek. Továbbá – s ez kétségtelenül így is van – a hagyományos jogászai gondolkodás számára lényegesen kevesebb problémát jelentenek az első generációs jogok, mert dogmatikailag kiforrottak és érvényesítésük eszköze a per útján történő jogosultság biztosítása, ezért itt az alanyi jogi jelleg és az igény realizációja nem válik el egymástól. Ezek az érvek pedig felerősödnek a jelenkori államtalánítási, dez-etatizációs periódusban, melyek aláássák a jóléti államot.

Ezzel szemben a szociális jogállam hívei szerint a kétféle szabadságjog eltérő természete ellenére sem ütközik egymással. Éppen annak van igen nagy kockázata – mutat rá érvelésük – , ha egy állam nem ismeri el a polgárok szociális, kulturális jogait és ezen jogok elismerésének társadalmi kiegyenlítő szerepét, mert ez esetben a *negatív* szabadságjogokkal sem lehet élni. A gondolatközlés szabadsága annak az embernek érték, aki nem él ínségben. A politikai jogok gyakorlása és a gazdasági és szakmai döntéshozatali eljárásokban való részvétel (*participációs jog*) annak a szabadsága, akinek nem korog a gyomra. Korgó gyomorral nem lehet politizálni. Végző soron a verseny könyörtelen szelekciójára épülő társadalomban konfliktuselhárító, kompenzációs mechanizmusok beépítésére van szükség ahhoz, hogy spontán módon ne rekesztődjenek ki egész társadalmi csoportok. A marginalizálódott, perifériára szorult csoportok a közrendet, a vagyonbiztonságot, sőt a társadalmi stabilitást is veszélyeztetik, s ezáltal erodálódik a jogállam társadalmi környezete. E szemléletmód számára tehát a szociális állam válik a jogállam előfeltételévé.

A szociális jogállam hívei tisztában vannak azzal, hogy a válságrégiók, depressziós övezetek tömeges problémáit nem lehet per útján, kizárólag az egyéni jogvédelem eszközeivel megoldani, hanem csak aktív állami feladatvállalás révén. A jogosultságok mértékét pedig nem a közvetlenül valóban nem peresíthető alapjogoknál, hanem az azokat konkretizáló tételes jogi szabályoknál találhatjuk meg, melyek igazodnak az állam mindenkori gazdasági teherbíró képességéhez. A pozitív jog által előírt jogosultság nem teljesítése itt is jogvédelmet von maga után. Ami a költségeket illeti, rámutatnak, hogy a liberális minimális állam, s annak jogvédelmi rendszere sem ingyenes: a polgárok közteherviselése tartja el, ezért hasonlóképpen kellene eljárni a szociális jogok esetében.

Végeredményben a kétféle érvelés eltérő világnézeti beállítódások különbségeire vezethető vissza, az individualista, versenyelvű és a szocialisztikus, kollektivisták nézőpontok különbségére. Utóbbi a versennyel szemben végző értéként a társadalmi szolidaritást preferálja, míg az előbbinél fordított a helyzet: a verseny felől tekintve határozza meg az értékek hierarchiáját. Vitájuk épp ezért szaktudományos eszközökkel nem dönthető el, hiszen az elvek és érvek magaslata mögött szociális helyzetek érdekkülönbségei húzódnak meg, ezért aztán harcuk nem szüntethető meg. Az állam a mindenkori társadalom terméke. Az a kérdés tehát, vajon a szociális jogok összeférnek-e az első generációs szabadságjogokkal vagy sem, elsősorban nem jogelméleti és alkotmányjogi jellegű, hiszen mindig a társadalmi erőviszonyok, érdekérvényesítési képességgel rendelkező csoportok adják meg a választ. Ez azt bizonyítja, hogy a kormányzati-politikai dimenzióknak az államban relatív autonómiája van a szociális és a jogi tényezőkhöz képest.

A jog egynemű közege, amely a jogi objektiváció nélkülözhetetlen tulajdonsága³⁰ jó néhány – ökonómiai és társadalompolitikai – problémát semlegesítve kapcsol ki, s ezért van az, hogy egyaránt elfér a liberális és a szociális minőségű állam a jogállam jelzőtlen terminológiájában, annak kereteiben. Senki sem mondhatná, hogy Rooseveltt Amerikája ne lett volna jogállam

³⁰ Peschka Vilmos A jog sajátossága Akadémiai kiadó, 1988.IV. fejezete

vagy hogy ekkor megdőlt volna a joguralom, míg a Reagen-i időszak az volt vagy fordítva. Vagy senki sem gondolhatja komolyan, hogy Svédország megszűnt jogállam lenni, amióta (kb.1982) gyengültek az állam szociális szerepvállalásai. Szociális jogállamból változhattak európai értelemben vett liberális jogállammá, megváltozhatott gazdaság és társadalom-politikájuk, de jogrendszerük jogállami minősége³¹ ettől a lényeges módosulástól nem omlott és – éppen a jogi objektiváció társadalmi létben elfoglalt relatív autonóm helyzete következtében³² – nem is omolhatott össze.

Eltérően a jogrendszerek praxisától, a jogelmélet önmozgásában Amerikában a jog gazdasági elemzésével kitermelődött az a neokonzervatív, általános egyensúlyelméletre támaszkodó, piackonform megoldásokat kedvelő felfogás (pl.: R.A. Posner, M. Polinsky.), amely az „igazi” jognak állami beavatkozás-mentes karaktert ad, ezzel természetesen a jelzötlen jogállamiságot preferálva³³. (Hogy aztán a jogi realizmus nyomán, az irányzatok harcában, fentinek (is) kritikáját adja – a Critical Legal Studies mozgalom.) A jog és a gazdaság közötti összefüggések egykor majdnem kizárólag marxista tematikája – miután bizonyos tekintetben módszertani elveket adott a két társadalmi szféra közötti kapcsolatok természetére nézve – már adaptálható lett a magántulajdonosi alapzatú piacgazdaság álláspontján lévő jogelméleti irányzat számára is. A minden tézis – előbb vagy utóbb – megszüli a saját antitézisének dialektikája az elméletek önmozgásában különösen jól tetten érhető. Azt azonban már nem lehet állítani, hogy minden irányzat megjelenése a jogrendszer valóságos mozgásának adekvát elméleti tükré volna, hiszen így ab ovo az igazság rangjára emelnénk minden elméletet, mintha nem is lehetnének egyfelől torz tükréi, téves vagy hamis általánosításai egy időszak gyakorlatának vagy éppen, másfelől, intencionálisan, szerzőik szándékai szerint is ideológiai képződmények. Olyanok, amelyek azt a célt szolgálják – és ezt funkcionálisan el is érik –, hogy Lukácsal szólva: ... „tudatossá és cselekvőképessé tegyék az emberek társadalmi gyakorlatát”. A jelzötlen versus szociális jogállam vitája éppen egy ilyen, szakmai – ökonómiai, alkotmányjogi, jogelméleti – elemekkel tarkított ideológiai vita.

Az alkotmányos alapjogok síkja: a gazdasági, szociális és kulturális jogok helyzete Magyarországon

Miután láttuk, hogy meggyőző egyértelműséggel *se gazdaságelméletileg, se jogelméletileg, sem pedig a politikai pozíciók szerint* nem dönthetőek el a szociális jogok tartalmi és terjedelmi kérdései – mert a szembenálló felek egyaránt jól megtudják érvelni pozícióikat, s

³¹ Elméleti és történeti elemzéseink nyomán kidolgoztuk a jogállamiság érvényességi tartományát (illegitim jogképződés /forradalmi helyzet, desuetudo/ és a rendkívüli állapot hiánya, továbbá az alkotmányos keretek közé szorított kormányzás bizonyos autonómiájának elismerése) és rendszerező kritériumait: A jogállamiság jogelmélete Napvilág, 1998. V. és VI. fejezete

³² Szigeti P. – Takács P.: A jogállamiság jogelmélete Napvilág, 1998. IV. fejezete

³³ Hazánkban Sajó András munkásságában igen színvonalas, eredeti képviselője akad e pozíciónak. (Pl.: Jogosultságok MTA ÁJI, SENECA Kiadó 1996. A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az elesetteket Magyar Jog 1996/4.).

az érvek csatája az elmúlt évtizedben Magyarországon jó néhányszor terítékre került³⁴ – térhetünk rá a hazai alkotmányos helyzet alkotmányjogi szempontú elemzésére.

A tételesjogi szabályozás, az AB döntései ellentmondásainak és a de lege ferenda teendőknek a kérdéseihez. Itt kell megjegyeznünk, hogy a nemzetközi jogi kötelezettségként Magyarország által aláírt egyezmények, *nem* helyezkednek arra az álláspontra, hogy *alkotmányos szinten* kellene biztosítani az emberi jogokat. Azaz a jogrendszer egészének kell ezeket biztosítani, nagyfokú szabályozási autonómiával. Ugyanakkor az Alkotmányba foglalás – ami részben hagyományok kérdése is – állásfoglalás arról, hogy milyen értékeket tart a legfontosabbnak az alkotmányozó. A vizsgálandó problémák körét részben a „MK Alkotmányának szabályozási koncepciója” IM munkaanyaga (1995. március) által felvetett kérdések, részben a jogirodalom újabb fejleményei, illetőleg az ezekben meglévő problémák némely vonatkozásban értelmes radikalizálása adja. Ami az elmúlt tíz évben a szociális jogokkal³⁵ (és a szociálpolitika degradálódásával járt³⁶), abban egyetlen egy pozitívum akadt: az, hogy az alkotmányos szabályozás szintjén, annak ellenére, hogy ez nem kevés problémát vetett fel és sok gyengeséggel terhelt, *mégsem nyúltak e meglévő jogok katalógusához, az alapjogok szintjén nem vettek el belőlük*, s talán az is állítható, hogy az emberi jogok első és második nemzedékének *egységét a többség mintha elfogadná*. A helyzet perspektivikus jobbításának szándéka pedig nemcsak e pozitív hagyomány fenntartása miatt indokolt, hanem azért is, mert az átmenet lezárultával alapjaiban kialakult berendezkedés ez ideig nem tudta a társadalmi elvárásokkal összhangban kezelni a szociális kérdést. A magyar gazdaság jövedelemtermelő képessége hozzávetőleg elérte az 1989-es bázisét, s ha a remények szerint tartós növekedési pályára állás bekövetkezik, akkor a szociális kérdésekre elvileg több erőforrás kell/kellene, hogy jusson. Következésképp a gazdasági, szociális és kulturális jogok hosszú távú tartalmi követelményeinek rögzítése időszerűvé válhat. Ha a népesség fele hosszabb távon is a rendszerváltás vesztesének érzi magát³⁷ – ha szabad ehelyütt nekünk is a mára már teljesen elterjesztett, a társadalmi folyamatok pszichológiai vetületével játékelméleti alapon foglalkozó amerikanizmussal kifejezni magunkat, amely a játék

³⁴ Áttekintő tanulmányában hasonlóan értékeli az érvek kimerülését, épp ezért a szembenálló frontok megmerevedését Sári János, rámutatva arra, hogy a szociális jogok alkotmányba foglalása és alanyi jogként való védelme vagy éppen ennek negligálása értékválasztás kérdésévé – tegyük hozzá, az akaró, cselekvő emberek, politikusok és pártok – gyakorlati értékválasztásának kérdésévé egyszerűsödött. Lásd: A szociális jogok és a szociális állam In: Jogtudományi Közlöny 1997. május. Juhász is úgy látja, hogy a szociális biztonsággal kapcsolatos jogok dilemmáinak föloldása politikai állásfoglalást igényel, mert az alkotmányosság közvetlen veszélyét egyik megoldás sem sérti. (Esély, 1995/3:22.)

³⁵ Gondolunk itt folyamatos értékcsökkentésre, a rászorultsági elv kiterjesztésre, hozzájutási feltételek szigorodására. „Végeredményben 1989 és 1996 között a jóléti ellátások reálértéke összesen 35%-al csökkent” (Ferge, következő lábjegyzetben meg hivatkozott tanulmánya, 165.o.). Szamel szerint: „...hiszen az elmúlt években a gazdasági, szociális, kulturális jogok tekintetében aligha vitatható módon visszalépések történtek” (Fundamentum, 1998/3:20.)

³⁶ Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának irányai a rendszerváltás óta In: Politika és társadalom 1989-1998. (szerk: Kulcsár Kálmán) Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA, Budapest 1999.

³⁷ Ferge empirikus kutatásai szerint többnyire a családok 10-20%-a tekinti magát ‘nyertesnek’, amíg „A negatív vélemények aránya a pesszimizmus vagy reménytelenség Magyarországon 1995 és 1997 között is nőtt: 1991-ben 31%, 1995-ben 26%, 1997-ben 18% tartotta az új rendszert jobbnak, illetve 1991-ben 40%, 1995-ben 51%, 1997-ben 59% tartotta rosszabbnak az előzőnél”. (lásd: fentebbi tanulmány 185. és 186.o.)

legitimitásával ruházza fel azt a polgári társadalmat, amelyben az élet közel sem játék, és pedig éppen a vesztésként megnevezett emberösszesség számára nem az – akkor nem kell csodálkozni azon, hogy a deviáns jelenségek olyan nagy számban szaporodnak. A bűnözés, alkoholizmus, az öngyilkosság és bizonyos mentális betegségek, továbbá az egyértelműen kedvezőtlen demográfiai tendenciák igen alacsony szintű kezelése is rengeteg erőforrást emészt fel. Nincs drágább közintézmény a börtönök fenntartásánál. Egy megelőző szociálpolitika (magasabb szintje) viszont fordított korrelációban áll a deviancia alakulásával. Ezért nem a társadalomintegráció viszonylag magasabb szintjének fenntartása ami igazán drága, hanem az, amikor a deviancia kezelésére és a reszocializációra költ – mindig utólag és majdnem reménytelenül – a társadalom. Ezt az összefüggést sokkal kevésbé és kevesebbszer hallhatjuk és halljuk világunkban, mint azét a konkurensét, mely szerint nem engedhető meg a gazdasági erőforrások csökkentése a szociálpolitika kedvéért. Ebbe a keretbe illeszthető a szociális jogok kérdése is.

A szociális jogok természetének egyik problémája azok megalapozása és megalapozhatósága. Ebben a vonatkozásban Juhász Gábor újszerű értelmezését adta a szociális biztonsághoz való jognak, amikor azt az emberi méltósághoz való jog „anyajogához” kötötte és ekként vezette le. Nála ugyanis az emberként való létezés minőségéhez hozzátartozik a *méltósággal való létezés* joga. Az, hogy milyen fokú jólét szükséges a méltósággal való létezéshez, relatív, az azonban már nem tagadható, hogy az *elemi szükségletek kielégítése*, a túlélés biztosítása mindenképpen ilyen, továbbá, hogy a társadalom életébe való *részvétel* lehetőségét is biztosítani kell a *szociális biztonsághoz való jog*nak. (Juhász, Esély, 1996/3:34-35).

Minden szimpátiánk ellenére rá kell mutatnunk, hogy az etikailag pozitív töltésű, természetjogias érvelés nem mentes némi naiv filantrópizmustól, amennyiben társadalmi formációk és történelem feletti természetjogot kínál fel a probléma megoldására. A jognak pedig nincs ilyen ereje. A természetjog persze a jognak egy szakadatlanul újratermelő rétege, problémája, de ez is csak az adott kor adott formációját igazoló, társadalmi cselekvéseit motiváló vagy éppen berendezkedését előkészítő szerepet tölthet be. Vagy állapotokat szentesít vagy kritikai programot ad a fennállóval szemben a jogi objektiváció működésében.

Antropológiai szinten is úgy áll a dolog, hogy vagy individuális, egoista, az értelmes önzés jegyében racionálisan cselekvő lényel vetnek számot vagy pedig inkább „zoón politikon”-nak, közösségi, szociális lénynek tételezik az egyént. Ezen az absztrakciós szinten is kétféle méltóság, mert kétféle emberkép van tehát. Az egyik a liberális a másik a szocialista, kollektivistikus világnézetek axiómája.³⁸

Társadalomelméletileg sem problémátlan a helyzet, amennyiben az arisztokratikus-elitista nézetek is elfogadják a megélhetési minimumot, de a társadalom életében való érdemi (nem formális) részvétel lehetőségét biztosító minőséget aligha, amennyiben az elitek feladata éppen az, hogy kiválasszák a passzív, akaratgyenge és ezért vezetésre képtelen tömegek – polgárok, de nem állampolgárok („citoyen”) – számára a követendő utat.

Az elméleti konstrukció bírálhatósága nem változtat azon, hogy Juhász Gábor, másokkal (Sári, Schmidt, Szamel, Szigeti stb.) együtt, igen találó bírálatát adja a szociális jogok kritikusainak – három vonatkozásban is. Tekintsük át ezt a vitakört tételszerűen:

³⁸ Részletesebben lásd elemzésem: Az emberi jogok természetének megalapozása: egységesség, világnézettípusok és politikum in: Eszmélet, 1998/40:10-22.

Ad 1. A szociális jogok *nem univerzális természetűek*, szemben az első generációs egyéni és kollektív szabadságjogokkal, melyek azért és annyiban univerzálisak, mert mindenkit megilletnek és mindenkivel szemben érvényesíthetőek. Juhász találóan érvelve mutatja ki, hogy ez az érvelés *kettős mércét* alkalmaz: *az első generációs jogok esetében absztrakt jogviszonyt néz, míg a szociális jogok esetében a konkrét, realizált jogviszonyt veszi alapul.* Nézőpontot csúsztat tehát. Ugyanis mindkét generációs szabadságjog absztrakt, jogszabályi szinten mindenkit megillet, s realizálásuk mindkettőnél csak bizonyos feltételek, jogi tények esetén következnek be. A szociális jog alapvető emberi jog annál is, aki nem veszi igénybe a jogosultságát, mert nincs szüksége arra, mint ahogy a védelemhez való jog is in absztraktó illet meg mindenkit, és csak annak és akkor szükséges élnie vele, akit bűncselekménnyel vádolnak. (Esély, 1996/3, 37.)

Ad 2. A szociális jogok nem negatív, hanem pozitív fellépést igényelnek az államtól, ami viszont nem áll a klasszikus szabadságjogokra, melyek bárki által történő akadályozásakor az állam köteles megvédeni a jogosultat a jogsértéstől. Tevékenysége akadályelhárítás (negativitás), s ez az igazi jogvédelem, nem pedig szolgáltatás, mint a második generációs jogok esetében. Ami pedig nem mindenkivel, hanem csak az állammal szemben támaszt követelést, az nem univerzális jelentőségű.

Juhász ellenérvelésében a kötelezetti oldalon korántsem egyedül áll az állam, hanem ott áll az (adózó) társadalom is. Az állam pusztán közvetíti és szervezi az absztrakt jogosultak és kötelezettek viszonyát. „Az, hogy a terhek viseléséből ténylegesen nem mindenki, illetőleg nem egyenlő módon veszi ki a részét, nem mond ellent az univerzalitás követelményének: a kötelezettségek absztrakt módon mindenkit terhelnek, ám teljesítésükre – a jogok gyakorlásához hasonlóan – csak bizonyos feltételek fennállása esetén kerül sor, általában az egyéni teherviselő képesség függvényében”. (Esély, 1996/3, 38.). Ahogy jogosulttá bárki lehet, azonképpen a kötelezett sem csak az állam, hanem az a társadalom, amelynek javait, forrásait *a jogoknak elismert érdekek biztosításához újra kell osztani: de nemcsak a materiális ellátásokban testet öltő jogok esetén van ez így, hanem a jogvédelem hagyományos szerveinél* – bíróság, ügyészség, stb., – tehetjük hozzá. Az azonban már igaz a jogok elütő természetére nézve, hogy egyfelől a klasszikus szabadságjogok megállnak a jogok védelménél, s – szemben a szociális jogokkal – nem kívánnak *további* állami cselekvéseket: közigazgatásit, s a jogvédelmi intézményeken túli, egyéb intézmény fenntartási (óvoda, bölcsőde, iskolák stb.) kötelezettségeket. Másfelől jogdogmatikájuk kiforrottabb, mint a második generációs jogoké, mert idősebbek és nagyobb tapasztalati anyag áll mögöttük. Ugyanakkor ezen lehet segíteni. Így például Juhász Gábor érdeme, hogy Hohfeld jogosultság fogalmát konkretizálja a szociális biztonsághoz való jogra, s ezzel éppen a jogdogmatikai oldalát erősíti ezen jogoknak. (Esély, 1996/3:36-37.)³⁹

Még egy szempont: a sztrájkjogot, mint a gyülekezési szabadság kitüntetett szerepet játszó, nevesített esetét a legtöbb alkotmány rendszertanilag a szociális jogok közé helyezi, s ez a jog teljesen olyan jogi természetű, mint a többi szabadságjog, – épp ezért ez az érv is erősíti a két generáció egységes emberi jogokkénti kezelését.

³⁹ Jogelméletileg átgondolandó probléma, hogy Wesley N. Hohfeld (1964) a törvényes jogok kategóriájaként dolgozta ki – bírói ítéletek tanulmányozására alapozva – a jogosultságok fogalmi elemzését és típusait (igényjog, privilégium, hatalom, mentesség). Ez az analitikus hagyomány pedig nem esik teljesen egybe az alanyi jog kontinentális jogcsaládban használatos fogalmával, amiről a gazdasági, szociális és kulturális jogok természeténél szó van.

Végül is a két generáció közötti negatív-pozitív természet kategorikus szembeállítás, amely a második generációs jogok valaminő eljelentéktelenítésének konzekvenciájával jár, közel sem meggyőző, mert csak viszonylagos különbségek vannak közöttük.

Ad 3. Ezek a jogok *nem Kelet-Európa új demokráciáinak valóak*, mert egyrészt fenntartják a paternalizmus etikájának káros maradványát a népeességben, másrészt intézményesítik a szabadpiacba való durva beavatkozást, harmadrészt aláássák a jogrendszer tekintélyét azzal, hogy bíróságokra kikényszeríthetetlen jogok vitáit kényszerítik rá. Következésképp ha és ahol már nem lehet mellőzni a szociális jogokat, ott is egyfelől ezek államcélökká szorítására, illetőleg a joggyakorlatban való felpuhításukra kell törekedni. (Cass R. Sunstein: A pozitív jogok ellen, In.: Fundamentum 1998/3 és Juhász: Esély, 1995/3, 17-18).

Elégedjünk meg itt és most annyival, hogy feltéve de meg nem engedve, hogy e nézetrendszernek igaza lett volna, az átmenet lezárulásával akkor is érvényét veszette, mert ahhoz képest, új helyzet van. (De facto, a szociális biztonsághoz való jog ily módon való kezelése azonban megvalósult a Gst-vel, sőt már előbb is⁴⁰ – s ezt a körülményt az alkotmánybírói döntések dinamikája kapcsán fogjuk elemezni).

Az alkotmánybírói döntések tendenciája

Azért kell áttekintenünk az Alkotmánybírói döntések fő tendenciáit, mert ezek *problémaregiszterként* annak ellenére is jelentősek, hogy a többi, az Alkotmányban szereplő más, normatív kevéssé kidolgozott alapjoghoz képest itt nem igazán sikerült az AB-nek egységes jogértelmezéseket adnia. Egyfelől döntéseit sok párhuzamos és különvélemény mellett hozta, s ezek mégiscsak gyengítették a testületi döntések erejét, másfelől a testület, mint olyan döntései időbelileg sem egységesek, mert *a szociális biztonsághoz való jog teljes elutasításától a későbbi kompromisszumos döntésekig terjednek*⁴¹. Néhány bíró következetes tudott maradni önmagához, viszont az AB alapvető megítélései is változtak – igaz, nem mindig hátrányukra. Az emberben óhatatlanul felmerül, hogy mintha a kormányváltások is befolyásolták volna az eltérő értékelések szempontjait. Ez csak aláhúzza, hogy egzaktabb, normatívabb, ellentmondásmentesebb alkotmányos szabályozás nemcsak tartósabb lehet, hanem az AB-t is más, kevesebb szubjektivitást lehetővé tevő helyzetbe hozná.

I. A testület első pozícióját (24/1991.AB, 26/1993.AB., 31/1993.AB. döntések), az alkotmányszöveg *megszorító értelmezése* és annak *elutasítása* jelentette, hogy a Magyar Köztársaságot *szociális jogállamként ismerjék el.* (Ez az alaphelyzet mindmáig fennáll, noha különböző részmozzanatainak módosítását, átértékelését látni fogjuk). Az MK formális

⁴⁰ Szamel például azt írja, hogy az önkormányzatok a rendszerváltást követően feladataikkal a Szociális Törvény megjelenéséig (1993:III.tv.) jóformán alapszinten sem tudtak megbirkózni.

Továbbá, hogy „a szociális biztonság megrendülésének egészségügyi következményei is érezhetők” (Fundamentum, 1998/3. 18-19.)

⁴¹ Különbösen értékes tanulmányában, Sonnevend Pál a magyar AB 1990-98 közötti ítélezési gyakorlatát másképp mutatja be, amikor két ellentétes tendenciát lát abban: ...”bírói önmérsékletet az alkotmányban garantált szociális jogok értelmezésénél, és hatékony garanciák kiépítését a már meglévő, egyszerű jogszabályok által biztosított jogosultságok védelmében.” (In.: A megtalált Alkotmány. A magyar alapjogi bíraskodás első kilenc éve. Szerk.: Halmi Gábor Budapest, 2000, 373. INDOK) Az absztrakció ezen síkján is kézenfekvő ellenvetés, hogy az AB-nak elsődlegesen, par excellence, nem éppen az alapjogok síkját kellett volna-e kimunkálnia, s ennek következtében védenie az egyszerű törvények által biztosított szociális szolgáltatások közül azokat, melyek alanyi jogi természetűek.

jogállam, annak pedig a szociális biztonság – ellentétben a jogbiztonsággal – nem feltétele. A szociális biztonsághoz való jogunk (*Alkotmány, 70/E.§.(1).bek*) így csupán programmá, állami feladattá vált, s ekként nem lehetett alanyi jogi igényeket alapítani rá, különböző helyzetekben⁴². (Sajó, Magyar jog 1996/4: 212., Juhász, 1995/3:10-12.).

Négy alkotmánybíránk, Vörös Imre, Kilényi Géza, Szabó András és Zlinszky János különvéleményt fogalmazott meg, melyben a szociális biztonsághoz való jogot a jogállamiság fogalmából következő alkotmányosan rögzítő jogként értelmezte. (24/1991. (V.18.) AB hat.) Zlinszky egyenesen alanyi jogként fogta fel az Alkotmány 70/E. §. (1) bekezdését (31/1993. (V.21.)

A jogirodalomban a szociális biztonság alanyi jogként való megalapozása érdekében Juhász Gábor tett elismerésre méltó erőfeszítéseket. Egyszer abból a német érvelésből indult ki, mely szerint egy alkotmányban szereplő alapvető jog alanyi jogot alapoz meg. Épp ezért nem helyes a szociális biztonsághoz való jogot az alaptörvénybe elhelyezni, mert ezzel az egyének olyasmit követelhetnének az államtól, ami nincs meg. Lehetetlenre pedig az államot sem lehet kötelezni. Juhász argumentatio pro contrario-val kimondja, hogy mivel nálunk – szemben az NSZK-val – az Alkotmányban rögzített alapjogról van szó, ezért ezt szociális biztonságot garantáló ellátásként, alanyi jogként kell felfognunk – természetesen nyitva hagyva azt a kérdést, hogy mi az ellátások ennek megfelelő szintje (1995/3:11-12.). (Másképpen, mint erről már volt szó, szellemesen alkalmazta Hohfeld „igényjogok” dogmatikai-logikai struktúráját a problémára.)

II. A már említett négy bíró jelentős különvéleményei után, a testület merev elutasító álláspontjai először 1994-ben oldódtak, amikor más tárgykörök vizsgálata kapcsán az AB elismerte, hogy „...*kivételesen* magukba az alkotmányba felvett egyes szociális jogoknak is van közvetlenül *alanyi jogi oldala*”. Továbbá, egy önkormányzati rendelet utólagos normakontrollja során kimondta, hogy az...”a vitatott rendelkezés (amely) önmaguk fenntartásáról más módon gondoskodni nem tudó személyeket kizár az átmeneti segélyre jogosultak köréből, az Alkotmányban szabályozott alapvető jogot sért”. (Juhász, 1995/3:12.)

III. A harmadik pozíció a Gst-t megítélő beadványokhoz kötődve alakult ki, azután, hogy a kormányzati politika feladta az átmenet addigi kompromisszumait. Nevezetesen azt, hogy jogokat és ellátásokat nem szüntettek meg korábban, de reáliákban nézve lassan devalorizálták azokat, továbbá nehezítették az ellátásokhoz való hozzájutás feltételeit. Mindenesre a Bokros csomag⁴³ tömegesen és koncentráltan vetette fel az e területen korábban csak időnként megjelenő alkotmányossági problémákat.

⁴² Egy plasztikus Sólyom különvélemény (1990) megfogalmazásával: „...a 70/E.§-ának az a rendelkezése, mely szerint az állampolgároknak joguk van a szociális biztonsághoz, nem ad senkinek alanyi jogot ‘a szociális biztonságra’, minthogy jogi igények ilyen általánosságban nem is definiálhatók.”

⁴³ Szamel – rosszindulatúnak semmi esetre sem nevezhető – gyors mérlege erről: „Az 1995. márciusában meghirdetett stabilizációs kormányprogram, amelynek következtében egyebek között megszűnt a felsőoktatás ingyenessége, leszűkült a gyermekgondozási segélyre, gyermeknevelési támogatásra és családi pótlékra jogosultak köre, (előbb teljesen, majd később részlegesen) megszűnt a fogászati ellátás ingyenessége, csökken a gyógyszerek költségvetési támogatása, sor került a nyugdíjkorhatár felemelésére – az állam fiskális politikájának részeként – valószínűleg szükségszerű lépések voltak, ám összességében csak akkor tekinthetőek egyértelműen pozitív változásnak, ha az állam egy koncepciózus új szociálpolitikát képes (nyugati mintára) kiépíteni, amelyben a korábbi állami szerepvállalásokat más szervezetek belépése kiválthatja.” (1998/3:20.)

A szerzett jogok védelmét és a szociális biztonsághoz való jogot a Magyar Alkotmánybíróság döntései (a családi ellátórendszerrel szembeni 43/1995; és a táppénzfizetéssel foglalkozó 44/1995-ös ÁB. határozatok) *csak a jogbiztonság és a vacatio legis követelménye felől védték meg*, amikor a folyamatos ellátások kiszámíthatóságának azonnali megszüntetése ellen döntöttek (a plusz kilenc hónap követelménye jegyében). Nem tekintették azonban alkotmányellenesnek *sem a hosszútávú támogatási formák alanyi jogon történő juttatásának rászorultsági alapú, segélyezési rendszerre történő átalakítását, sem a szerzett jogoknak kivételként történő felszámolását*. Megmaradt azonban a megélhetéshez szükséges ellátás *fogalmi minimuma a szociális biztonsághoz való jog* tekintetében: „Az állam az Alkotmány 70/E §-ában megfogalmazott kötelezettségének eleget tesz, ha a szociális ellátás biztosítására megszervezi és működteti a társadalombiztosítás és a szociális támogatások rendszerét. Ezen belül a jogalkotó maga határozhatja meg, hogy milyen eszközökkel éri el társadalompolitikai céljait. Annak elbírálásánál, hogy a ténylegesen élvezett szolgáltatásokból mit és hogyan lehet alkotmányosan megvonni, a szociális jogok annyiban játszanak szerepet, hogy az elvonások ellenére az államnak garantálnia kell a megélhetéshez szükséges ellátást” [lásd 43/1995. (VI. 30.) ÁB. határozat 1. és 2. pontját].

Az AB a 32/1998. (VI.25.) határozatában helyesen kötötte össze a szociális biztonság alapjogát egy olyan megélhetési minimum állami biztosításával, amely elengedhetetlen az emberi méltósághoz való jog megvalósulásához. (ABH 1998. 251, 254.) Azonban az állampolgári jogok országgyűlési biztosainak indítványára hozott 42/2000. (XI.8.) AB határozatában elutasította, hogy a megélhetési minimum garantálásából konkrétan meghatározott részjogosítványként levezethetővé válna a „lakhatáshoz való jog”. Álláspontja szerint ugyanis: „Amennyiben az Alkotmánybíróság az Alkotmány 70/E. §-ából eredő általános ellátási kötelezettségen belül egyes részjogosítványokat (pl. a lakhatáshoz való jog, megfelelő élelmezéshez, tisztálkodáshoz, ruházkodáshoz való jog) állapítana meg és kényszerítene ki az alkotmányos alapjog szigorúságával, akkor ez a szociális ellátás újabb és újabb elemeinek alkotmányos alapjogként történő elismeréséhez vezetne. Egy ilyen értelmezés nem lenne tekintettel az alkotmányozó hatalomnak az alkotmányos alapjogok meghatározásával kapcsolatos jogára. Figyelmen kívül hagyná azt az alkotmányos követelményt is, hogy a jogalkotó széles körű szabadságot élvez a szociális biztonság tekintetében.” (Magyar Közlöny 2000/109., 6826.o.) Két alkotmánybírónk különvéleményével szemben azonban megengedhetőnek tartották, hogy az állam „köteles az emberi lét alapfeltételeiről – így hajléktalanság esetén *az emberi életet közvetlenül fenyegető veszélyhelyzet elhárításához szállásról – gondoskodni*”.

Ily módon bizonyos előrelépés mégiscsak történt a szociális biztonság minimumának konkretizálása tekintetében. Kétségtelen azonban, hogy a szociális jogok tartalmi konkretizációja, részjogosítványainak meghatározása alapvetően nem az Alkotmánybíróságra, hanem a jogalkotó hatalomra tartozó kérdés. Mindenesetre azt látni kell: ha elvetjük a szociális jogokat és a biztonsághoz való jog alapjogi státuszát pusztán államcél, program, feladatnak tekintjük, akkor ennek súlyos következményei vannak. Egyfelől a kormányzat jog által nem kötött szociálpolitikához kapna szabad kezet, másfelől pedig a rászorultsági elv az érdemes és érdemtelen szegények közötti diszkrimináció bevezetésének szubjektívizmusával járna. (Ferge, Esély 1993/6., Juhász, Esély,1996/3:32) Hogy ez elkerülhetővé váljék ehhez a szociális jogok új rendszerének kialakítása szükséges.

A tételesjog ellentmondásai

Az AB döntések sokoldalú problematikusságát nemcsak a testület munkája, a változó kormányzati törekvések és politikai körülmények befolyásolták, hanem *az elégtelen és ellentmondásos alkotmányos jogi helyzet*.

Koncentráltan fejezi ezt ki, ha egyfelől megnézzük, hogy a 70/E. § (1) és (2) bekezdése milyen ellentmondásokat rejt magában, továbbá, ha felvetjük ennek a szakasznak az Alkotmány 17. §-hoz és a 70/A. § (1) bekezdéséhez való viszonyát, – tehát az alkotmányos szociális jogok egészében elemezzük a kérdést.

A 70/E. § (1) bekezdése szempontjából *a szociális biztonsághoz való jog* generális jogosultságát összemossa és lerontja azzal, amikor a (2) bekezdésben közli, hogy az „MK az *ellátáshoz való jogot* (ti. az első bekezdésben nevesítettekét) TB útján és a szociális intézmények rendszerével valósítja meg.

Egy dolgnak kellene lennie annak, hogy a TB ellátás – ami egy meghatározott célokra szolgáló, in personam elkülönített és a törvény erejével fenntartott vagyoni (pénz) alap – *mire szolgál és milyen alanyi kört szolgál*. (Egyértelmű: nem terjeszthető túl a szolgáltatás a járadék befizetők körén túlra, hiszen az idegen javak elvétele volna.)

Tehát tisztázandó: ad.1. Mi az amit az MK a TB útján és mi az amit más szociális intézményekkel valósít meg (mire terjed ki).

ad.2. Mik az általános emberi jogok és ezek ne keveredhessenek – mint jelenleg – a kizárólag magyar állampolgároknak biztosított jogokkal. (alanyi kör)

A megoldások:

a TB *mire terjed ki*: az egészségügyi TB a baleset, betegség és rokkantság eseteire, a nyugdíjbiztosítás pedig a nyugdíjasság eseteire és a munkanélküli biztosításra.

alanyi kör: az Alkotmány 70/A. § (1) bekezdés jogegyenlőségi szabálya szerint: „A Magyar Köztársaság biztosítja a területén tartózkodó minden személy számára az emberi, illetve az állampolgári jogokat, bármely megkülönböztetés, nevezetesen faj, szín, nem, nyelv, vallás, politikai vagy más vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, vagyoni, születési vagy egyéb helyzet szerinti különbségtétel nélkül.” – tehát mindenkire vonatkozik a szociális biztonság generális elve. Ami ellentétben áll a 70/E. § (1) bekezdésével, mely szerint *csak a magyar állampolgárságúakról* van szó. További ellentmondás, hogy a jogegyenlőségi szakasz mindenkire vonatkozó kiterjedtsége azt is jelentené, hogy olyan magyarokra is vonatkozik, akiknek nincs TB-jük, továbbá a külföldiekre és hontalanokra is, akik szintén nem járulékfizetők. Azonban utóbbiak csoportjai aligha részesedhetnek a *biztosítási szintű* ellátási forrásokból⁴⁴ automatikusan, mindaddig, amíg nem járulnak hozzá az alapokhoz járulék befizetéseikkel. Ugyanakkor az idegenekre (külföldiek és hontalanok) is vonatkoznak az emberi jogok – összhangban nemzetközi kötelezettségvállalásainkkal⁴⁵ – ők sem lehetnek jogfosztottak,⁴⁶ de a

⁴⁴ Ugyanis az állami feladatvállalás meghatározó elve az élethelyzetek különbözőségétől függően több szinten is megjelenik: „Az első szint az úgynevezett *biztosítási szint* (nyugdíj-, baleset- betegség-biztosítás, munkanélküli biztosítás), amelynek sajátossága, hogy az e szinten nyújtott (megélhetést, illetve felépülést) biztosító szolgáltatások finanszírozását alapvetően a munkáltatók, illetve munkavállalók befizetéseiből képződő alapok adják. Kétségtelen, hogy a szociális ráfordítások tekintetében ez jelenti a legfajsúlyosabb részt, hisz a szociális költségvetések több mint felét ilyen kiadásokra fordítják.” (Szamel, Fundamentum, 1998/3:17.)

⁴⁵ A gazdasági, szociális és kulturális jogok Nemzetközi Egyezségokmánya 9. és 11. cikke.

jogcíme a szociális biztonsághoz való emberi jognak *nem* lehet a magyar állampolgárok által fenntartott TB, hanem ennek hiányában (és viszonyosság hiányában) a szociális biztonsághoz való jog generális jogcímén kell szolgáltatásokat kapniuk – a megélhetéshez szükséges minimális ellátás mértékében – költségvetési forrásból.

Értelmezésünknel figyelembe vettük és támaszkodhatunk a Szamel által második, *kompenzációs szintnek nevezett, alanyi jogosultsághoz közelítő* konstrukciót. „A második szint az úgynevezett *kompenzációs szint* (nevezhetjük esetleg *addicionálisnak* is), amely azzal jellemezhető, hogy a bizonyos (jogszabályok által meghatározott) helyzetekbe jutott állampolgárok a fennálló helyzetnek megfelelő szociális szolgáltatásra jogosultak, s ennek más előzetes feltétele, mint magának a helyzetnek a bekövetkezése, nincsen, vagyis végső soron az alanyi jogosultsághoz ez a szint közelít a legjobban, hiszen a szolgáltatás – a jogszabályok rendelkezése folytán – jár. A *jogszabályok* – nyilván a költségvetés teherbíró képességét is figyelembe véve – *a társadalom segítségét ajánlják fel bizonyos társadalmilag tipikus élethelyzetekben* nem a létminimum, hanem *az emberhez méltó élet biztosíthatósága érdekében*. A szolgáltatások nyújtásának a költségvetés a forrása, vagyis végső soron az állampolgárok, illetve szervezeteik adóbefizetései. A szolgáltatások nyújtásának elvi alapja a társadalom szolidaritása bizonyos élethelyzetekkel kapcsolatban (pl. gyermeknevelés, veleszületett fogyatékoságok, társadalomba való be-, illetve visszailleszkedésének elősegítése, hozzájárulás az ifjúság továbbtanulásának, lakáshoz jutásának biztosításához, lakbér-hozzájárulás, nevelési segély, családi pótlék stb.)” (Fundamentum, 1998/3:17.) További jelentősége ennek az elemzésnek, hogy itt *a szociális jogoknak olyan jogcímein járó jogosultságai* helyezhetőek el, melyek túlmennek a szociális biztonsághoz való jog megélhetéshez szükséges, minimális ellátási szintjén. Osztva e levezetés fontosságát, itt mégsem kompenzációról és főleg nem *ex post* kompenzációról beszélünk, hanem egy olyan *kooperatív szolidaritási szintről, amely növeli a jog szociálintegratív funkciójának fokát*.

70/E. § (1) bekezdése tulajdonképpen minden jogosultságot *az önhiba hiányától* tesz függővé, holott a generális szociális biztonsághoz való jog minimális mértékben (megélhetési minimumként) azt is megilleti, aki önhibájából jutott kompenzálendő helyzetbe, viszont nem illetheti meg a munkanélküli járulék és a munkanélküli segély őket. (Persze lehet ekként is értelmezni a szerencsétlen passzust.)

A fenti problémákba bekapcsolva a 17. §-t („A Magyar Köztársaság a rászorulókról kiterjedt szociális intézkedésekkel gondoskodik.”), amely a rászorultsági elvet rendszertanilag *tökéletesen hibásan az alapelvek közé rakja*, csak egy dolgot mondhatunk: azt, amit Vörös Imre elemzett ki a jelenlegi jogi helyzetre vonatkozó különvéleményében (Juhász 95/3:10-11.): a 70/E. § (1) bekezdése az általános szabály és ezt *nem* ronthatja le a 17. § fogalmazása, *hanem*: egyfelől a jogegyenlőségi jog (70/A. §) szociális elemét jelenti a rászorulókról való kiterjedt gondoskodás, másfelől a 70/E. § (2) bekezdésének értelmező szabálya.

Eddigi elemzéseinkből világos, hogy itt felesleges és rossz, mert túlzott generalizációra törekvő szabályozás áll fenn, ami kerülendő. A rászorultságról való („kiterjedt”) gondoskodás alapelvek közé feltolása valójában a szociális jogok egészének leértékelését, vele a társadalmi kooperáció kreatív erejének el nem ismerését jelenti. A rászorultsági szint a maga helyére csak az újraszabályozás új rendjébe kerülhet.

⁴⁶ Jog helyzetük *további specialitása* – szerintünk –, hogy nem vonatkozhatnak rájuk a magyar állampolgárságból fakadó ún. státuszjogok.

Konklúziók, javaslatok

A szociális jogok jelenlegi rendszere (telensége) és szabályozási formái elhasználódott állapotukba kerültek. Indokolt lehet hosszútávú, az alkotmányos alapokra kiterjedő újraszabályozásuk megcélozása. Az új szabályozás szakítana a szubszidiaritás elvével, abban az értelemben, hogy a szociális állami funkciók mellé illesztené a második generációs szabadságjogokat, az emberi jogok egységéből indulna ki, s a jelenlegi utólagos kompenzációk rászorultsági elve helyére, *alapelveként a kooperatív szolidaritás szervező elvét tenné*. Ezzel a demokratikus esélyegyenlőség pozitív céljait nem mosná össze sem a megélhetési minimum biztonságával, sem pedig az egyéb rászorultsági élethelyzetekkel.

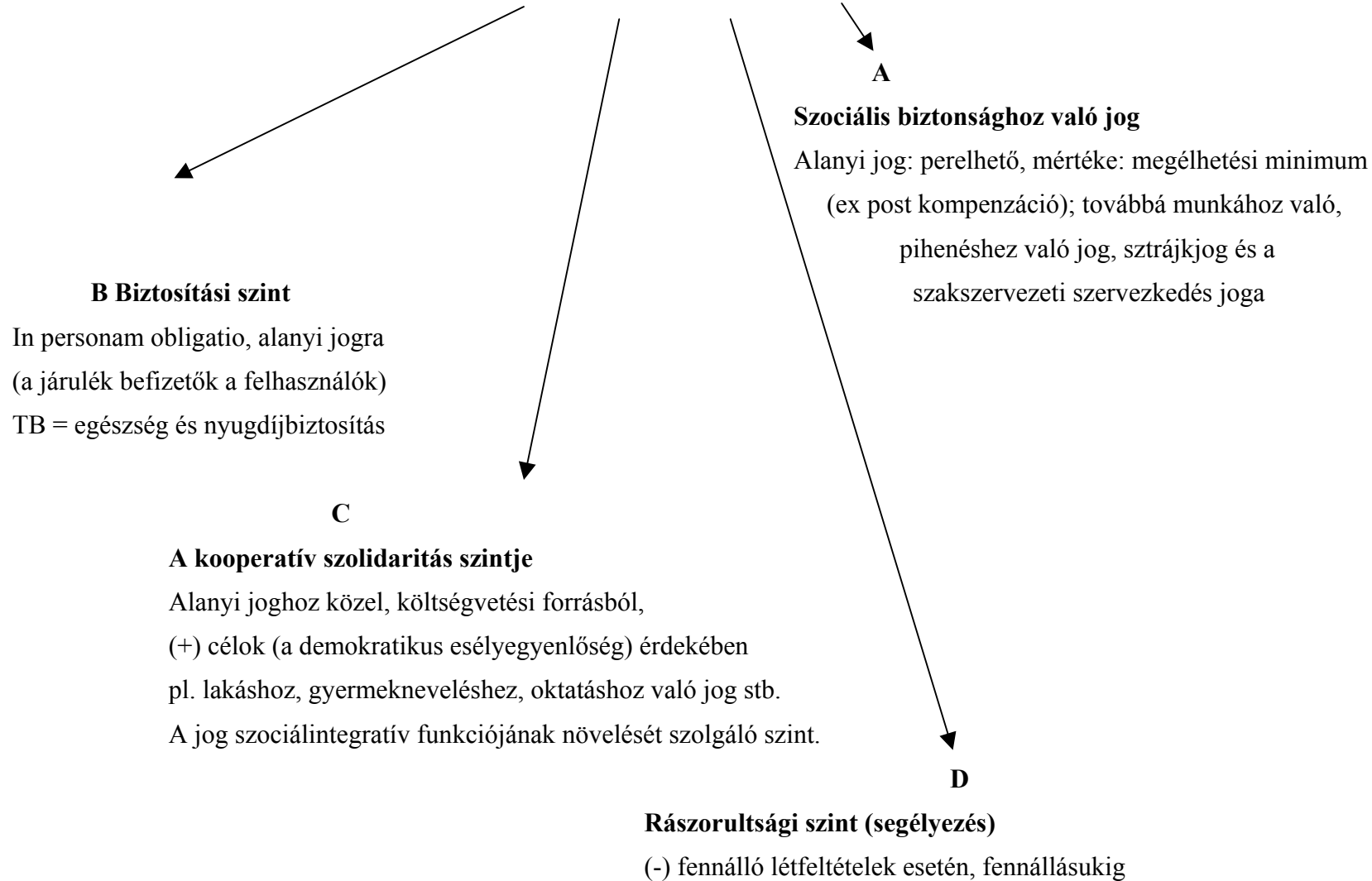
Alanyi jogként szabályozná: a szociális biztonsághoz való, minden embert megillető jogot, melynek az a ratio-ja, hogy senki sem maradhasson bizonyos minimális ellátás nélkül. Továbbá az egyéb tiszta alanyi jogok (munkához való jog, pihenéshez való jog, sztrájkjog, szakszervezeti szervezkedés joga) és a biztosítási szintre telepíthető, járadék alapú jogokat (társadalombiztosításhoz és egészségvédelemhez való jog) kell alanyi jogi jogosultságokként kezelnünk. Az alanyi jogi jogosultság megközelíthető akár az adott fejlettségi fokon *elérhető maximális szolgáltatásként, ellátásként, akár törvényben definiált szolgáltatási mértékként*.

A *kooperatív szolidaritás alapjára* épülő jogok (lakáshoz való jog, gyermekgondozáshoz, gyermekneveléshez való jog, oktatáshoz való jog stb.) közel esnek az alanyi jogokhoz, de a jogosultság konkrét mértékét a jogalkotó az állam gazdasági teherbíró képességének függvényében változtathatná, azzal a megkötéssel, hogy ezek közül a szerzett jogok csak kivételesen és különlegesen indokolt esetben lennének elvonhatóak. A *rászorultsági szintű (segélyezési típusú)* ellátások nem jelentenének személyhez kötődő, peresíthető alanyi jogi jogosultságot, mert csak egy tényállás fennállásáig terjedhet az igény. A szabályozási módoknak az állandóság és a változó elemek mellett figyelembe kell venniük e jogok tartalmi követelményeinek *nemzetközi standardjait*. Például: A munkához való jog egyik eleme „*a tisztességes díjazáshoz való jog*” – az Európai Szociális Karta 4. cikke szerint. Ennek tapasztalati, esetjogi normája az, hogy a minimálbérének meg kell haladniuk az átlagbérszínvonal 68 %-át. (Ami nálunk 50 % alatt marad. Ezért is, de nemcsak ezért, csak üdvözölni lehet a minimálbér 25,5e Ft-ról 40e Ft-ra megemelését.) Az Európai Szociális Karta és a magyar ratifikáció viszonyát – az optimális minimum elve főszabály szempontjából – lásd Könczei György: Mi is az Európai Szociális Karta (In.: Fundamentum, 1998/3, különösen 140-142, illetve az Esély, 1999-es különszámát (A szociális Európa)).

A szabályozás *állandó eleme*, hogy a mindenkori kormányzat és a jogalkotás alkotmányos keretekbe kell, hogy illessze saját törekvéseit. *Változtatható*, hogy a fentieken belül a gazdasági erőforrások és a társadalom-politikai célszerűség függvényében a jogosultságok konkrét mértéke, az ellátó intézmények rendje hogyan alakuljon. A szolidaritási alapú, ezért nem ex post jellegű kompenzációs szintre (ábránkban: C) és a rászorultsági szintre (D szint) telepített jogoknál a mindenkori kormányzatot nyilvánvalóan nagyobb mozgástér illeti meg, mint az alanyi jogon járó és a biztosítási szintre telepített jogok esetében. (A és B szint)

Az alanyi jogú szempontú rendezés mellett világossá kell válnia annak is, hogy a szociális jogok rendszertana nélkül, annak a kérdésnek a megválaszolása nélkül, hogy milyen alapon és célok jegyében értelmes A, B, C és D szint megkülönböztetése, csak a jelenlegi összemosódó és ellentmondásos szabályozásnál maradhatunk. Az elvi alapok elfogadása esetén lehetne továbblépnie az alkotmányozó hatalomnak (ami jelenleg azonos a jogalkotóval) a szociális jogok összetevőinek, részjogosítványainak egyértelműbb kimunkálásában, és ezáltal lehetne meghaladni a jelenlegi ellentmondásos gyakorlatot.

**A szociális jogok (A-D)
egy lehetséges új rendszerének kialakítása**

A tanulmány némiképp rövidített változata a Magyar Jog 2001/5 számában jelent meg.

Alkotmánybírászkodásunk mérlege: 1990-1999

Tények, politológiai és alkotmányjogi értékelések

A mérlegkészítés indokai. A politika eljogiasítása. Közhatalmi mező és önértelmezés. Az indítványtevők statisztikus jellemzése. A jogrend érdemi módosítása, azaz alkotmányossági hibáktól való megtisztítása. A Köztársaság közjogi arculatát formáló döntések. A magyar alkotmánybírászkodás legsikeresebb területe: az állampolgár személyes szabadságát biztosító alapjogok továbbfejlesztése. Az anyajogok, mint szubszidiárius alapjogok (élethez, emberi méltósághoz, szabad véleménynyilvánításhoz való jog). Az alapjogi bírászkodás ambivalens területe: a szociális jogok.

Bevezető

Tizedik esztendejét is betöltötte a Köztársaság Alkotmánybírósága. Az 1989. évi sarkalatos törvények egyikeként jött létre, ahogy ezt a XXXII. törvény preambuluma meghatározta: „Az Országgyűlés a jogállam kiépítése, az alkotmányos rend és az Alkotmányban biztosított alapjogok védelme, a hatalmi ágak elválasztása és kölcsönös egyensúlyának megteremtése, az alkotmányvédelem legfőbb szervének felállítása érdekében, az Alkotmány 32/A. §-a (6) bekezdésének végrehajtására” alkotta meg. A rendszerváltoztatás eredeti intézménye volt, amely jelentős mértékben befolyásolta egyfelől a főhatalom gyakorlásának kereteit, módozatait, másfelől pedig – több ponton is – megváltoztatta a jogrendszer működését. Olyan sajátos intézmény tehát, amelyik a politika és a jog határán helyezkedik el.⁴⁷ Épp ezért alkotmányjogi-jogelméleti és politikaelméleti nézőpontokból egyaránt elemeznünk kell.

A tevékenységét bemutató, s elemző irodalom, ezen tíz év hozadékaként lassan áttekinthetlenné duzzad. Az a körülmény pedig, hogy a kinevezett alkotmánybírók mandátuma 9 évre szól, s így az első generációs bírói garnitúra közül azok, akik kitöltötték teljes idejüket 1998 novemberéig (Ádám Antal, Kilényi Géza, Sólyom László), továbbá a testületbe néhány hónappal később, az Országgyűlés által választott bírók (Lábady Tamás, Tersztyánszky Ödön, Vörös Imre) mellett, akiknek 1999 júliusában járt le mandátuma, továbbá a 70. életévének betöltése okán 1997-ben nyugdíjba vonult három bíró (Schmidt Péter, Szabó András, Zlinszky János) jelentették a *bírák pioneer nemzedékét*, e körülmény

⁴⁷ Ilyen felfogást képvisel például Györfi Tamás Ph D. munkája (Az alkotmánybírászkodás a jog és a politika határvonalán Miskolc, 2000.). Györfi értekezése az alkotmánybírászkodást, mint *döntéshozatali tevékenységet, jellemzi, míg* Holló András (Az Alkotmánybíróság. Útmutató Kiadó, é.n.) munkája elsősorban az Alkotmánybíróságot, mint *intézményt*, annak szervezetét, hatásköreit, eljárásának gyakorlatát fogja át, összegzi. Mint erről az alábbiakban szó lesz, vannak persze más megközelítések is az AB-ről.

megsokszorozta az áttekintő, összefoglaló elemzéseket.⁴⁸ Mindazonáltal mi itt bár támaszkodni fogunk a létező kutatási eredmények egynémelyikére, mégsem ezen összefoglaló irodalom összefoglalását kívánjuk adni, hanem saját, korábban kifejtett szempontjaink felől⁴⁹ mutatjuk be tíz év jellemzőit. Ugyanis egészen eltérő arculata és tulajdonságai mutatkoznak meg az AB-nek, ha egy vállaltan liberális, morálfilozófiai értelmezésmélet nézőpontjain keresztül elemezzük, mint ezt Kis János teszi, és mások, ha a jogot egy gyakorlatias objektivációs formának látjuk, melynek egy hazánkban új önszabályozó mechanizmus épült ki az alkotmánybíráskodás intézményesítésével. Megközelítésünkben az intézmény politikai és jogi funkciói, a jog működés módjának az AB tevékenységén keresztül történő megváltoztatása áll előtérbe, s nem az a törekvés, hogy mennyiben jelentettek mást (és csökkentebb értékűséget) a parlamentáris jogállamok a liberális demokrácia azon normatív eszméihez képest, melyeket az *alkotmányos demokrácia* testesít meg. Kis szerint a legjobban ezen eszméket lehet igazolni, s ... „jó intézményi közelítései közt akad legalább egy, amely a való világ korlátozó feltételei között működni tud;...” (Kis, 2000 B, 9. oldal)

Számunkra épp ezért nemcsak az alapjogi bíráskodás elemzése lesz fontos, amely valóban értékszempontú analíziseken keresztül gyümölcsöző⁵⁰, hanem egyfelől az alkotmánybíráskodást többnyire jellemző másik nagy terület, az államszervezetben belüli kollíziók (kinevezési, hatásköri, hatalmi ágak, állami szervek közötti) kezelésmódja, másfelől pedig az a politológiai és jogelméletileg fontos fejlemény, hogy mennyire jogiasíthatóak bizonyos politikai konfliktusok. Mennyiben szelídíthető és nemesíthető a pártok politikai és hatalmi harca a közjogi keretek és intézmények szorosabbra zárásával. Köztudomású, hogy a modern kapitalizmus történetében először az *igazgatási viszonyok* eljogiasodása ment végbe a XIX. század utolsó harmadától, szorosan kapcsolódva ahhoz a folyamathoz, melyben az abszolutista államot felváltotta a polgári állam. A közigazgatási jog volt az az új termék, amely az áttörést jelentette. Ezt követte a XX. század első felében a *munkaviszonyok* jogiasítása (Verrechtlichung – Otto Kirchheimer), amely nem jelentéktelen mértékben neutralizálta a munkakonfliktusokat. Ebbe a sorba illeszkedik az 1920-ban Ausztriában még csak kivételnek számító Alkotmánybíróság bevezetése, melyet a

⁴⁸ Ilyen kötetek jelentek meg Halmai Gábor szerkesztésében, „A megtalált Alkotmány? A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve (INDOK, Budapest, 2000.), a Fundamentum tematikus száma (1999/2) benne Halmai Gábor: Az aktivizmus vége? A Sólyom bíróság kilenc éve, Kis János (Alkotmányos demokrácia (107-279. old., INDOK, Budapest, 2000a.) tanulmánykötete, különösen az „Alkotmánybíráskodás a mérlegen” című nagy tanulmányával ugyanezen kiadónál; tovább Sajó András korábbi átfogó munkái (A „láthatatlan alkotmány” apró betűi: a magyar AB első ezerkétszáz napja, Állam és Jogtudomány 1993/1-2; A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az elesetteket, Magyar Jog, 1996/4.). Külön érdekessége lehetne volt alkotmánybírák (és jogtudósok) azonos témákról írt irodalmi munkásságának összehasonlító szemléletű, ehelyütt fel nem vállalható feldolgozása. Átfogó, válogatott bibliográfiát közöl a magyar AB elemzéseiről e jegyzet első kötete. (413-431)

⁴⁹ Alkotmánybíráskodásunk négy éve. Tények, Politológiai összefüggések, alkotmányossági értékelések. Politikatudományi Szemle, 1995/2.

⁵⁰ A világnézetek, értékrendek és jogi ideológiák diskurzusában azonban aligha célszerű a pluralizmus monista, vagy dualista redukciója, ami többnyire azon irodalmi formában lép elénk, hogy vagy csak liberális, vagy csak liberál-konzervatív szempontú megközelítést alkalmaznak, mintha az alaptípusok (és változataik) közül a szocialista nézetrendszer bizonyos hatásait számba sem kellene venni.

kontinentális jogesaládba tartozó országokban csak a II. világháború után követtek. Ez pedig a *politikai viszonyok* bizonyos szegmenseinek eljogiasításával jár. Azaz miközben a pluralista demokráciákban az általános választójog elterjedésén túlmenően legalizálták „az ellenzéki jelenséget”, s ezzel kiterjesztették a politikai szervezkedés szabadságát, azonközben az alkotmánybíráskodás intézményesítésével jogiasították a politikai élet egy részét. Ez pedig azt jelenti, hogy a közérdekű és hatalomra vonatkozó konfliktusok egy részét kivonták a politikai harcok és a parlamentek terrénumából, s ezzel a nyilvánosság előtt folyó, demokratikus politizálást egy – elvileg status quo-t őrző, konzervativizmusra hajló – közjogi intézménybe terelték át. (A politikai kérdések eljogiasításának elrettentő példájával szolgált az USA 2000. évi elnökválasztása, amikor is – nem is nagy túlzással szólva – a bíróságok és a Suprem Court választott elnököt az amerikai társadalomnak.) Miért állíthatjuk azt, hogy az alkotmánybíráskodás elvileg konzervativizmusra hajló intézmény? Két összefüggés is megalapozza állításunkat. Egyfelől minden szabályozásban van valaminő eredendő konzervativizmus, hiszen a szabályozás mindig a spontán folyamatok kereteként, korlátozásaként lép fel. Másfelől, minthogy bizonyos értékek, elvek, nézetek fejeződnek ki az alapjogokba koncentrálódva és ezek funkciója éppen az, hogy ezen alapértékek, alapjogok felől ellenőrizzék a jogrend alapjogoknál alacsonyabb szintű normáit, ezért ezzel kizárnak bizonyos olyan megoldásokat, melyek ezen kontroll nélkül kialakulhattak volna. Az intézmény alapfunkciója tehát egy bizonyos értékőrző konzervativizmus, amely persze kiegészülhet az AB jogfejlesztésben játszott aktív adaptációs szerepével. Hogyan érvényesült ez nálunk, 1990. január 1-je az AB tv. hatálybalépése után?

Közhatalmi mező és önértelmezés

Parlamentáris köztársaságunkban a közhatalom megragadása a pluralista demokráciákra jellemző szabályozott versenyben történik, s ez azt jelenti, hogy periodikusan, a négy évenként sorra kerülő általános választásokon győztes párt, illetőleg pártkoalíció a törvényhozó hatalomban megszerzett mandátumtöbbségének birtokában alakíthat kormányt. Így a törvényhozásban és a központi végrehajtó hatalomban ugyanazon politikai akarat jut túlsúlyra, s ennek a politikai minőségnek lesz a feladata a széles értelemben vett kormányzás, azaz a főhatalom gyakorlása. Ennek gyakorlása azonban jogállamban nem jelent abszolút hatalmat, abszolút szuverenitást, s ezt nemcsak az államok kölcsönös, bár nem szimmetrikus függési viszonyaiból fakadó külső korlátok, nemzetközi jogi és diplomáciai elvárások adják, hanem megvannak a főhatalom gyakorlásának belső korlátai is. A magyar közjog néhány ilyen, bár meglehetősen különböző súlyú megoldást ismer⁵¹, melyek a parlament hatáskörének közjogi korlátait jelentik. Ezek közül nemcsak jogi, hanem politológiai értelemben is az alkotmánybíráskodás a legjelentősebb korlát. Ugyanis olyan speciális alkotmányvédő intézmény, amely az alkotmányos alapjogok felől, azokat felsőbb mérceként tekintve minősíti – hatáskörének keretei között és indítványhoz kötötten – a jogalkotó hatalom normáinak alkotmányosságát. Megsemmisít minden olyan normatív aktust, amely ellentétes, nem felel meg az alkotmányosság materiális vagy formális

⁵¹ Ilyenek: a közvetlen demokrácia formái (népszavazás, népi kezdeményezés) a köztársasági elnök parlamenttel kapcsolatos némely jogosítványai, az önkormányzatok felterjesztési joga, és az Alkotmánybíróság normakontrollja. (Megjegyezhető, hogy elvi lehetősége szerint egy másik kamara is ebbe a logikai rendbe tartozna.) Lásd: Alkotmánytan, Osiris, 2000. 260-262. (szerk. Kukorelli István)

követelményeinek. Ezzel en principe, jogi értelemben az alkotmányosság keretei közé zárja be a főhatalom tevékenységét, amelyre se a parlamenti ellenzéknek, sem pedig más politikai erőnek nincs lehetősége. Ezért a politikai rendszerben is kitüntetett szerepet játszó intézmény ez a speciális alkotmányvédő szerv, hiszen normakontrollja a kormányzati jogalkotásra és a törvényhozói hatalom ellenőrzésére irányul.

Érdekes már ehelyütt áttekintenünk 10 év indítványainak statisztikáját és éves megoszlását. Érdekes, hogy a *magánfél* indítványtevők majd háromszor annyi (2,96) beadvánnyal fordultak e periódusban az AB-hoz, mint ezt a *nem-magánfél* indítványtevők tették. (Ezzel azt nem állítjuk, hogy a nem magánféltől eredő indítványok száma csekély volna.)

*1. sz. táblázat Az indítványtevők megoszlása
(magánfelek és nem-magánfelek között)*

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	E:
Magánfél	1394	1887	1316	962	747	1070	1088	948	821	809	11042
Nem-magánfél	232	414	382	361	352	431	455	486	334	282	3729
Összesen	1626	2301	1698	1323	1099	1501	1543	1434	1155	1091	14771

Megjegyzés: Táblázataink alapadatait az AB Főtitkárság Kezelői Irodájától kaptuk, melyért ezúton mondunk köszönetet.

Ha megnézzük a nem-magánfél által beadott indítványtevők alanyi körének bontását, úgy további következtetéseket vonhatunk le az érdekeltségi mozzanatok természetére nézve.

2. sz. táblázat Az indítványtevők részletesebb bontása

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	E:
Közt.elnök	2	2		4	1					1	10 B
Kormányfő	2	1	1					1			5 B
Minisztérium	3	1	3	1	2			1		1	12 B
Alkotm. Bíróság			1				1			1	3 A
OGY.képviselő	4	9	19	20	6	26	21	22	8	8	143 B
Önkormányzatok	7	59	41	38	38	26	25	28	24	19	305 C
Közig. hiv.*		28	60	38	72	30	54	34	33	27	366 A
Bíróság	5	11	22	26	16	18	13	27	26	19	183 A
Ügyészség	2									2	4 A
Ombudsman							1	4	5	5	15 A
Érdekvédelmi szerv	72	126	78	58	51	109	116	137	69	65	881 C
Pártok	24	24	13	10	10	13	14	16	15	17	156 B
Szövetkezetek	23	22	8	7	14	12	11	11	2	1	111 C
Egyházak	1	3		3	1	1	1		3		13 C
Egyetemek, isk.	2	1	2	4	2	3	8	3	2	6	33 C
Ügyvéd, jogtan.	34	65	100	119	91	120	130	158	104	81	1002 C
Váll., intézm.**	47	49	26	26	26	57	44	35	34	3	347 C
Közjegyzők				1				2		3	6 A

* Korábban: Köztársasági megbízottak

** vállalatok, intézmények és vállalkozók

Legszorgalmasabbak az egyértelműen a jog- és érdekvédelem területére tartozó szereplők voltak, közülük is az ügyvédi, jogtanácsosi kategória (1002 db beadvánnyal), és az egyéb érdekvédelmi szervek (881 db beadvánnyal). Ezalatt a mennyiségi differencia szempontjából a háromszázas és a százas nagyságrendnél sűrűsödnek a beadványszámok. Éppen tíz olyan nevesített statisztikus szereplő akad, akinek a periódusban mindössze tízes nagyságrendet érintő beadványa volt.

Ha nem a mennyiség törésvonalait nézzük, hanem a szereplők egy olyan bontását, melynél hipotézisünk szerint elsősorban a jogrend konzisztenciája miatt fellépők (A), nagypolitikai szerepük által motivált alanyok (B) és végül a jog- és érdekvédelmi funkciójú szereplők (C) alkotnak nevesíthető csoportot, akkor a következőket láthatjuk:

A = 577 db indítvány

B = 326 db indítvány

C = 2692 db indítvány

Tehát a feltehető ideáltipikus motívumok szerint az érdekvédelmi szervek indítványtételi kedve 4.66-szor túlta felül a jogrendért fellépők és 8.25-ször a nagypolitikai szereplők kezdeményező készségét. Aktivitásuk magas fokát nem vagy nemcsak közvetlen érdek-

érintettségük motiválja egy-egy jogszabály vagy jogszabályhely megsemmisítésében, hanem pozicionális védelem, a távlatos jogi helyzetüket érintő norma megtámadása.

Továbbmenve, az érdekmotivációk feltárása után most már nem a normatív államakaratként megjelenő politikai akarat hatalmi korlátjaként közelítünk az alkotmánybíráskodáshoz, hanem a jogrendszer működése felől, azzal, hogy speciális normakontrollt gyakorol az alkotmányosság letéteményeseként a jogrendszer felett, – a tételes jog pozitivitásának, érvényességének az elvitatója és megsemmisítője lehet.⁵² Ez a negatív jogalkotó funkció, ami miatt sokan jogalkalmazó szervnek, s nem speciális alkotmányvédő szervnek tekintik az alkotmánybíráskodást. Azon az alapon, hogy alkotmányos alapszabályt más normával összemérő tevékenységével, döntéseinek a joghatása a megsemmisítés (kasszáció), az adott norma kiiktatása a jogrendből⁵³, pusztán jogalkalmazói tevékenység – szerintünk több és más, mert tartalmilag befolyásolja a jogrendszer alakulását.

⁵² Györfi Tamás mellett foglal állást, hogy az alapjogok alkalmazása szempontjából az AB alkotmányértelmezése és érvelései *nem különböznek* a rendes bíróságok munkájától, mert bár *hosszabb érvelési láncolattal, de logikai különbség nélkül* jutnak el határozataikig, mint a rendes bírák a normáktól jogalkalmazói döntéseikig. A jogi érvelés szempontjából a tartalmi, jogforrás-hierarchia-beli és az alkalmazó szerv szempontjából vett különbségek irrelevánsak, ezért ezekre nem lehet önálló *alapjogi jogréteg* koncepciót alapozni (mint ezt Pokol 1991, 1993. teszi). Az alapjogok és más jogok között csak fokozati és nem logikai különbségek vannak (Györfi 2000; 2.7. pont: Alapjogi réteg?). Valóban, az alkotmányos alapjogok nem lógnak ki a jogrendből, sőt elvi, tartalmi és formális érvényességük egységét kell hogy képezzék annak. (Épp ezért lehetséges értelmezésméleti leírásuk és értékelésük, mint ezt például Kis János tette.) Az érvelésbeli nézőpontot azonban fel kell cserélnünk *funkcionális nézőponttal* ahhoz, hogy az alapjogok jogelméleti jelentőségét beláthassuk: az alapjogok funkciója az, hogy *a pozitív jogi érvényesség feletti joghelyességi mércén méri meg a jogi normákat*, s ezzel egy magasabb reflexiós fokra emeli a jogrendet, egy új öntisztító mechanizmus kiépítésével. Nem az önálló jogrétegen van a hangsúly, amely valóban nem is ‘különálló’ és nem is ‘új fejlemény’, hanem abban, hogy az alkotmánybíráskodás levonja azon – Robespierre esetében már 1793-ban felvetett – gondolat funkcionális következményét, hogy semmis minden olyan jogalkotói aktus, amely az alapvető jogokkal (*droit fondamentaux*) ellentétes (Szigeti-Takács, 1998. 204.). Hogy ezt az alapjogi joghelyességi mércét ki, hogy, milyen eljárásban alkalmazhatja, ennek az eszmei mozzanat megjelenésétől számított első intézményes megoldására 127 évet kellett várni a kontinentális jogfejlődésben, az osztrák Alkotmánybíróság megalakulásáig (1920). Ezzel a megoldással az alkotmányozó hatalom által alkotott alapjogok a törvényhozó hatalmat korlátozzák. Ennek csak akkor van értelme – mint ezt Kelsen 1928-as ‘La garantie juridictionnelle de la Constitution (La justice constitutionnelle)’-je kimutatta – ha az alkotmányos alapjogok a rendes törvények fölött állnak és az alkotmányellenes aktusok megsemmisítését egy független szerve bízják. Ott pedig, ahol nincs intézményesítése e problémának, ott a megoldást sokkal több esetlegesség és az önkény veszélye fenyegeti, mintha institucionalizálnák.

⁵³ Vörös Imre (Fundamentum 1999/2:61.) jogvitát eldöntő *jogalkalmazásként* értékeli az alkotmánybíráskodást, melyet a negatív jogalkotást vallók pozíciójával állít szemben. Tehát megoldása eltér a mi szembeállításunktól (alkotmányvédelmi versus negatív jogalkotás) és érvelésünktől, melynek éppen az a lényege, hogy sem nem jogalkotó, sem nem jogalkalmazó szerv, hanem sajátos harmadik. Ugyanis nem lenne problémátlan, hogy az AB tv. idézett preambulumban megfogalmazott célok, így különösen ‘a hatalmi ágak elválasztása és kölcsönös egyensúlyának megteremtése’ hogyan férhetne el a jogalkalmazás – igaz sajátosságokkal bíró – fogalmába.

Itt azonban meg kell állnunk. Tévedés volna ugyanis azt gondolni, hogy az AB-nek csak a jogszabályokat vagy jogszabályhelyeket megsemmisítő döntése érdemi, amely súlyos alkotmányos hibáktól tisztítja meg a jogrendet. Ha ugyanis elfogadjuk egyfelől azt, hogy a jogrend „viszályok megoldására irányuló autoritatív – magatartásra vagy döntésre irányuló – útmutatások összessége” (R. Pound), másfelől pedig azt, hogy az AB a megsemmisítésre irányuló indítványok elutasításával is egyértelművé teszi, hogy jogrendünkben melyek autoritatív útmutatások, akkor látni kell: minden döntése hozzájárul a jogrend alkotmányossági kontrolljához. (A 3. táblázat B. sora mutatja meg ennek éves volumenét.) Megerősít, tisztáz, érvelésekkel lát el egy olyan jogi helyzetet is – nem beszélve most az alkotmányértelmező és a jogalkotói mulasztásos alkotmányellenességet megállapító döntéseiről – melyekben nem áll fenn alkotmányos alapjog sérelme. Ilyen értelemben kell tehát szemlélnünk a legátfogóbb statisztikus helyzetjellemzést, amely megmutatja, hogy évenként hány indítvány volt (de nemcsak az alapjogokat, hanem az államszervezet működését érintő ügyeket is beleértve), ezekből hány volt alkalmas kiszignálásra. Tudvalevő, hogy először a főtítkár rostálja, minősíti a beérkezett ügyeket, s azok, melyek az AB tv. 22-23. §-a szerint megfelelőek a vizsgálatra, azok kerülnek bírói ügyszakba. Az AB teljes ülésen vagy három tagú tanácsban jár el. (25. § /1/) A teljes ülésen minden bíró részt vesz, s alapvetően a törvények alkotmányellenességét, törvény nemzetközi szerződésbe ütközésének vizsgálatát, alkotmányértelmezést, valamint az AB-re és tagjaira vonatkozó döntéseit hozza meg *teljes ülési határozattal*, s az ebbe a körbe nem tartozó ügyekben három tagú tanácsai hoznak *végzéseket*. (Részletesebben: AB tv. 30. § taxációját.)

Ennek figyelembevételével érthető, hogy a kiszignált ügyek azok, melyek érdemi alkotmányossági vizsgálaton mennek keresztül. Ha az eldöntött ügyeket összevetjük egy általunk képzett mutatóval, tehát a megállapított alkotmánysértések, az értelmező határozatok és a mulasztásos alkotmánysértések együttes számával, akkor ezt az arányt százalékosan kifejezve láthatjuk, hogy az alkotmányos jogok szempontjából *átlagosan hány százalékban hibásak vizsgált jogszabályaink*. Azaz, hogy: *a jogrend érdemi módosításait kifejező indexünk megmutatja, hogy milyen százalékos arányban tisztította meg az Alkotmánybíróság jogrendünket az alkotmányossági hibáktól*. (Az 1999-es 13.5 % minimumot, míg az 1997-es 27.7 % a maximumot jelenti. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy az évenkénti statisztikus bontás a tekintetben félrevezető lehet, hogy szépszámmal vannak olyan áthúzódo és/vagy egyesített ügyek, melyek érkezésétől az elbírálásig évek is eltelhetnek.)

3. sz. táblázat Éves indítvány és ügyszám és a jogrend-módosítások eredményessége

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Összindítvány	1626	2301	1698	1323	1099	1501	1543	1434	1155	1091
A: ebből bírákra kiszignált	688	725	399	341	282	378	426	477	242	270
B: befejezett ügyek, azévből	133	278	236	232	229	244	240	191	285	229
C: jogrend érdemi módosítása	29	61	49	36	42	45	49	53	54	31
Százalék	21,8 %	21,9 %	20,7 %	15,5%	18,3%	18,4 %	20,4 %	27,7%	18,9 %	13,5 %

Magyarázat:

A = ebből bírásra azévkben kiszignálva (tehát a főtítkári szakon túljutott ügyek)

B = a bírák által tárgyévben befejezett ügyek száma

C = alkotmányértést + mulasztásos törvényértést megállapító + alkotmányértelmező határozatok (= a jogrend érdemi módosítása, azaz megtisztítása az alkotmányossági hibáktól)

százalék = jogrend érdemi módosítása (a bírák által azévkben eldöntött ügyek százalékában)

Döntés és döntés között azonban nagy különbségek lehetnek. A statisztikus jellemzés után épp ezért bemutatjuk, hogy melyek voltak a magyar AB azon kiemelkedő döntései, melyek közvetve vagy közvetlenül, az egész jogrendszer működésére kihatottak. (Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy ha beleférne az Alkotmánybíróság tevékenysége a jogalkalmazás fogalmába, akkor elesne a politológiai elemzés lehetősége. De mivel a normák, melyeket elbírál, akkor se egyedi joghatásúak, hanem az absztrakt címzettek szintjén társadalmi hatásúak, amikor ezt konkrét ügy elbírálása kapcsán teszi az AB – ún. konkrét normakontroll – ezért e vonatkozásban is érintkezik az alkotmánybíráskodás a politikummal.) Az ilyen döntések nem mindennaposak, nem a tömeges, tipikus normakontroll megnyilvánulásai, hanem kivételesek, és nem számosságuk, hanem jelentőségük, hosszú távú hatásaik nyomán érdemelnek megkülönböztetett, elemző figyelmet. Ilyenkor az egyes döntés azért mutat túl a jogi norma és alapjog, vagy alapjog és alapjog ütközésének feloldásán, mert jogfejlesztő hatása révén az írott alkotmánynál szélesebben, bővítetten termeli újjá az alkotmányosságot. Az élő alkotmány koncepciói megengedik ezt a módosító szerepet – szerintünk: a jogrend bővített újratermelését, innovációit, anélkül a határsértés nélkül, hogy új alkotmány alapjára helyezkedne – a jogpozitivisták szemléletű tartózkodó felfogások viszont igyekeznek kizárni ezt. Utóbbi felfogás esetén a Köztársaság ezen két intézményének egymáshoz való viszonyában a parlament hatalmát, szuverenitását (és de iure alkotmányozó hatalmát) erősítik, az Alkotmánybíróság – aktivizmusnak nevezett – alkotmányértelmezéseinek kizárásával vagy minimalizálásával. Képviselői „parlamentari törvénybarátok” (Pokol Béla: A magyar parlamentarizmus, Cserépfalvi, 1994. V. fejezet), nem pedig „aktivista alapjogászok” Ha feltéve, de nem megengedve, hogy az Alkotmánybíróság a jogszabályok alapjogi szempontú ellenőrzése során semmiféle normatartalmat nem állíthatna elő az alkotmány értelmezésével, akkor szerepe tényleg formális és processuális ellenőrzés maradna. Elszigetelten nézve minden egyes döntést, minden egyes más döntéstől, ez volna a helyzet. Azonban azonos, vissza-visszatérő alkotmányossági tárgykörök, témák, dogmatikai fogalmak alkalmazása és minősítése következtében induktív jogképződés révén és konkrét kontextusába tekintve ez a negativitás sem lenne mentes a jogrend tartalmi kérdéseinek közvetett befolyásolásától. A közvetett és negatív hatások is tartalmi konzekvenciákkal járnak, a konkrétság bizonyos fokán. Logikailag kifejezve az itt meglévő helyzetet: a tagadás (megsemmisítés) minél konkrétabb normatív közegben történik, annál közelebb esik egy állításhoz, azaz egy jogi pozíció tételezéséhez. A magyar törvény azonban *széles hatáskörökkel ruházta fel* ezt a testületet, s három hatásköre közvetlenül is jogfejlesztő tevékenységre ad alkalmat – s itt az *előzetes normakontroll*, az *alkotmányértelmező* hatáskör és a *mulasztásos alkotmányellenességet megállapító* hatáskörei a mérvadóak –, ami miatt alkotmányjogilag sem redukálható a közvetett és származékos hatásmechanizmusra az AB érdemi tevékenysége. A mulasztásos alkotmányellenesség megállapítása (tíz év alatt 326 indítvány) mellett felhozott érvek már sok szempontból kijelölik a szabályozás alkotmányosan kívánatos irányait, kritériumait a jogalkotónak, aki ezt ésszerű okokból figyelembe is veszi. Mindenesetre a természetjogias aktivizmus és a jogpozitivisták,

garanciális – tehát a jogalkalmazás értelmében vett alkotmányvédő – felfogás két végletének felvillantásával már érzékeltettük, hogy miért kísérték, különösen az AB első évtizedének kétharmadát, és kísérik nagy közéleti és politikai viták. A maga részéről az AB nem utasította el, hogy olyan ún. nehéz eseteket is eldöntsön, ahol mérlegelési lehetőségek, csak részleges szabályozás vagy interpretációs helyzetek állnak fenn. (A jogirodalomban szépen kidolgozta e fogalmak tartalmát: Gyórfi 2000. 15-30.) Tette ezt annak tudatában, hogy jórészt éppen az a rendeltetése, hogy az ilyen kihívásokra alkotmányos válaszokat találjon. „Az Alkotmánybíróság a szigorú nyelvtani jogszabáyelemzés alapján mondhatná, hogy valamely, az államszervezetet alapjaiban érintő kérdésben, vagy az állampolgárok alapvető jogait érintő kérdésben az Alkotmány nem ad eligazítást; joghézag áll fenn. Ám ebben az esetben éppen alapvető feladatát tagadná meg.” Ugyanis „Az alkotmányos jogállam elengedhetetlen jellemzője, hogy az államhatalom letéteményeseiről az Alkotmány egyértelműen rendelkezék. Közhatalom csak törvényen alapulhat. Ezen a területén nem lehet joghézag, az ellentmondana a magyar államiság Alkotmányban meghatározott jellegének. Nincs mód arra, hogy az Alkotmány értelmezendő szakaszainak a hatalom letéteményesei egymás közti megállapodásával alakuljon ki gyakorlatban az elfogadott értelme.” (ABH. 1991, 210) Ezt a „joghézagmentességet” állító felfogást – mint látni fogjuk – csak cum grano salis fogadhatjuk el.

Miután bemutattuk az alkotmánybíráskodás megítélésének talán legjellemzőbb problémamezőjét, induljunk ki abból, hogy a magyar Alkotmánybíróság milyen szerepfelfogást tulajdonított magának. Ugyanis az alkotmány és az alkotmánybírói törvény együttese ellenére is széles mozgástere maradt indulásakor az AB-nek egyfelől követendő filozófiájának kialakításában („Sólyom program”), másfelől pedig belső ügyvitele, munkarendje, ügykezelése kialakításában. Ezért kezdeti, klasszikus öninterpretációját állítjuk előtérbe, hogy aztán ehhez mérhessük hozzá a szervezet döntéseinek tapasztalatát.

Az Alkotmány 2. § (1) bekezdése: „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam” adott gondolati alapot és kiindulópontot, hogy az AB a jogi rendszerváltáshoz fűződő szerepfelfogását tisztázza. Számos korábbi megnyilvánulás után a 11/1992. (III.5.) AB határozat szintetizálta álláspontját, vezérlőelveit: „Az Alkotmánybíróság a „jogállami forradalom” paradoxonának letéteményese: a jogállami alkotmánnyal elkezdődött, és annak megvalósításában álló békés rendszerváltásban az Alkotmánybíróságnak saját hatáskörében feltétlenül biztosítani kell a jogalkotás összhangját az Alkotmánnyal”. Ily módon a jogállamiság egyfelől ténymegállapítást jelent, másfelől pedig programot ad a jogszolgáltatás minden szereplője számára. A jogi rendszerváltás lényege, hogy a jogállami alkotmánnyal összhangba kerüljön minden jogszabály, akár a múltban hozták, akár új jogalkotást jelent. Minden régi jogszabály hatályban maradhat, amelyik nem sérti az új alkotmányt, és minden de lege ferenda jogi aktusnak összhangba kell lenni az alkotmánnyal. Nem tett tehát különbséget az AB az alkotmány előtti és utáni jog közötti, hanem keletkezésétől függetlenül a jogszabályok érvényességi feltételének tekintette az új alkotmánnyal való összhangot.

A jogbiztonságot a jogállam alapvető követelményének tekintette az AB, s ezt a jogelvet több irányban is konkretizálta. Így hangsúlyozta a szerzett jogok védelmét, a már teljesebbé ment, vagy véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását, illetőleg a múltban keletkezett, tartós jogviszonyok megváltoztathatóságának feltételül szabta azok alkotmányos szabályokkal való és nem önkényes korlátozását. Ilyen értelemben a jogbiztonság elve főszabályként azt mondta ki, hogy lezárt jogviszonyokat nem lehet megváltoztatni. Bizonyos értelemben a jogalanyok, természetes és jogi személyek számára

pedig éppen ez, a fennálló tulajdoni, birtoklási, személyi, foglalkoztatási stb. viszonyok elismerése jelentette azt, hogy a jog legmélyebb rétegét, a fennálló jogviszonyokat nem vonja kétségbe a rendszerváltás. Elméletileg kifejezve ez pedig azt jelenti, hogy a *legalitás talaján* ment végbe az átalakulás. (Csak a forradalmak/ellenforradalmak vis major erejű joghatásai söprik el generálisan a fennálló jogviszonyokat, s teremtenek ezzel természet-jogias jogbizonytalanságot – de egyben új kiinduló alapot is – a jogfejlődésnek. A magyarországi jogtípus váltás viszont fokozatosan, a mennyiségileg felhalmozódó jogi reformokon keresztül valósult meg.)

A jogbiztonság elvének főszabálya alól kivételt csak akkor lehet tenni, ha a jogbiztonság elvével konkuráló más alkotmányos elv tenné ezt elkerülhetetlenné, továbbá nem okozna céljához képest aránytalan sérelmet. Ugyanis a jogviszonyok igazságtalan eredménye nem lehet elégséges ok ahhoz, hogy azokat a jogbiztonsággal szemben preferálják. Az anyagi igazságosság jogállami követelménye a jogbiztonság keretein és garanciáin belül valósulhat meg. Ahogy az AB megfogalmazta a rendszerváltozás sajátos történelmi körülményei figyelembe vehetőek az elmúlt rendszerek alkotmányellenes intézkedéseire vonatkozó új jogszabályok alkotmányosságának megítélésénél, de csak a jogállam keretein belül és annak kiépítése érdekében. „A jogbiztonság mindig előbbre való a mindig részleges és szubjektív igazságosságnál.”

Az AB önértelmező princípiumaiból következő szerepfelfogást méltán jellemezhetette Sajó András (1993) „a jogállamra való átmenet aktivistájaként”. Melyek voltak azok a jellemző döntések, amelyekben a jogi rendszerváltoztatás minősége leginkább tetten érhető?

Túlmenően az igazságtételi törekvéseket az elévülés felfüggesztésén keresztül elérni kívánó Zétényi-Takács féle törvény teljes megsemmisítésén, melynek kapcsán az AB fentebbi álláspontját a legális átmenetre vonatkozóan kifejtette, széles tematikai horizonton módosította vagy konkretizálta a köztársasági berendezkedést.

A Köztársaság közjogi arculatát formáló döntések

A *hatalmi ágak elválasztásának elve* *expresis verbis* nem szerepel alkotmányunkban. Az Alkotmánybíróság alkotmányértelmező hatáskörében mégis vette a bátorságot és a jogot ahhoz, hogy *a magyar államszervezet legfontosabb szervezeti és működési* alapelvének nyilvánítsa (31/1990. /XII.18./ AB hat.). Ezzel a hatalom egységének elvére épült régi alkotmányos berendezkedéssel polárisan ellentétes államszervezeti elvet iktatott be politikai rendszerünkbe és jogrendünkbe, hiszen az AB határozatok jogforrási értékűek, mivel „*erga omnes*”, minden jogalanyra kötelező erővel bírnak. A későbbiekben pedig fel is használta az AB döntéseinek indoklásakor ezen elvet. (Pl. 17/1994. (III.29.) AB hat.)

Ezen generális elv mellett az államszervezet felépítésének, működésének és a hatáskörök megosztásainak tisztázatlansága is sok döntést igényelhet. Ilyen döntések nemcsak az AB tv. 1. § f. bekezdése „*az állami szervek, továbbá az önkormányzat és más állami szervek, illetőleg az önkormányzatok között felmerült összeütközés megszüntetése;*” alapján (tíz év alatt 13 ilyen indítvány volt) alapján születtek, hanem más hatáskörökkel összefüggésben is. *A köztársasági elnök alkotmányos jogköreiről* az úgynevezett médiaháború kapcsán és a fegyveres erők főparancsnoka irányítási jogkörét értelmező határozatokban került sor, melyek egyfelől az Alkotmány szabályozási hiányosságainak következményei voltak, másfelől pedig az államfő és a miniszterelnök között keletkezett politikai vitákat kellett épp ezért eldönteniük. Kulcsfontosságú mozzanatként az AB azt állapította meg, hogy az államfő abban az esetben tagadhatja meg az előterjesztett vezetői posztok általa gyakorolt

jóváhagyását, ha a jelölt nem felel meg a megkívánt jogszabályi feltételeknek, vagy ha a kinevezési javaslat vizsgálatakor alapos okkal arra következtet, hogy a kinevezés az államszervezet demokratikus működését súlyosan zavarná. (48/19991. /IX.26./ AB hat.) Az ilyen és ezekkel a problémákkal összefüggő egyéb (például a jóváhagyás határideje; a köztársasági elnök hatásköre a fegyveres erők tekintetében stb.) AB döntések nem erősítették az elnök jogállását, hisz csak rendkívüli – ez ideig soha fel sem merült indokok – fennállása esetén változtathatna a kinevezések menetén.

A köztársasági elnök kinevezési jogköre és a fegyveres erők főparancsnokaként gyakorolható jogosítványainak értelmezése olyan kérdések voltak, melyekben az Alkotmány vagy semmiféle, vagy csak nagyon csekély fogódzót adott. Néhány alkotmánybírói külön vélemény szerint épp ezért a testület többségi döntéseivel túllépte hatáskörét, mert ezen alkotmányos hézagok kitöltése már az alkotmányozó hatalom hatáskörébe tartozik. S itt láthatjuk az AB bizonyos politikai szerepét. Teljesen nyilvánvaló, hogy a mai napig sem dőltek volna el ezek a kérdések, ha a parlament alkotmányozó *pouvoirjába* kerülnek, hiszen ritkán létező kétharmados többséget kívánnak meg. Bizonyos, reálisan felmerülő politikai kérdések – s lesz még ezekre példa az alábbiakban – éppen a parlamenthez kötődő erőviszonyok, patthelyzetek közegében válnak megoldhatatlanná, s jogiasításukkal – amennyiben ennek adottak jogszabályi feltételei – áttevődnek egy másik összetételű és működésmódú testülethez, melynek döntése meghatározza a politikai rendszer szereplőinek jogköreit. Ahol tehát a jogalkotó hallgat, vagy az élet új összefüggés rendje új kérdéseket vet fel, s ez alkotmányos hézagként, vagy alkotmányos jogok és jogszabályok ellentmondásaként kerül felszínre, ott az alkotmányértelmezés monopóliumával⁵⁴ felruházott testület problémamegoldó képessége kerül előtérbe.

Milyen a képviseleti és a közvetlen demokrácia viszonya, ha az alkotmányos helyzet (2. § (2) bek.) nem egyértelmű, s a népszavazási törvény sem ad eligazítást viszonyukra? Hogyan értelmezik a bírói függetlenség összetevőit, garanciáit, a bírók és a bírósági vezetők kinevezésének alkotmányos követelményeit? (38/1993. /VI.11./ AB hat.) Milyen körben jogszerű a közigazgatási határozatok bírói felülvizsgálata? (32/1990. AB hat.) Kiterjed-e az ombudsman vizsgálati jogköre az ügyészi tevékenységre, egy olyan állami szervére, amely a parlamentnek felelős, de önálló és sajátos funkciói (vádképviselő; vádemelés; nyomozóhatóság; törvényességi felügyelet gyakorlása őrizetbe vétel esetén és a büntetés-végrehajtás felett) vannak az államszervezetben? Vegyünk egy nem államszervezeti, de a rendszer tulajdonviszonyainak közjogi természetét befolyásoló példát is. Politikailag nehezen kezelhető konfliktus alakult ki az 1990-94 közötti koalíciós kormány belső erői közötti azon küzdelmekben, melyben nem tudtak konszenzusra jutni a reprivatizáció kontra privatizáció-kárpótlás kérdésében, s végül több indítvány útján születtek meg azok a kárpótlási határozatok, melyekkel az Antall József vezette koalíció elkerülhette a kiscgazdák többsége által képviselt reprivatizációt, hogy a döntések joghatásába minden politikai erőnek, kénytelen kellen, bele kellett nyugodnia.

Folytathatnánk a sort igen sokféle, fontos és kevésbé jelentős, joghézagot érintő vagy csak megalapozott jogi érvelést igénylő problémahelyzet felmutatásával. Végeredményben példáink nyomán már általánosíthatunk, s megfogalmazhatjuk *az intézmény politikai*

⁵⁴ Differenciáltabban nézve, persze minden állami szerv értelmezheti az Alkotmányt, csak éppen az előtte fekvő egyedi ügyben és érvényességgel – kivéve az AB-t –, amely minden más állami szervre kötelező mértékeket dolgoz ki (lásd erről a szerzőtől: *Fundamentum*, 1999/1:52-53.)

rációját (amely persze az alkotmánybíráskodás azon kritikusainak aligha tetszhet, akik az alapjogvédelemre korlátoznák az intézményt és/vagy az igazságszolgáltató állam politikamentességének irányába reformálnák meg az AB jelenlegi hatásköreit és szabályozási módját). Azt nem állítjuk, hogy minden döntés érdemileg jó vagy legalábbis jobb volt, mintha azt politikai pártok (vagy koalíciójuk) hozhatták volna meg, parlamenti és/vagy kormányzati többségük birtokában. Azt azonban igen, hogy bizonyos problémák áttevődése a parlamenti harcok síkjáról az alkotmánybíráskodás síkjára, *tehermentesíti vagy legalábbis tehermentesítheti a parlamentet, és hozzájárulhat a kormányzóképeség fennmaradásához*.⁵⁵ Ahhoz, amely az ún. konstruktív bizalmatlanság alkotmányjogi helyzete következtében egyébként e nélkül is eléggé „bebetonozza” a kormányozhatóságot, mert csak szélső esetben⁵⁶ ad lehetőséget a kormány parlament előtti felelősségének érvényesítésére.

Az államszervezetre vonatkozó első ciklusos AB döntéseket egy új kritikai szemponttal egészítette ki Takács Albert, amikor rámutatott: „Az állami szervek működését és tevékenységét nem kizárólag az alapjogok korlátozzák. Érzésem szerint Sólyom a lehetséges korlátot viszont éppen ezekben látta. A szervezeti működés korlátozása a hatáskörök oldaláról is fennáll. Elméletileg féloldalasnak tartom az Alkotmánybíróság első kilencéves működését amiatt, hogy a hatásköri korlátok alkotmányos jelentőségével nem foglalkozott, s azokat általában mechanikusan értelmezte. Ezen a felfogáson – az alkotmánybíráskodás határozatok tanúsága szerint – Sólyom nem próbált meg változtatni. Holott számos, Alkotmánybírósághoz érkezett indítvány feszegette azt a problémát, hogy az állam jogalkotói hatalmának belső korlátai is vannak.” (Egy alkotmányos forradalmár. Sólyom László – a tudós, az alkotmánybíró, az elnök In. A megtalált alkotmány, Fundamentum (szerk.: Halmi/2000:115.) Példának okáért: Tipikusan ilyen döntés született 2001. Január 16-án, amikor a Köztársasági elnök előzetes normakontrollja nyomán alkotmányellenesnek minősítette azt a törvénymódosítást, amely jogok kíván biztosítani a belügyminiszternek ahhoz, hogy türelmi zónákat jelöljön ki a prostituáltak számára azon településeken, ahol a helyi önkormányzatok ezt nem teszik, tették meg. Az AB döntésének indoklásában helyesen védte az államszervezeten belül az önkormányzatok autonómiáját, amikor rámutatott arra, hogy ezeket az Alkotmány szerint a helyi ügyekben rendeletalkotási jog illeti meg. Ezért alkotmányellenes volna, ha a Kormány (vagy más, közigazgatási szerv) döntésével beavatkozna az önkormányzatokat megillető igazgatási és szabályozási autonómiába.

A magyar alkotmánybíráskodás legsikeresebb területe: az állampolgár személyes szabadságát biztosító alapjogok kifejlesztése

Az 1989. évi, a polgári társadalmi berendezkedés igényeit kielégítő alkotmánymódosítások és az alkotmányos értékű sarkalatos törvények ellenére bizonyos területek meglehetősen

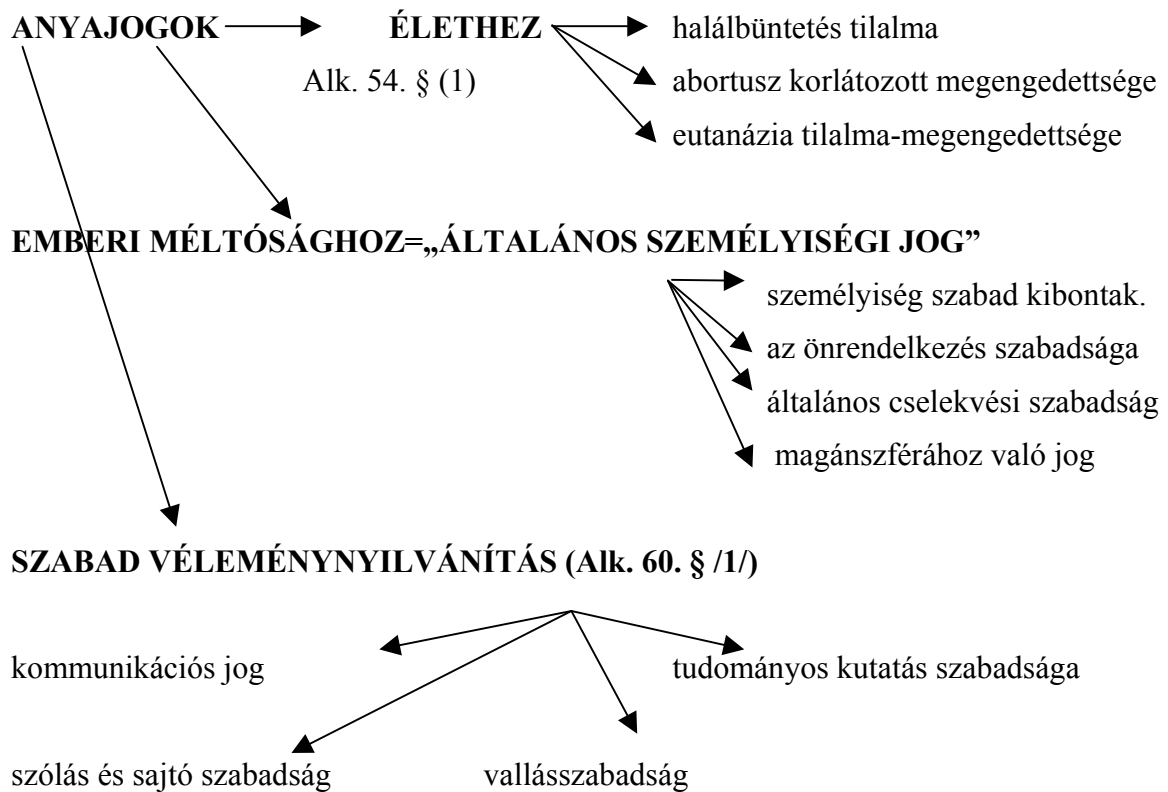
⁵⁵ Az alkotmánybíráskodás politikamentesítésének törekvése persze nemcsak Magyarországon, és nemcsak a kontinentális ún. „ideológiai és/vagy politikai” alkotmánybíráskodás esetében (Pokol, 1991:128.) vált tarthatatlanná, hanem a rule of law-s típus esetében sem az. A Supreme Court sem tudta magát következetesen tartani a saját maga által kimunkált „political question” doktrínájához. (Paczolay, 1993:31-33)

⁵⁶ Az egyes miniszterek parlament előtti politikai felelősségének érvényesítése majdnem kizárt azáltal, hogy csak a kormány egészét, a miniszterelnök személyén keresztül lehet leszavazni, egyidejűleg megnevezett új miniszterelnök jelölttel, amely fiaskót egyetlen kormányzati többség sem szívesen vesz magára.

alulszabályozottak maradtak, amin nem a jogszabályok mennyiségét értjük, hanem normatív erejük, dogmatikai kidolgozottságuk és rendszertanuk alacsony fokát. Az állampolgárok alapvető jogaik közül az első generációs jogok közé tartozó személyes szabadságjogokra áll ez elsősorban. Ugyanis a politikai (vagy másként kollektív szabadságjogok) közül az egyesülési és gyülekezési jog, a szólás és sajtószabadság, a lelkiismereti és vallásszabadság a közhatalmat gyakorló állami szervek elé lényegesen jobban kidolgozott jogi korlátokat állítottak, mint amilyen módon az individuális szabadságjogok kidolgozottak voltak. Épp ezért volt adva a feladat, hogy az Alkotmánybíróság „az alkotmányos egyveleget” (Sólyom) e terület szisztematikus megdolgozásával kimunkálja.

Az Alkotmánybíróság az Alkotmány szövegéből indult ki, de jogtechnikai értelmezésével olyan absztrakt, általános *anyagjogokhoz jutott el*, amelyekből aztán konkrét jogokat lehetett levezetni, melyeket az általános anyagjog különös megnyilvánulásainak, alakzatainak tekintett. Úgy, hogy tucatnyi későbbi határozatában – elsősorban 1990. és 1994. között – fejlesztette ki ezen élthez és emberi méltósághoz való jog dogmatikáját és rendszertanát. „Az Alkotmánybíróság döntése az emberi méltósághoz való jog értelmezésén alapul. Ezt a jogot az Alkotmány 54. § (1) bekezdése az alapvető jogok és kötelességek című fejezet élén, minden ember veleszületett jogaként deklarálja. Az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. „általános személyiségi jog” egyik megfogalmazásának tekinti. A modern alkotmányok, illetve alkotmánybírósági gyakorlat az általános személyiségi jogot különféle aspektusaival nevezik meg: pl. a személyiség szabad kibontakoztatásához való jogként, az önrendelkezés szabadságához való jogként, általános cselekvési szabadságként, avagy a magánszférához való jogként. *Az általános személyiségi jog „anyagjog”, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.*” (8/1990. /IV.23./ AB hat., ABH. 1990:45., kiemelés Tőlem – Sz. P.)

A fentiek alapján és a könnyebb áttekinthetőség érdekében most már sematizáltam ábrázolhatjuk a nagybetűvel szedett anyagjogok és a kisbetűvel írt származtatott jogok viszonyát.

Nézzük meg, hogyan bontotta ki a 64/1991. (XII.17.) AB határozat az alkotmányos passzust.

„Az ember jogi alaphelyzetéhez hozzátartozik két „tartalmi” alapjog is, amely a jogképesség formális kategóriáját kitölti, és a „személy” emberi minőségét kifejezi: az élethez és az emberi méltósághoz való jog. Az emberi méltósághoz való jog azt jelenti, hogy van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás szerint – az ember alany marad, s nem válhat eszközzé vagy tárggyá. *A méltósághoz való jognak ez a felfogása különbözteti meg az embert a jogi személyektől, amelyek teljesen szabályozás alá vonhatók, nincs „érinthetetlen” lényegük.* A méltóság az emberi étellel eleve együtt járó minőség, amely oszthatatlan és korlátozhatatlan, s ezért minden emberre nézve egyenlő. Az egyenlő méltósághoz való jog az élethez való joggal egységben azt biztosítja, hogy ne lehessen emberi életek értéke között jogilag különbséget tenni. Emberi méltósága és élete mindenkinek érinthetetlen, aki ember, függetlenül fizikai és szellemi fejlettségétől, illetve állapotától, és attól is, hogy emberi lehetőségéből mennyit valósított meg, és miért annyit. Egyetlen ember élethez való jogáról sem beszélhetünk úgy, hogy ne értenénk bele az élethez és méltósághoz való alanyi jogát. Az államnak az élethez való jogot biztosító kötelezettségei csupán ehhez járulnak, de a szubjektív jogot nem pótolják, s anélkül, tehát csak önmagukban, az élő emberekre nézve értelmetlenek is.” (ABH. 1991, 308.) Ezzel az AB fogalmilag világossá tette egyrészt a két alkotójog viszonyát, másrészt azt, hogy a jogalanyok jogképességének terjedelmét nem azonosíthatjuk, mert a természetes személyek jogképessége szabályozásának meg kell állnia a méltósághoz való jog előtt. Továbbá tisztázta az élethez és méltósághoz való jog természetjogias, alanyi jogi jellegét, amely fő dolognak számít ahhoz képest, amit ehhez az állami kötelezettségek járulékként hozzátesznek.

Kétségtelen, hogy itt egy pozitív tendencia, valós alkotmánybírói jogfejlesztés létrejöttének tanúi lehettünk. A *jogalanyiség* sokáig a magántulajdonos egyén elvont képére formált konstrukció volt, amely nem terjedt túl a polgári jogi jogviszonyok szemhatárán. Ma már nem csupán a magánegyén elvont jogi kifejeződése, hanem szélesebb alkotmányos alapon, általános személyiségvédelemként áll előttünk, mivel rendszertani helye és jogdogmatikai tartalma egyaránt előnyére változott a fogalommal. Ezzel valóban gazdagodott a szabadságjogok katalógusa.

Fontos jogtechnikai kérdés: az anyajogokra mikor van szükség az alkotmánybíráskodásban? Akkor, ha az általános anyajog *különös alakzatát nem* lehetne egy adott jogi norma, vagy pedig konkrét normakontroll esetén egy életbeli tényállás szempontjából alkalmazni. Az anyajog, mint szubszidiárius alapjog tehát azt jelenti, hogy ha nincs különös, ami a *jogalkalmazásban* megelőzi az általánosabb szabályt – a latin őseredeti formulával szólva: „lex specialis derogat legi generali” – akkor az általános szabályt lehet és kell segítségül hívni. Jó például szolgál a 20/1997. (III.19.) AB. határozat, amely „megállapította, hogy a sajtóról szóló 1986. évi II. törvény 15. §. (3) bekezdése részben alkotmányellenes. Alkotmányellenes az, hogy az ügyész mások személyéhez fűződő jogainak sérelmére és magánvádas büncselekmény megvalósulására hivatkozva az érintettek akarától függetlenül indítványozhatja, a bíróság pedig ennek alapján megtilthatja a sajtótermék vagy sajtótermékek nem minősülő irat nyilvános közlését, továbbá, hogy az ilyen sajtótermék vagy irat nyilvános közlését az ügyész azonnal felfüggesztheti.” A döntés indoklásában pedig előadta, hogy: „az emberi méltósághoz való alapjog magában foglalja az önrendelkezés szabadságát, melynek korlátozása kizárólag az Alkotmány 8. §. (2) bekezdésében foglalt rendelkezés keretei között történhet, vagyis e jog lényeges tartalmát törvény sem korlátozhatja.

Az Alkotmánybíróság az 1/1994. (I.17.) AB. határozatában kifejtette, hogy az önrendelkezési jog fontos tartalmi eleme – egyebek között – az egyén joga arra, hogy az igény állapotába került alanyi jogait a különböző állami szervek, így a bíróság előtt is érvényesítse. Az önrendelkezési jog, mint az általános cselekvési szabadsághoz való jog, a jogérvényesítéstől való tartózkodás, a nem cselekvés jogát is magában foglalja. Mivel ez a jog az egyén autonómiájának védelmére szolgál, általában mindenkinek szabadságában áll eldönteni, hogy jogai és törvényes érdekei védelmére nyitva álló és alkotmányosan biztosított hatósági igényérvényesítési utat igénybe veszi-e, vagy attól tartózkodik. Az előbbiekre figyelemmel az Alkotmánybíróság fenti határozatában megállapította, hogy a polgári peres eljárásban az általános ügyészi keresetindítási jog, amely szerint az ügyész fontos állami vagy társadalmi érdekből a fél helyett keresetet indíthat, sérti a egyén önrendelkezési jogát és cselekvési autonómiáját, tehát az Alkotmány 54. §. (1) bekezdésébe ütközik, és ezért alkotmányellenes.” (ABH 1997. 85, 90-91.)

Nem ilyen egyszerű a helyzet, ha a „*quasi jogalkotás*” problémája felől nézzük az *anyajog* és a *származékos jog* viszonyát. Erre legjobb példa az AB ez ideig mennyiségileg legtöbb kommentált és talán a legszenvedélyesebb vitákat kiváltó döntése, a halálbüntetés eltörlését kimondó 23/1990. (X.31.) határozat. Miről van itt szó? Arról, hogy e határozatig a halálbüntetés törvényes büntetési nem volt a Büntető Törvénykönyvben. Ez a határozat azonban jogalkotás nélkül – e büntetési nem megsemmisítésével, tehát egy fennálló jogállapot tagadásával – új jogállapothoz jutott el, melyben az emberi élet kioltása már nem tartozhat az állami büntetőhatalom jogkörébe. Meg kell tehát állnia az államhatalomnak az élet fizikai kioltásának lehetősége előtt, mert ezt az AB jogellenes cselekednek minősítette, e büntetési nem eltörlésével. Milyen jogtechnikát alkalmazott ehhez (ad.1. alkotmányjogi

szempont), milyen érveléssel (ad.2. jogelméleti szempont), és mi lehetett a testület akaratának feltehető politikai rációja (ad.3. politológia szempont)?

Ad.1. Az AB határozat alkotmányellenesnek találta a halálbüntetésre vonatkozó jogszabályokat, mivel azok alapvető jog lényeges tartalmát korlátozták (Alk. 8. § /2/ bek.).

Érvelésében előadta, hogy az „emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot és minden mást megelőző legnagyobb érték (...) olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjog forrása és feltétele.” Az AB a halálbüntetésre vonatkozó jogszabályok alkotmányossági vizsgálata során megállapította, hogy ezek a rendelkezések az alapvető jog lényeges tartalma korlátozásának alkotmányi tilalmába (8. § /2/) ütköznek, mivel megengedik e jog teljes és helyrehozhatatlan megsemmisítését. Ezért az AB a halálbüntetést lehetővé tevő jogszabályokat alkotmányellenesnek nyilvánította és megsemmisítette.

Az AB határozatában felhívta a figyelmet arra, hogy az Alkotmány élethez és emberi méltósághoz való jogot deklaráló 54. § (1) bekezdése, amely elvileg nem zárja ki a halálbüntetést, ellentétben áll a 8. § (2) bekezdésével, amely kimondja, hogy alapvető jog lényeges tartalmát törvénnyel sem lehet korlátozni. Mivel a 8. § (2) bekezdés az alkotmányozási folyamat újabb eredménye, amely tükrözi mind a hazai, mind a nemzetközi tendenciákat, az AB erre alapozta döntését, ugyanakkor emlékeztetett, hogy az összhang helyreállítása a jogalkotás feladata. (Hasonlóan COLPI, 103.)

Ad.2. A kiinduló alap megválasztásánál azt látni kell, hogy az élethez való jog *nem jelenti* azt, hogy a halálbüntetés ne lehetne megengedett egy jogrendszerben. Nem jelenti tehát, hogy a Btk. megalkotóinak alkotmányellenesen kellett volna létrehozniuk ezt a büntetési nemet és 1990. X. 31-ig, az AB döntéséig egy ilyen alkotmányellenes törvény lett volna hatályban.⁵⁷ Ezért az AB-nek, némiképp erőltetetten, megváltozott jogi helyzetre hivatkozva kellett felhívnia az Alkotmány 8. § (2) bekezdését, az alkotmányellenessé minősítéshez.

Ha viszont anyajogi státuszba tolják fel az élethez való jogot, azaz olyan jogdogmatikai pozícióba, melynek nélkülözhetetlen tartalma az, hogy legyenek különös származékos jogai, akkor az a helyzet megerősíti az új jogelvet és származékos jogot involvál. Ha pedig egyenesen az abszolút alapjog pozíciójába helyezik – látni fogjuk, hogy ez nem következmények nélkül való –, akkor mivel ha valami abszolút, akkor részlegesen sem lehet tagadni, feltételekhez kötni, anélkül, hogy ne sértenénk meg az alapjog érvényességét, az élettől való megfosztás lesz fogalmilag önkényes. Ezért már következik ebből, hogy jogszerűen, törvényhozás útján sem lehet fenntartani a halálbüntetést. Ha nem is az Alkotmánnyal (54. § /1/ bek.), de az alkotmányos helyzet ezen jogtechnikával (8. § /2/) történt *átértelmezésével*, újrakonstruálásával vált megsemmisíthetővé a halálbüntetés – jogalkotói akarat nélkül.

Személy szerint e sorok írója tartalmilag egyetért a halálbüntetés eltörlésével, azért mert elfogadja az abolicionizmus halálbüntetéssel szembeni két fő ellenérvét: egyfelől azt, hogy nincs igazán visszatartó ereje e büntetési nemnek a bűnös emberi magatartás kialakulására,

⁵⁷ Mindebből az is következik, hogy nem osztjuk azt az értékítéletet, mely szerint ‘Egy humanista csak a halálbüntetés ellen lehet, ez evidencia’ (Takács Albert, id. mű 108.o.) hiszen Cesare Beccaria 1764 előtti fellépése előtt is létezett humanizmus (így az antikvitásban, vagy a reneszánsz udvari humanizmusában stb.), ahogyan ez ma is unitas multiplex természetű, melynek következtében bizonyos felfogások összefértek és összeférnek a halálbüntetéssel.

másfelől pedig azt, hogy az igazságszolgáltatás – sajnos – nem csalhatatlan. Nemcsak tévedhet, hanem túlságosan sokszor tévedett is már ahhoz, hogy elfogadhatóvá váljon tévedéseinek kockázata, az élet kioltásának helyrehozhatatlansága. A halálbüntetés eltörlésének elfogadása ellenére elfogadhatatlan, hogy az élethez való jogot abszolút alapjognak tekintsék. Az AB-nél pedig az élethez való jog nem a jogelv, hanem a szabály státuszában van. Ami szabály, azt pedig a jogban alkalmazni kell, amennyiben illik rá egy tényállás (embert ölnek). Ha valami jogelv (és nem szabály), akkor pedig nem lehet feltétlen az alkalmazása, mert más jogelvekkel, alapjogokkal ütközhet. A szabály megmondja alkalmazásának feltételeit (és a kivételeket, ha vannak, lennének kivételei), a jogelveket összemérés nyomán lehet preferálni vagy elvetni, s ez esetben lehetnének fokozatok, kiegyensúlyozó kompromisszumok. Az AB abszolút alapjogi érveléséből az is következne, már pedig ez képtelenség, hogy a jogos védelmi helyzetben való szükséges és arányos veszélyelhárítást jelentő emberölést – példának okáért fegyver-fegyverrel szemben helyzetben – alkotmányellenesnek tekintsék. Ha *jogelvi státuszú alapjogként* vezette volna be a halálbüntetés eltörlését, akkor sem ez az anomália, sem az, hogy az igazságos honvédő háborúban való ölést jogellenesnek tekintsük, sem pedig az abortusszal kapcsolatos anomáliák nem álltak volna elő.

Ad.3. Az 1990-94 közötti főhatalom politikai összetétele (MDF, FKGP és KDNP koalíció) és az abolicionizmus körüli szenvedélyes viták ismeretében, nem irreális az a feltételezés, hogy abban a parlamentben nem kapott volna minősített többséget a halálbüntetés eltörlése. Köztudomású ugyanakkor, hogy az Európai Unió országaiban kizárólagos álláspont az emberi élet büntetőjogi eszközökkel való kioltathóságának tilalma. A magyar csatlakozás szempontjából tehát fontos érdek fűződött jogunk ezen összetevőjének EU konformitáshoz. Ezen makropolitikai és hosszútávon ható indokok mellett ez a követelmény találkozott az Alkotmánybíróság jogfejlesztéshez fűződő szerepének elgondolásával, melyet Sólyom László elnök párhuzamos véleményében frappánsan megfogalmazott: „Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezésében megfogalmazza az alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely ...az alkotmány fölött mint „láthatatlan alkotmány”, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál, és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy a jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe.” Új, koherens alkotmányra 2/3-os minősített többség hiányában valószínűleg még sokat kell várnunk, itt a szembenálló politikai erők kölcsönösen legyengítették és legyengítik egymást, s ez a körülmény megnövelte az AB alkotmányfejlesztő lehetőségeit. Az alkalmazott metafora pedig sok félreértésre adott okot. Sólyom egy későbbi, 1998-as interjújában ugyan vissza nem vonta, de világossá tette álláspontját, melyet már akceptálhatunk. „Amit írtam, megírtam. Akkoriban havonta módosították az Alkotmányt, ahogy éppen a napi politika megkívánta. Épp ezért arra akartam rámutatni, hogy az Alkotmány magasabb rendű: nemcsak technikai szabályoknak, hanem elveknek a szigorú rendje. Ítéleteinkkel ezt az elvrendszert kellett kifejtenünk: tisztázni, láthatóvá tenni és alkalmazni, mert az egysoros paragrafusokból, tömondatokból ugyan senki ki nem olvassa. Lehet persze úgy is alkotmánybíráskodni, hogy visszavonulunk a törvény betűje mögé – van rá példa Európában és Ázsiában is.” (Lásd Halmai Gábor: Az aktivizmus vége? Fundamentum, 1999/2, 9.)

Áttérve most már az élethez való anyajog másik származékos jogához, melyet a két abortusz döntés fejezett ki, a következő problémával szembesülünk. Már ábránk figyelmes tanulmányozásából is látható, hogy különlegesen nehéz helyzetek teremthetnek az alkotmánybíráskodásban akkor, amikor egymással azonos síkon fekvő jogok, alapjog és alapjog ütközik egymással. Épp ez történt az *abortusz* kérdésének alkotmányos

vizsgálatakor. Ugyanis az *élethez* való alapjog, melynek az AB szerint, mint láttuk, anyajogi státusza van, ütközik azzal a származékos joggal, az általános személyiségi jog egyik származékos jogával, az anya *önrendelkezési szabadságának* alapjogával. Az *élethez* való, abszolútnak tekintet jog, és az anya *önrendelkezési joga* együtt és ellentmondásban van tehát jelen az abortusz alkotmányosságának megítélésében. Ez még akkor is így van, ha az AB az első abortusz döntésnél abban az értelemben könnyű helyzetben volt, hogy az abortusz szabályozás alkotmányellenességét a szabályozás nem megfelelő jogforrási szintje okán semmisítette meg a 64/1991. (XII.17.) számú határozatában. Ha a bíróság az *élethez* való jog abszolút jellegének érvéhez tartja magát, és ez kiegészülne azzal a tétellel, hogy a magzatot már jogképes élő lénynek tekintse,⁵⁸ ami minden mással szemben teljes (és nem részleges, feltételes) elsőbbséget élvez, akkor az anya *önrendelkezési jogát* nem ismerhetné el. A magzat ilyen mértékű preferálása az *élethez* való jog alapján csak egy nagyon erősen konzervatív és mélyen vallásos társadalomban tartható, illetőleg egy ilyen többségű bíróság esetében lehetne testületi döntés. (A katolikus természetjogtan szerint az életet isten adta, ezért csak isten veheti el. A teremtő méltósága száll át a teremtett lényre, azaz (itt) a teremtettségből következnek az emberi jogok, melyek védelme az állam kötelessége.⁵⁹)

Ha fordítva, azzal a már bemutatott összefüggéssel élünk, hogy a speciális, nevesített származékos jogok – itt és most az *önrendelkezés joga* – elsőbbséget élvez, mert lerontja az elvontabb, általánosabb, ezért szubszidiárius alapjogot, az anyajogi státuszú *élethez* való jogot, akkor pedig szembekerül az *élethez* való jog abszolút jellegével. Melyet természetesen egy radikálisan szabadelvű, emancipatorikus és ateista nézetrendszer, melynek nincs szüksége sem a teremtésre, sem pedig arra, hogy a közösség immanens erkölcsét transzcendens erők felügyeljék,⁶⁰ elvileg és gyakorlatilag is felvállalhat.

A dilemmák tehát itt nem csekélyek. Olyannyira nem, hogy Takács Albert alkotmányjogász szerint Sólyom László elnök ... „alkotmánybírói pályájának legsúlyosabb ellenmondásába keveredett – ezt már csak az eutanázia-ítélet múlhatta volna felül, amelyre azonban már nem tudta rászánni magát. A dilemmát súlyosbította, hogy Sólyom Lászlónak világnézetileg olyan álláspontot kellett volna képviselnie, amely általában tiltja a művi terhesség-megszakítást. Amikor azonban a két nagyon fontos alapjog, az *élethez* és az *önrendelkezéshez* való jog hatókörével és alkotmányos szerepével kapcsolatos eredeti álláspontját kialakította, alighanem még nem vette számításba azonos szintű kollíziójuk

⁵⁸ A jogtudományban például Jobbágyi Gábor, az alkotmánybírák közül Lábady Tamás képviselte (az 1991-es határozathoz fűzött párhuzamos véleményében) ezt az álláspontot. Magunk ezzel szemben egyértelműen azt gondoljuk, hogy az ember társadalmisága következtében a biológiai emberfogalmak nem igazán (jól) védhetőek. A magzati élet egy szocializáció *nélküli* lény létezése, akkor is, ha bizonyos képességei potenciálisan már ezen a fokon megvannak, következőképpen nem társadalmi, hanem pusztán szerves, biológiai lét. A törzsfajlásban elért magasabb diszpozíciók egyedfejlődésben történő elsajátításának kezdete mindenképpen a világrajövetel. Ez a cezúra a biológiailag kódolt, örökletes diszpozíciók és a társadalmi értelemben vett élet között. Csak ezzel indul el az egyed szocializációja, s válik társadalmi lényé és szubsztanciális szubjektummá.

⁵⁹ A II. vatikáni zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúcióját elemzi Tordai Csaba (Fundametum 1999/2:74.)

⁶⁰ Érvelésünk egyik indexe annak, hogy a közösségi-szocialista nézeteket nem lehet eliminálni az alkotmányosságból. Magas intellektuális szintű világi etikára pedig lásd például Nicolai Hartmann: *Ethik* Berlin 1962.

lehetőségét. Az abortusz esetében egyik alapjog sem úgy jön tekintetbe, hogy bármelyik is nem nevesített jogosultságok felettes joga lenne, hanem azonos jellegű, feltételezések nélküli jogokként ütköznek egymással. Bármelyikük önkényes korlátozása csak alkotmányellenes lehet. A másik jogot kizáró, érvényében megszüntető döntés mindenképpen alkotmányellenes. Ezt a döntés tehát nem lehetett meghozni. A két alapjog méltányos kiegyenlítése, arányosítása éppen ezért Sólyom László szerint nem az Alkotmánybíróság feladata, hanem az állam kötelessége. Alkotmányosan lehetséges tehát az abortusz jogszabályi engedélyezése, ha eközben az állam „objektív életvédelmi kötelezettségének” eleget tesz. Minél liberálisabb egy abortusz-törvény, annál intenzívebbek az állam életvédelmi kötelezettségei. Többen – köztük magam is – igyekeztek bizonyítani, hogy ez a fajta megközelítés semmiféle rekonstruálható elvet nem nyújt az abortusz szabályozásához, így bármely abortusztörvény felett ott lebeg az alkotmányellenesség minősítés pallosa.”

Az AB egyik lehetséges tiszta formát sem választotta, sem az élet, sem az önrendelkezés mellé nem állt, hanem a 48/1998-as döntésében, mely az 1992. évi LXXIX. törvényt, a magzatvédelmi törvény alkotmányosságát vizsgálta felül, megerősítette korábbi (64/1991. /II.17./ AB hat.) álláspontját: *A magzat jogilag nem ember, ezért nincs jogalanyiséga.* Ugyanakkor a magzati életet védelem illeti meg – csak nem abszolút védelem – hanem a már idézett alkotmányos passzusból (54. § /1/) levezetett *életvédelmi kötelezettség*, még pedig a fogamzástól kezdődően.

Ezek után fokozott érdeklődésre tarthat számot, hogy az élet által gyakran felvetett harmadik nagy kérdést, az élethez való jog szubszidiárius anyajogának további származékos kérdését, a *kegyes halál* megengedtségének vagy tilalmának alkotmányossági problémáját mikor, s miképp fogja megválaszolni a testület.

Az alapjogi bíraskodás ambivalens, stagnáló területe: a szociális jogok

Előző tanulmányunkban, mely a szociális állam követelményeinek hazai helyzetét elemezte, rámutattunk arra, hogy sem a szociális jogok alkotmányos szabályozása, sem pedig alkotmánybíraskodásunk tíz éves, a szociális jogokkal kapcsolatos tevékenysége nem elégíti ki egy szociális jogállam magasrendű követelményeit. Az AB-nak az alkotmányban szereplő, más normatív kevéssé kidolgozott alapjogokhoz képest itt nem sikerült koherens és egységes jogdogmatikát és jogértelmezéseket kifejlesztenie. Ottani, III. fejezetbeli elemzéseink, érvelésünk megisméltése nélkül egyik síkon a tételesjogi helyzet ellentmondásosságát, másfelől pedig az AB döntések ambivalens tendenciáit állapíthatjuk meg. Arra a következtetésre jutottunk, hogy a jelenlegi alkotmányos keretek között az AB már kötve van saját juridikatúrájához, s ennek foglyaként tőle már nem várható, hogy ezen a területen olyan mértékű szisztematikus jogfejlesztést hajtson végre, mint ez a személyes szabadságjogok esetében megtörtént.

Álláspontunk szerint e problémák megoldhatósága csak alkotmányos *reform értékű* lépéstől várható. Az alkotmányos alapjogok újraszabályozása ugyanis szükségképpen új helyzetet teremtene az AB számára is, hiszen az írott Alkotmány a testületet is köti. E jogok helyzete tekintetében hozzánk hasonlóan értékeli az érvek kimerülését, épezzért a szembenálló frontok megmerevedését Sári János, rámutatva arra, hogy a szociális jogok alkotmányba foglalása és alanyi jogként való védelme vagy éppen ennek negligálása értékválasztás

kérdésévé – tegyük hozzá, az akaró, cselekvő emberek, politikusok és pártok – gyakorlati értékválasztásának kérdésévé egyszerűsödött.⁶¹

* * *

Bemutattuk a magyar AB tíz éves jogszolgáltatását, az intézmény politikai funkcióit, sikeres és kevésbé sikerült döntéseit. Magunk azt gondoljuk, hogy jogrendszerünk racionalizációjában és politikai intézményeink moderálásában, ha nem is ellentmondásmentes, de egészében pozitív szerepet tölt be az intézmény. Részletkérdésekben, szabályozási módokban lehet változtatni működésén, aminek egyik indexe lehet az indítványok csökkenő száma. Azonban aligha volna érdemes úgy hozzányúlni, hogy elveszítse az alkotmányosság sui generis letéteményese szerepét és/vagy az igazságszolgáltatás csúcsszervévé alakuljon át.

Felhasznált irodalom

Ferge Zsuzsanna 1993. A szociális polgáriság feltámasztásának nehézségei. Esély 6.

1999. Az állami szociálpolitika változásának irányai a rendszerváltás óta. In.: Politika és társadalom. 1989-1998. (szerk.: Kulcsár Kálmán) Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások az MTA-n. Budapest.

Györfi Tamás 2000. Az alkotmánybíráskodás a jog és a politika határvonalán. Miskolc (kézirat)

Halmai Gábor 1999. Az aktivizmus vége? A Sólyom bíróság kilenc éve. Fundamentum 2.

2000. (szerk.) A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve. INDOK, Budapest.

Hartmann, Nicolai 1962. Ethik (4. unveränderte Auflage) Walter de Gruyter & Co. Berlin

Holló András é.n. Az Alkotmánybíróság. Alkotmánybíráskodás Magyarországon. Útmutató.

Juhász Gábor 1995. A szociális biztonsághoz való jog alkotmányos szabályozása elé. Esély 3.

1996. Az alkotmányeszme mostohagyereke: néhány gondolat a szociális biztonsághoz való jog természetéről és szabályozásáról. Esély 3.

Kelsen, Hans 1928. La garantie juridictionnelle de la Constitution. (La justice constitutionnelle) In: Revue de droit public et science politique XXXV, 197-257.

Kis János 2000a. Az első magyar Alkotmánybíróság értelmezési gyakorlata. In.: A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíráskodás kilenc éve. INDOK, Budapest.

2000b. Alkotmánybíráskodás a mérlegen. In.: Alkotmányos demokrácia. INDOK Budapest, 107-279.

Kukorelli István 2000. (szerk.) Alkotmánytan, Osiris (ötödik átdolgozott kiadás)

⁶¹ Lásd: A szociális jogok és a szociális állam in: Jogtudományi Közlöny 1997. május. Juhász is úgy látja, hogy a szociális biztonsággal kapcsolatos jogok dilemmáinak föloldása politikai állásfoglalást igényel, mert az alkotmányosság közvetlen veszélyét egyik megoldás sem sérti. (Esély, 1995/3:22.)

Paczolay Péter 1993. Könyörtelen bírói hatalom? (A bírói alkotmányértelmezés politikai szerepe) Jogállam, 2.

Pokol Béla 1991. A jog szerkezete. VII. fejezet Gondolat, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest.

1993. A törvényhozás alkotmányossága. Világosság 1.

1994. A magyar parlamentarizmus. Cserépfalvi.

Sajó András 1993. A „láthatatlan alkotmány” apróbetűi: a magyar AB első ezerkétszáz napja. Állam és jogtudomány 1-2.

1996. A materiális természetjog árvái, avagy hogyan védi Alkotmánybíróságunk az eseteket. Magyar Jog 4.

Sári János, 1997. A szociális jogok és a szociális állam. Jogtudományi Közlöny 5.

Sólyom László 1991. Ellenőrzött rendszerváltás. Világosság 5.

1996. Előszó In.: Alkotmányos elvek és esetek.. COLPI

Sonnevend Pál 2000. Szociális jogok, bizalomvédelem, tulajdonvédelem. In.: A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíraskodás kilenc éve. INDOK, Budapest.

Szammel Katalin 1998. Európai szociális jogok Magyarországon, Fundamentum 3.

Szigeti Péter 1995. Alkotmánybíraskodásunk négy éve. Tények, Politológiai összefüggések, alkotmányossági értékelések. Politikatudományi Szemle 2.

1999. Fórum: Mi a viszonya az alkotmányhoz, kinek a feladata az alkotmány értelmezése, közvetlen alkalmazása? Fundamentum 1.

2001. A szociális jogok és a szociális állam követelményeinek helyzete alkotmányos berendezkedésünkben. Jelen, múlt, jövő? Jogtudományi Közlöny 5.

Szigeti Péter-Takács Péter 1998. A jogállamiság jogelmélete. Napvilág

Takács Albert 2000. Egy alkotmányos forradalmár. Sólyom László – a tudós, az alkotmánybíró, az elnök. In.: A megtalált alkotmány? A magyar alapjogi bíraskodás kilenc éve. INDOK, Budapest.

Tordai Csaba 1999. Fórum: Alkotmánybíraskodás Magyarországon, Fundamentum 2.

Vörös Imre 1999. „Kevesebb lesz az elegáns röpködés a jogrendszer fölött”. Fundamentum 2.

„Ha ez a hegemonia gyanús és paradox körülmények között próbálja berendezni dogmatikus uralmát, az elsősorban azért van, mert ez a diadalittas konjuráció valójában tagadni igyekszik, és ezáltal elleplezni, hogy soha, soha mióta a világ világ, nem volt ennyire gyászos, fenyegető és fenyegetett annak horizontja, aminek túlélését ünnepli (vagyis a kapitalista és liberális világ valamennyi régi modelljéé).”

Jacques Derrida: Marx kísértetei (Jelenkor, 1995, 61.)

POLITIKAELEMÉLET

Tendenciák Magyarországon a parlamentáris jogállam kialakulásától 1996 végéig

Pártrendszer, tulajdonviszonyok, a közvetlen demokratikus részvétel és összefüggéseik a mérlegen

Pártok és pártrendszer: legitimációjuk, tulajdoni formákhoz való viszonyuk. A tulajdoni rendszer jellegének átalakítása: a szektorsemlegesség elve és a gazdaság feletti magánhatalom megteremtése. MRP, kárpótlás. Piaccgazdasági ideológia – kapitalista valóság. A közvetlen demokrácia és az együtdöntési jogok visszaszorítása. Elitizmus és a pluralisztikus nyitottság.

I.

A nyolcvanas évek derekától beszűkültek a korai, nyers, politikai szocializmus negyedszázadon át eredményes felhajtóerői Magyarországon. A gorbacsovi Szovjetunió helyzetével és önfeladó stratégiájával a háttérben fokozatosan megszűnt a kétpólusú világrendben elfoglalt geopolitikai státuszunk, s 1988-89 során az ország látszólag valóságos választút elé került. Az átmenetek ritka s rövid ideig tartó nyitott szerkezetében és demokratikus pillanataiban sokaknak úgy tűnt, hogy most a magyar társadalom kezébe veheti és veszi sorsának irányítását. Az események menetében azonban sokkalta inkább az igazolódott, amit az 1918-19-es, majd 1948-49-es sorsfordulók történelmünkben már egyébként is megmutattak: a belső erőviszonyok a közepesen fejlett, kis méretű és lélekszámú országok esetében csak annyit számítanak, amennyi ahhoz szükséges, hogy a „világszellem”-nek a geopolitikai erőviszonyok közegén keresztül mindenén áttörő döntő meghatározottságait legyen kiknek érvényesítenie. Nem az autochton, belső fejlődésből fakadó tényezők, hanem a világtörténelmi közeg fő sodra dönti el az alapvető alternatívát. Belső bázisra persze szükség van, de ez nem esik egybe az immanense többség fogalmával. A kölcsönös, de asszimetrikus függés világrendszerbeli mértékviszonyai érvényesültek a magyar átalakulásban.

Az ancienne régime latens politikai pluralizmusa 1989. február 11-i MSZMP KB döntésével – valószínűsíthetően egy IMF hitelfelvétel megadásának feltételeként (1) – feladta az egypárti hatalomgyakorlás ekkor éppen 40 éves gyakorlatát, s ezzel kinyitotta a sorompót a parlamentáris kormányzati váltógazdaságra való áttérés előtt.

Önmagában a politikai pluralizmus nem jelenti a társadalmi rendszer megváltoztatását, s voltaképpen a manifeszt politikai színtéren az első szabad, többpárti választásokig – az SZDSZ 1989. tavaszi rendszerváltó programjának és néhány kiscgazda megnyilatkozásnak a kivételével – egyetlen megszerveződő politikai párt sem lépett fel a rendszerváltoztatás célkitűzésével. Post festa persze majdnem mindenki osztolni kívánt a bekövetkezett rendszerváltás dicsőségében, de ezeket az utólagos önlegitimációs törekvéseket(2) mégsem szabad a reálfolyamatokkal azonosítanunk. A demokráciára és a piaccgazdaságra (vagy szociális piaccgazdaságra) való áttérés szlogenjei még hosszú ideig uralták a közvéleményformálás terepeit, s az átmenet formuláit csak fokozatosan kezdte felváltani a bevallottan kapitalista orientáció.

Hogyan vált néhány esztendő alatt minden egyértelművé a magyar társadalom változásában? Minő sorsszerűség mozgatta a kezdettől fogva meglévő európai utat egyértelműen a magánkapitalista út felé, annak is – legalábbis alapvető tendenciájában – „tisztá” formája felé. Bekerítéssel, amint a XV-XVIII. században hívták, s privatizációnak, ahogy e századvégen nevezik. Csak immáron nem véres, hanem vértelen törvényekkel, a békés átmenet legális útján. Hogyan váltották fel a politikai szocializmusra jellemző elosztási küzdelmeket („tervalkú”) a profitmotívumtól hajtott kapitalista gazdaságra és társadalomra jellemző tulajdonszerzési vágy, a termelési tényezők feletti magánhatalom megszerzésének konfliktusai ?

Ezt a folyamatot szeretnénk leírni tanulmányunkban, egy történelmileg unikális folyamatot, amelynek azonban minden egyes mozzanata azonosítható a gazdaság és a társadalom kölcsönhatásos mozgását legteljesebben átfogó marxi elmélet alapjain.

A téma elméleti megragadhatósága előfeltételezi, hogy a kapitalista termelési mód és a polgári demokratikus politikai berendezkedés között kapcsolatot keressünk. Tehát tételezzük a társadalmi-gazdasági uralom és politikai hatalom viszonyát, különmemű egyneműségét. Azt, hogy adekvát és inadekvát viszony egyaránt lehetséges közöttük. Ezt a mai társadalomtudományokban sem az elitista, sem a pluralista orientáció nem tenné lehetővé, mert a gazdasági alapok vizsgálatának kikapcsolásával ezek a két szint relatív önállóságát eleve eltüntetik, s az elitek zárt, vagy éppen versengőnek tekintett (pluralista) hatalmi univerzumában maradnak elemzéseikkel. Holott a hatalom, aminek gazdasági alapja van, megszilárdult, intézményesült döntéshozatali pozícióvá vált uralom, de nem az anyagi élet reprodukciós síkján, hanem a politikum szintjén szerveződik.

Előzőhöz hasonlóan a vulgárisak az esetenként marxista felfogások, melyek logikailag dedukálják a gazdasági osztályuralomból a politikai berendezkedés milyenségét és minőségét, eltüntetve ezzel a hatalomgyakorlás monopolisztikus, hegemonisztikus-plurális, és osztálykompromisszumos mivoltának, az államformáknak és a politikai rendszereknek a gazdasági viszonyok által meghagyott relatív önállóságát. Holott az osztályuralom és politikai hatalom kapcsolata – éppen a változó és változatos belső társadalmi és külső politikai erőviszonyok függvényében – többféle lehet (3). Különösen igaz ez az átmeneti társadalmak politikai átmenete idején. Akkor, amikor a politikai hatalom formái, mintái adják az eszköztárat a kapitalista gazdaság kiépítéséhez. A politikai hatalom megragadásán keresztül vezet(ett) az út az osztályuralom kiépítéséig, a gazdaság feletti magánhatalomnak privatizációval és kárpótlási törvényekkel való átépítésén keresztül intézményes berendezkedéssé szilárdításáig.

Mégsem a tudományos iparaggá vált – elegánsabban, Thomas Kuhnnal szólva paradigmává szerveződött – „transitologie” irodalmát akarjuk gazdagítani. Azt, amely összehasonlító eszközökkel kíván recepteket adni a fejlettségi foktól és egyedi, nemzeti körülményektől függetlennek vélt kelet-közép európai társadalmaknak arra vonatkozóan, hogy milyen lépéseket kell megtenniük ahhoz, hogy – így, theodícea-szerűen – felépítsék a demokrácia és a piacgazdaság optimálisnak tekintett új rendjét. Tehát nem történetteleológiáról, hanem az erőviszonyok dinamikájának elemzéséről lesz szó tanulmányunkban.

A politikai hatalom konstituálódásában először a többpártrendszer szereplői megjelenésének és stabilizálódásának szabályszerűségeit kell bemutatnunk, majd ezután lehet rátérni a közvetlen demokratikus hatalomgyakorlás makro és mikro szintű intézményeinek vizsgálatára. Az új hatalom jellegének ábrázolásával könnyebb lesz megértenünk azokat a társadalmi folyamatokat, melyeket ez a hatalom indukált.

II. A pártok és a pártrendszer tendenciái

A pártok 1988 ősztől kezdődő megszerveződési időszakában igen nagy volt az aktivitás. Gomba módra alakultak a szervezetek. Esetenként tagsággal, gyakran anélkül. Másfél évvel később, 1990 márciusában az első szabad többpárti választások előtt kb. 80 pártjelent meg a szintéren. Azonban már az első formális kritérium, a jelöléshez kerületenként szükséges támogató aláírások begyűjtése is jelentős szelektáló tényezőnek bizonyult, megmutatva, hogy tagság és/vagy pénz nélkül ezt az akadályt sem lehet átugrani. A 65 törvényesen bejegyzett párt közül 28-nak sikerült legalább 1 jelöltet állítania, de számukat a területi listás küszöb 19-re, az országos lista állításához szükséges legalább 7 területi lista állításának küszöbszáma pedig 12-re csökkentette. Végül a legfontosabb akadály, a törvényhozásba kerüléshez szükséges 4 %-os választóvonal megfelezte a pártokat: mindössze 6 párt jutott parlamenti képviselőre. Az érvényes szavazatok 16%-a veszett el, azaz nem eredményezett mandátumot, ami jelentős arányossági deficitet mutatott (Szoboszlai, 1990. 17.)

A legfontosabb azonban mégsem ennek a vegyes – egyéni, területi és országos kompenzációs listából álló – választási rendszernek az arányossági problémáiból következik, hanem a tény maga: már ekkor kialakult az három pólusú, 6 szereplős párttagoltság, amely immáron hat éve fungál. A konzervatív politikai minőséget 3 párt képviselte: MDF, KDNP, FKgP. A liberális pólust az SZDSZ és a FIDESZ, míg az általában vett baloldal egyetlen parlamenti pártja az MSZP.

Azóta kisebb módosulások voltak a párttagoltságban. Tekintsük át ezeket. A jobboldal legerősebb pártjává a 94-es választásokon leszerepelt MDF helyén az FKgP vált, igaz csak a közvéleménykutatások szerint, 1995-re. A FIDESZ pozíciót váltott, s a liberálistól a nemzeti-konzervatív pólushoz csatlakozott. Az MSZP 1990 májusában feladta a munkásmozgalom irányzatainak egységét valló korábbi arculatát, s a szociáldemokrata identitásra vett irányt. Jelentős a változás a főhatalomban: az MSZP abszolút többséggel nyerte a választásokat, s szociálliberális koalíció váltotta fel a konzervatív rezsimit, de sem a két önkormányzati sem pedig az 1994 évi országgyűlési választások nem hoztak áttörést a pártrendszerben. *Azok maradtak talpon, akik az 1989-90-es törésponton elsőre a parlamentbe kerültek, és senki nem került be, aki akkor nem tudott.* Se a jobboldali radikalizmus (MIÉP), sem a liberális Köztársaság Párt, sem az Agrárszövetség, sem a harmadik utas HVK majd Nemzeti Demokrata Szövetség, sem a történelmi szociáldemokráciára hivatkozó párt (MSZDP), sem a kommunista hagyományt vállaló (MSZMP majd Munkáspárt) nem tudott parlamenti, (sem számottevő önkormányzati erővé válni) – ami parlamentáris köztársaságban a politikai hatalom elosztásának elsődleges eszköze. Az 1994-es választási vereséget követő felelősségvállalás, stratégiai útkeresés és a politikai stílus különbségei előidézte apróbb bomlástermékeknek tűnik, hogy az MDF -ből 1996 elején kivált a Magyar Demokrata Néppárt nevű csoportosulás. Figyelemre méltó különös körülmény, hogy színrelépését az tette lehetővé, hogy a parlamentben bennlévők – az egyedüli Kiszgazda tiltakozás ellenére – belső szolidaritásuk bizonyosságaként jobbnak találták jogfolytonos parlamenti erőkénti elismerésüket.

Fő szabály, hogy *csak az új rendszer történelmi születése pillanatában lehetett megszerezni a bekerüléshez szükséges legitimitást.* Jól érzékelhető a pártoknak a rendszerváltáshoz és az ennek középpontjában álló tulajdoni kérdéshez való viszonya alábbi pozícióik felvázolásával (Andor, 1993.). Mindegyik demokráciát és piacgazdaságot mondott – mintha ezekből az elvekből egyféle eredmény – jólét és szabadság – volna csak előállítható. A

talpon maradók egységesek voltak tehát a fő irányban, de élesen különböztek abban, hogy milyen tulajdoni formákat, milyen társadalmi osztályok melletti elkötelezettséget reprezentáltak. Pedig a tulajdon kérdésében valóságos differenciálódásuk alapvető összetevőjéről volt szó. Az új elitek tehát többpártrendszerű választások útján legitimálták hatalmukat a parlamentáris polgári demokrácia keretei között Magyarországon. Ugyanakkor a pártok különböző tulajdonosi csoportok érdekeit képviselték a privatizációs folyamatban. Az MDF-hez leginkább a hazai vállalkozók és a régi dzsentri osztály leszármazottai kapcsolódtak, a kereszténydemokraták a tulajdonuktól egykor megfosztott egyházak érdekeit képviselték. Az MSZP az első generációs értelmiség és részben a volt nomenklatura tulajdonosi ambíciókkal rendelkező tagjait, a kisgazdák pedig reprivatizációs törekvésekkel elsősorban az 1948 előtti tulajdonosok érdekeit jelenítették meg. Az SZDSZ vállalta a leghatározottabban és a legkonceptiózusabban a pénztőke és a kereskedelmi tőke városi értelmiségnél koncentrálódó hatalmának, valamint a külföldi tőke bevonásának és érdekeinek képviseletét. A komprádor burzsoázia pártja a nemzeti burzsoáziával szemben.

A hatalmi tényezővé nem váló, parlamenti képviselethez nem jutó baloldal szervezeti pozíciói a következők voltak. Az MSZMP, később Munkáspárt elsősorban az állami és szövetkezeti tulajdon védelmét, továbbá a dolgozói és öngazgatói tulajdon bevezetését szerette volna felvállalni. Az MSZP Baloldali Tömörülése a vegyesgazdaság, a szövetkezeti és munkavállalói tulajdon programját képviselte, de saját pártján belül sohasem juthatott akárcsak jelentős, nemhogy meghatározó befolyáshoz. (Annak ellenére sem, hogy ez az egyetlen platform, ami szervezeti értelemben mind máig, hét éven át talpon maradt). A Baloldali Alternatíva Egyesülés a vegyes gazdaságot a társadalmi tulajdon formáinak dominanciája mellett képzelte el egykor. Kicsiny társadalmi szervezet maradt, a társadalmi önvédelem és öngazgató programjával.

Ezek a baloldali erők helyesen látták, hogy az alapvető társadalmi viszony a tulajdonviszony, s ennek az elosztáson keresztül a társadalom tagozódására gyakorolt hatása jelöli ki a rendszer kereteit, polgári jellegét. Azt azonban közülük is kevesen gondolták, hogy a magántulajdon erőszakolt bevezetése a termelési struktúráknak és vertikumoknak olyan mérvű lepusztulásával, a szövetkezetek gazdaságpolitikai ellehetetlenítésével jár, mint ami bekövetkezett.

Jól áttekinthetőek a hat parlamenti párt 1990-es és 1994-es eredményei az alábbi táblázatból: (Böhm-Szoboszlai, 1995. 25.)

Pártok	1990 Szavazat	Arány (%)	1994 Szavazat	Arány (%)
MSZP	535 064	10,89	1 781 504	32,99
SZDSZ	1 050 799	21,39	1 065 889	19,74
MDF	1 214 359	24,73	633 770	11,74
FKgP	576 315	11,73	476 272	8,82
KDNP	317 278	6,46	379 523	7,03
Fidesz	439 649	8,95	379 344	7,02
Összesen:	4 133 464	84,15	4 716 302	87,34

A költségvetési támogatás megszerzéséhez szükséges 1%-os küszöböt 1994-ben további 4 párt haladta meg (Munkáspárt 3,19%; Köztársaság Párt 2,55%; Agrárszövetség 2,1%;

MIÉP 1,59%), de az őszi önkormányzati választásokon (a Munkáspárt és a MIÉP kivételével) mindannyian a politikai ellehetetlenülés jeleit mutatták.

Mivel magyarázható a hatpártiság alapvető politikai ténye és hogyan állunk Magyarországon a magát nyitott szerkezetűnek deklaráló pluralista demokráciával, ha ennek pártrendszere 1994 őszére, az önkormányzati választások idejére tartósan betokosodhatott? Ha néhány év után befagyott, megmerevedve lokalizálódott a *liberális*, a *baloldali* és – némiképp fragmentált állapotban, de nem új szereplőkkel – a *konzervatív pólus* is.

Az MSZP 1994-ben sikeresen integrálta az egész magyar baloldalt, mint egyetlen kormányzati kompetenciával bíró parlamenti erő, amely kommunikálni képes a médiákon keresztül a társadalommal, potenciális választóival. Parlamenti fórum, sajtókapcsolatok, értelmiségi befolyás és – jelentős pénzek nélkül – ugyanis ez nem megy. Tartalmilag pedig ki tudta fejezni a magyar társadalom elvárásait és be tudta mutatni a társadalomnak, hogy miben csalódott, s mi volt a valóságos elvárása. A konzervatív koalíció időszaka után – ígéreteiben – megfordította az oksági viszonyt a rendszerváltás és az emberek között. Eljött az ideje annak, mondotta pártvezére, hogy fordítva gondoljuk, mint a konzervatívok: nem az emberek vannak a rendszerváltásért, hanem a rendszerváltásnak kell szolgálnia az emberek érdekeit. A demokrácia nemcsak azt kell, hogy jelentse, hogy szabadon választunk és vállalkozunk, hanem azt is, hogy javuljanak az emberek tényleges életkörülményei. (Szigeti, 1995:131-39.) (Külön elemzést igénylő, de egészen más kérdés, hogy mit valósíthatott és mit valósított meg ténylegesen saját elképzeléseiből az MSZP a szociálliberális koalíció éveit alatt.)

A FIDESZ pozíció váltásával megszűnt tiszta liberális erő lenni, amit utóbb névváltoztatása is deklarált (FIDESZ-Polgári Párt). Az Agrárszövetség összeomlása és a Köztársasági Párt kiszorulása következtében az SZDSZ ugyanolyan túlsúlyra jutott a liberális póluson belül, mint az MSZP a baloldalon (Wiener, 1995:36-37.) A modern pártok szavazatszedő gépezetek – mondotta egykor Max Weber – s az út a hatalomhoz az állampolgári voksokon keresztül vezet. A nyugati fejlődésben e pártokat államosította az a költségvetési támogatás, melynek elsődleges indoka éppen a magángazdaságtól, az üzleti élet befolyásától való anyagi függetlenség biztosítása. Nem így Kelet-Európában. *A rendszerváltás szituációjában a pártok költségvetési támogatása arra, vagy legalábbis arra is szolgál, hogy megszerezzék az állami és szövetkezeti tulajdon magánosításának irányításához a közhatalmat.* Ahogy az 1990:VII.tv. általános indoklása ki is mondja: „A Vagyonügynökség az Országgyűlés felügyelete, s így az ott képviselt politikai pártok ellenőrzése alatt álló állami költségvetési szerv” Azét a közvagyonét, aminek 9/10 része a társadalom munkájának utóbbi 40 éve alatt keletkezett. Alapvető kérdés, hogy a magát konszenzusos demokráciának tekintő rendszerben ki és mikor kérdezte meg a magyar népeket arról, hogy a privatizáció államcélú váljék-e? A stratégiai, hosszú távú történelmi döntés értelmében soha senki. A privatizációt az érdekeltek folyamatosan, a fokozatosság és a vegyes jelleg álarca mögé rejtve, bizonyos értelemben az alkotmány sorozatos megsértésével vezérelték.

III. A tulajdoni rendszer jellegének átalakítása

Az átmenet kormánya, a Németh kormány a szektorsemleges, vegyes tulajdoni rendszerű gazdaság célkitűzését hirdette. Az 1989-es nemzeti kerekasztal tárgyalások eredményeit követő alkotmánymódosítási folyamat következményeként az Alkotmány 9.§. (1) tartalmazza:” Magyarország gazdasága a tervezés előnyeit is felhasználó piacgazdaság, amelyben a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogú és egyenlő védelemben részesül.” Továbbá a (2) bekezdésben kimondja, hogy „A Magyar Köztársaság a versenysemlegesség elve alapján elismeri és támogatja a vállalkozás jogát és a verseny szabadságát, amelyet csak alkotmányerejű törvény korlátozhat.” Az első bekezdést az Alkotmánybíróság számos döntésében (pl:50/1991.; 32/1991.; 6/1992.; 4/1993.; AB. határozatok) akként értelmezte, hogy lebontotta az állami (és a szövetkezeti) tulajdonnak korábban kedvezményezett helyzetet biztosító szabályokat. Esetenként nem is szektorsemlegesen, mert az egyházi tulajdon helyreállítása kapcsán önkormányzati tulajdon sérelmére döntött: mondván az egyház érdeke kivételesen a közérdekkel egy tekintet alá esik, míg az önkormányzati nem (Sajó,1993:53).

De honnan jött az alkotmány *expressis verbis* normáit sértő magántulajdoni túlsúly gondolata és gyakorlata? Hiszen ha a kiindulópont *de facto* a köztulajdon dominanciája volt és elindultak a szektorsemleges szabályok és úgymond gazdaságpolitika kialakításának ezzel ellentétes irányába, abból még nem következett, hogy hol, milyen jellegű tulajdoni rendszerrel álljanak meg. Nem következett, hogy a vegyes tulajdoni rendszerben (magántulajdon, állami tulajdon, önkormányzati tulajdon, szövetkezeti tulajdon formái) a formák között milyen arányok álljanak fenn. Nem következett, hogy az elidegeníthetetlen nemzeti vagyon, az állami tulajdon tartósan állami használatra szánt és magánvállalkozásra szánt(privatizálandó) része, továbbá ezek és az önkormányzati tulajdon közötti arányokat hogyan és ki állapítsa meg. Ki, mivel, mikor hatalmazta fel a Németh, az Antall, a Boros, majd a Horn kormányt arra, hogy a vegyes tulajdoni szerkezetű, versenysemleges gazdaság helyett a magántulajdon túlsúlyára épülő gazdasági rendszer célként tételezésére térjen át?

Legitimációs értelemben senki, semmikor. Ilyen alkotmányt senki semmikor nem fogadott el, olyan választásokat, ami erre adott volna felhatalmazást a hatalomnak nem tartottak Magyarországon. *A tulajdonformák egyenlőségére, a szektorsemlegességet jelentő vegyes gazdaságra és a piaci szelekció spontán-tudattalanul ható láthatatlan kezére hivatkoztak, a gazdasági racionalitás objektív, emberi beavatkozásoktól mentes értékítéletére.* Ezt deklarálta az 1989-90-es alkotmányozás (1989:XXXI.tv: 1990:XL.tv). És még az AVÜ.tv. indoklása is – *a gazdaság versenyszektorára* vonatkozóan (N.B.) – a tulajdonformák sokféleségének működéséről, s az államosított vagyon privatizálása mellett annak társadalmasításáról beszélt. (Törvények és Rendelet Hivatalos Gyűjteménye, 1990:49.) Ma már tudjuk, ezek a mondatok a mindent magával rántó privatizáció főgömbjei voltak csupán. De egykor, a közéleti, politikai tudatossággal rendelkező állampolgárok még okkal feltételezheték az 1990-es parlamenti választások alkalmával, hogy az új alkotmányos keretek jelölik ki a változások mozgásterét, s arról szavaznak márciusban, hogy ki kap megbízást ennek realizálására.

Eközben a valóságos folyamatot épp ellenkezőleg, sem piaci spontaneitás, sem pedig az alkotmányos keretek tiszteletbentartása nem jellemezte. Az ún. piacgazdaságra való áttérést erőteljes *felülről vezéreltség, azaz hatalmi-kormányzati irányítás jellemezte.* Ennek jogszabályi alapjait, azon túlmenően, hogy a kormányzati tevékenység a jogilag nem kötött, szabad döntések területe, amire a kormánynak a mindenkori érvényes és hatályos

joganyagon belül felhatalmazása van, fokozatosan, de tudatosan alakították ki. A fokozatos előremenetelt az Alkotmányban rögzített legitimációs elveket sértő tényleges törekvések – melyeket az Antall kormány 1991 júniusában elfogadott tulajdonosi és privatizációs stratégiája foglalt össze, azzal a célkitűzéssel, hogy 1994-re radikálisan, 50% alá csökkentse az állami vállalatok által működtetett állami tulajdon arányát (Matúz, 1992:273-74.) – leplezése és a reálfolyamat időigényessége indokolta. Az ellentétet a legitimáció visszafogottsága és a jogi szféra és a tényleges hatalmi cselekvés direkt intencionális irányultsága között mégsem teljesen egy előre eltervezett rejtett stratégia és végrehajtásának különbsége okozta. Hanem a politikai folyamat azon szabályszerűsége, hogy az uralkodó erők addig nyomulnak előre, ameddig azt az ellenérdekeltek engedik. Ha azt tapasztalják, hogy nincs számottevő ellenállás, és kívülről, a nemzetközi erőter visszaigazolja törekvéseiket, mint ez történt, akkor nem az előzetes szándéknyilatkozatok és a jogszerűség az irányadó, hanem a kedvezően alakuló körülmények között a konkrét cselekvés lehetőségei. Esetenként – mint a spontán privatizáció időszakában – meg sem teremtették a megfelelő jogi keretet. A vállalatok maguk kezdték meg az állami vállalati struktúra leépítését, a hatóságok hallgatólagos, majd az Állami Vagyon Ügynökség nyilvánított jóváhagyásával, hogy saját vagyónként kisebb-nagyobb kft-kbe, rt-k-be vigyék át a közvagyonot. Állami vállalatok kezelőiből így válhattak magántulajdonossá. Egyik oldalon ott maradtak a kiüresedett központok, melyek megszűntették önmagukat. (Lásd. Állami vállalatok „átalakulása” 1989. január 1. és 1989. július 1. között in: Matúz, 1992:275-278) Másikon – de ez már nemcsak a spontán privatizáció szakaszára, hanem az összefolyamatra igaz eredmény – pedig nyertesként ott maradt a menedzser-polgárság (Szelényi, 1995.), vesztesként a munkanélkülivé vált dolgozók. Rosszabb esetekben a privatizációból „kizsárolt” versenyképes és magánosított vagyontömeg után *ottmaradt veszteségeket sikerült még egyszer társadalmisítani*: ezt jelentette az adókonszolidáció, amely a veszteséges bankokra is kiterjedt (bankkonszolidáció). Hasonlóan azon gazdaságpolitikai elvhez és gyakorlathoz, amely a privatizálandó vállalatokat eladásuk előtt, költségvetési forrásból, közpénzből, még egyszer utoljára feljavította. Jól látható a kontraszt: miközben a közszférához tartozó kultúrát, egészségügyet, oktatást az állami beavatkozás útján piacosították, vagy legalábbis elindították ezen az úton, aközben a privatizálandó vagyontömegre még társadalmisították-e vagyon veszteségeit. A „Nemo plus iuris ad alium transfere potest, quam ipse habet” (Senki több jogot nem örökölhét, utódolhat, mint amennyi jogelődjének volt) klasszikus polgári jogi jogelvét az adott helyzetben könnyedén tették félre kitűnő jogászaink: a jogosultságokat a magánerők, a kötelezettségeket jelentő veszteségeket a költségvetésén keresztül a társadalom örökölte.

Tehát az az ideológiai legitimáció, melyet az Alkotmányreform rögzített mást, nem egészen azt ígérte mint amit a kormányzat tett, s a privatizációt és kárpótlást fokozatosan kidolgozó jogi szabályozás (és Alkotmánybírósági döntések, melyek a kárpótlásra vonatkoztak és kizárták a magánosítás reprivatizációs útját, melyet a Kisgazdapárt karolt fel) a gazdaság feletti egyértelmű magánhatalom irányába alakították át a tulajdoni rendszert. A fő irány eldöntésén, azaz a rendelkezésre álló vállalkozói vagyontömeget mindenáron magánosítani kívánó kormányzati magatartáson *belül* vetődtek fel azok a dilemmák, amelyek már a privatizációs stratégia belső döntéseit képezték. Azt, hogy milyen legyen a hazai és külföldi, személyes és intézményi tulajdon aránya, a spontán privatizáció és az ÁVÜ ellenőrzése mellett végbemenő, a koncentrált és a szétszórt tulajdon aránya (Stark, 1991.). A rendszer *de iure* és *de facto* most is vegyes és az is maradhat 1997 után is, mire a kormányzat be kívánja fejezni a privatizációt. De a köztulajdon politikai megítélését a

Szabad Demokraták vezető gazdaságpolitikusának, Tardos Mártonnak a szállóigévé vált mondása fejezte ki érzékletesen: „Privatizálni akár egy forintért is”.

Saját vállalatuk dolgozóit a privatizáció során a *Munkavállalói Részvényprogram* (MRP) kedvezményezett helyzetbe kívánta hozni. Ha gazdasági súlyát vesszük, nem túl jelentős, de nem is jelentéktelen arányban történt mindez „A privatizációban játszott szerepüket jelzi, hogy 1994. március végéig az ÁVÜ az általa kezelt vagyon 21.5 százalékát adta hazai tulajdonba, ebből 5.9 százalék volt a munkavállalóké” Az 1992. őszén indult program 1994 közepére 168 MRP-ből 111-ben , vagyis 66 %-uk volt többségi tulajdonos írja Mocsáry József (4). Az MRP mellett figyelembe kell még venni két másik kiegészítő formát. A vagyonyjegyeket és a dolgozói és menedzseri kivásárlással megszerezhető tulajdonrészeket. Ennyiben a dolgozói tulajdonlás fogalma valamivel szélesebb, mint a gerincét képező MRP. De hasonlóan a szövetkezetek részvénytársasági átstrukturálásához, ez is a magántulajdonosi érdekeltségi forma egy változatát, s egyáltalán nem a korábbi állami tulajdon társadalmasítását jelenti. A baloldal értékrendje szempontjából az MRP bizonyos mozzanataiban több és más, mint az egyszerű magántulajdon, mert egyfelől a dolgozót szubjektíve közelíti termelési eszközhöz, másfelől bevonva őt a vállalatot érintő döntési folyamatokba, elősegíti a tulajdonosi készségek és képességek kialakítását. A makrogazdasági közeg és törvényszerűségek kapitalista jellegén azonban ezek a kedvező körülmények nem változtathatnak.

A legitimációs szinten ígért vegyes jelleg és nyitottság, amivel a hatalmat gyakorlók a lakosságot kívánták megnyerni, nem a piac értékítélete szerinti gazdasági szelekció révén valósult és valósul meg, hanem a legalitás síkján, közhatalmi beavatkozással állítják elő azt a tulajdoni szerkezetet, melyben a versenyszférában kizárólagossá tették a magántulajdont, s az állami gazdaságpolitika s a körülmények hatalma révén esélye sem volt – a meghirdetett legitimációs célok ellenére – a szövetkezeti és állami tulajdonformáknak a fennmaradásra. A megmaradt *szövetkezetek* magánrészvényesek szövetkezéseivé alakultak át, megszüntetve a szocialista szövetkezés azon alapkonstrukcióját, melyben az agrárkérdés és a parasztkérdés, a gazdaságnak és a falú életlehetőségeinek együttes megoldása társadalompolitikai cél volt, a termelőeszközök zömének oszthatatlan közös tulajdoni bázisán. Az eredmények ismertek: a tatárjáráshoz hasonlítható pusztulás ment végbe az állatállomány háborús szintre visszaesésével (1991-93-ra 50%, mára 60 %-ra), az export – a belső fogyasztás szűkülésével párhuzamos – harmadrészre zsugorodásával (kb. 1992-94). Mintha csak a krónikus kapacitás-túlkínálattal küszködő EGK agrárrendtartáshoz igazodott volna a hazai gazdaságpolitika: az átalakítással jó előre dezintegrálta mezőgazdaságunkat, hogy az egy alacsonyabb szintre jutva majd integráció-képessé válhasson. Az *önkormányzatok* vagyonnal való ellátása, nagy viták közepette, úgy-ahogy megtörtént. Ez progresszív fejlemény volt, de nem feledtetheti a teljesen egyoldalú magánosítási irányultságot, melynek termelési struktúrák és vertikumok estek áldozatul.

A magánosítási folyamat magyarországi története – módosított formában – igazolja a marxi társadalomelméleti tételt: azt, hogy az elsődleges elosztás, a termelési eszközök felosztása sohasem egyszerűen ökonómiai kérdés, amit az árugazdaság spontán, tudattalan mechanizmusainak objektív szelekciója végezhetne és végezne el, hanem mindig osztályok hatalmi viszonyának a kérdés is egyben. Erőszak volt itt is a bábája az újjonnan bevezetett régi társadalmi formának, csak nem a nyers, eredeti felhalmozásos változatában – Oroszországban erre is szép számú példa akad a maffia-gazdasággal – hanem a belső legális erőszak és a világrendszer külső erőszakának, dominancia viszonyainak nyomása formájában. A tágan vett baloldali – nem jobboldali – szervezetek, törekvések alkotmány-

konform, vegyes gazdasági, harmadik utas törekvései és a társadalmi önvédelem azon formái, melyekkel esetenként a dolgozók kifejezésre juttatták privatizációval szembeni ellenérzéseiket („Ez a gyár nem eladó!”), erőtlennek bizonyultak az imperium birtokában eljáró államhatalom legális erőszakával, a liberális és a konzervatív politikai csoportosulások magánosítást támogató törekvéseivel szemben. Egyenlőtlen tette az esélyeket, hogy a vezető világhatalmak, a szomszédos kormányok, a nemzetközi pénzügyi szervezetek kötelező prioritásként, nemcsak erkölcsi és politikai, hanem anyagi támogatásuk elnyerésének feltételeként, de tudományos igazságokként és baráti jótanácsként is a magántulajdonon alapuló gazdaság elve mögé álltak. Ebben a közegben a munkatársadalom védtelenné vált saját érdekeinek megszervezésében. Önvédelmi reflexei üzemi és lokális szintűek maradtak. Csak ott léptek fel a privatizáció ellen, ahol éppen privatizáltak, s ahol éppen utcára kerültek, de a spontán elkecseregés szülte akciók nem vezettek átfogó tiltakozáshoz. Ilyen körülmények között a privatizáció – különös osztályok különös érdekeinek, a pénztőke, az ipari és mezőgazdasági termelő tőke és a kereskedelmi tőke különös érdekeinek – potenciális megszemélyesítői különösebb nehézség nélkül láthattak hozzá politikai képviselőt, a szóban forgó pártok szervezeti kereteiben a számukra legkedvezőbb privatizációs stratégiák kimunkálásához. A választásokon győztes koalíciók pedig az összburzsoázia érdekét szem előtt tartva emelték az állami gazdaságpolitika rangjára azt a stratégiát, amelyet az ellenérdekelt erők és pártok még akceptálhattak. Erről a küzdelemlről tanúskodnak a kárpótlási törvények elfogadásának parlamenti vitái, az ÁVÜ majd ÁVrt igazgatóinak, vezetőinek kinevezése, leváltása körüli, a napi sajtóban jól nyomon követhető heves polémiák. A privatizáció könyvtárnyi irodalmában a befolyásszerzés útjairól és módjairól, a visszaélések leleplezéséről, a hogyan kell és hogyan nem kell privatizálni vitái unos-untalanig ismétlődtek.

Eközben a termelés makrogazdasági szintű visszaesése ijesztő méreteket (1992-93=20%, 1995=10% hivatalosan is /valószínűbb érték a 15%/ 1989-hez képest) öltött. A KSH jelentésből megtudhattuk, hogy az 1995-ben elért 4030 dolláros egy főre jutó GDP „eredmény” (vásárlóerő-paritáson számolva ez 7000 dollár) azt jelenti, hogy a magyar gazdaságnak sikerült a minimum 15, de inkább 18 évvel ezelőtti fejlettségi szintre visszatornáznia magát. Szakemberek 1997-re várják, hogy az elkezdődött növekedés következtében gazdaságunk elérje az 1989-es eredmény 92%-át. (Népszabadság, 1996. április 3. A realitások számbavétele miatt megjegyzendő: a nem-hivatalos, tudományos mutatók szinte minden esetben rosszabb eredményekről tanúskodnak, mint a fentiek.) Sok közgazdász szerint az ex-szocialista országokban mélyebb a válság, mint a „Big Crise” idején (1929-33) volt. Csak ott a válság spontán folyamat eredményeként állt elő. Úgy látszik, a tudatos átalakítás még nagyobb csapásokra képes. Az egyesek szerinti ún. transzformációs válságot azonban senki sem látja az ezredforduló előtt, vagy még inkább 2005 előtt, befejezhetőnek.

Jellemző a tulajdoni rendszer tudatos átalakítását, magánosítását szolgáló legitimációs deficitre, hogy a rendszerváltást lezárni kívánó, az Országgyűlés Alkotmány-Előkészítő Bizottsága által közzétett (1996. április 1.) szabályozási koncepció nemcsak a tulajdoni rendszer jellegével nem foglalkozik, – hisz ez esetben magyaráznia illene hét év egyoldalú változtatásait – hanem sem az elidegeníthetetlen nemzeti vagyoni körére, sem pedig a tartósan állami tulajdonban maradó vagyoni (például MÁV, Magyar Posta) vonatkozóan nem tartalmaz elveket. Ilyesmivel, ahogy a múltban, azonképpen a jövőben sem kívánták és kívánják magukat alkotmányosan megkötni monetáris gazdaságpolitikai elveket valló kormányaink.

1989-ben körülbelül 4000 milliárd forintra becsülték a nemzeti vagyont Magyarországon. Suchman Tamás privatizációs miniszter a 34. Közgazdász Vándorgyűlésen tartott előadásában (Győr, 1996. május 24.) elmondta, hogy 1996 végére a volt állami tulajdon 70%-a magánkézbe kerül. 1997-ben pedig gyakorlatilag befejeződik a privatizáció és 109 vagyontárgy (?) marad tartós állami tulajdonban, 350 milliárd forint értékben. Az adatokból érzékelheti az olvasó: az az eredmény születik, hogy kb. *kevesebb mint tizedrésze marad meg a társadalom tulajdonát képező nemzeti vagyonnak a privatizáció következményeként.* Közgazdászok becslései szerint ennek mintegy fele külföldi tulajdonosokhoz vándorol(t), fele a hazai tulajdonos osztályt gründolta.

A parlamenti váltógazdálkodás a tulajdonviszonyok átépítése szempontjából szerencsésen osztotta el a hatalmi mezőt. A rendszerváltó régi elit a Németh kormány működése idején betakaríthatta tevékenysége gyümölcseit. Az első többpárti választásokon győztes konzervatív rezsim hinterlandja pedig négy éven át tartó átalakítással alapozta meg jövőjét. Kárpótlási törvényekkel és a nemzeti vagyon mintegy felének elosztása mellett, hatalmas alapítványok (Nemzeti Alapítvány, Lakitelek Alapítvány) gründolásával, feltöltésével gondoskodott saját kulturális háttére anyagi és szervezeti forrásainak hosszú távú megalapozásáról. Egyedül a reprivatizációt szorgalmazott Kisgazdapárt csalódott és ugrott ki egy részük az Antall-Boros kormányokból, akik ideológiája szerint a privatizáció jelentős részben hibás tulajdonszerzést eredményezett, amit felül kellene vizsgálni. A reprivatizációs érvek tarthatatlanságát nemcsak a jogutódok szociális láncolatának 40 év alatti elenyészése, megtörése mutatja. Hanem az is, hogy természetesen ha az államosításokat valaki természetjogi érveléssel megkérdőjelezi – jogpozitivistá érveléssel ez elvégezhetetlen – annak az 1945-ös földosztást is el kellene vetnie. A kisgazdák, akik az 1945-47-es birtokviszonyoknak, tehát a földosztás eredményeként előállott viszonyoknak a következtében jelentős kis- és középparaszti bázisra támaszkodhattak. (Donáth, 1977: 87-97.), úgy másztak ki reprivatizációs érvelésük – a hibás tulajdonszerzésre alapított felülvizsgálat – csapdájából, hogy csak az 1947 utáni időszak tulajdonviszonyainak megváltoztatását vetették el. A Torgyán vezette vonal, majd párt radikalizálódása 94 után folytatódott. A kárpótlással eredendően két parlamenti párt sem értett egyet (MSZP, FIDESZ). Ez a konzervatívok találmánya volt. *Az az eszköz, amely szemükben szélesebb társadalmi csoportokat érintve a magánosítási folyamat legitimálásának biztosítására lett volna hivatott. Azonban az igényjogosultak elvárásai és a kárpótlás részleges, ex gratia jellege és állami teherbíró képesség függvényében, szakaszosan történő kielégítése között szükségképpen óriási feszültség keletkezett. Mindez tetéződött a kárpótlási folyamat bürokratizmusával és főleg óriási spekulációt elindító hatásával. Ezekért, szándékos vagy nem szándékos hatásai miatt – egyre megy – a népességben inkább elégedetlenséget váltott ki. „Bezsáptak”, maradt a tömeges, kis kárpótolta életérzése – kétmillió érintetttről van szó – miközben a vagyonkezelő társaságok, spekulációs hiénák kezében hatalmas vagyonok koncentráltak.*

Érzékelteti ezt az az Állami Számvevőszéktől származó adat, amely a termőföld tulajdoni szerkezetének változásával foglalkozik. A 2.7-2.8 millió hektárt érintő kárpótlás az 1945-ös földreformhoz hasonló nagyságrendű tulajdoni változást idézett elő. A hivatalnál nyilvántartott árverési liciteken elnyert területnagyságok megoszlása a következő:

0-1 hektár között	34.82%
1-5 ha között	37.36%
5-10 ha	12.72%
10-30 ha	11.34 %
30 ha-nál nagyobb	3.76 %
n=11	

Summázva: 0-10 hektár közötti, racionálisan művelhetetlenül kicsiny területhez jutottak a kárpótlási licitek során összesen 605 185 hektár felosztásával, ami a licit alá bocsátott földterület 84.9%-a. Ezek zöme csak átmeneti törpe és kistulajdonos, aki a gazdálkodáshoz elégséges földdel nem rendelkezvén, túl fog adni földjén. Hogy ezeknek a kárpótlás nem hoz elégtételt, aligha szorul bizonyításra, még ha ez jelenleg nem is vethető össze a néhány év múlva kialakuló valós földbirtoknagyságok tulajdoni megoszlásával. Nyilván az a középbirtok, ami a licitálással kialakult, s a kárpótlás alá tartozó, fennmaradó 15.1%-ot, azaz 10 és 30 hektár közé eső (11.34%, azaz 606215 ha), vagy 30 hektárnál nagyobb (3.76%, azaz 729600 ha) föld tulajdonosait teszi ki, különösen ami utóbbiakat illeti, már nem volt rossz kárpótlás. Ha esetenként el is maradt a várttól, de jelentős vagyoni gyarapodást, önálló, művelhető vagy műveltethető földtulajdonszerzést jelentett. Kb. tehát az összlicit alá került földterület 2/3-át 15.1 %-nyi tulajdonos szerezte meg első, árverezési elosztásban, míg a 84.9%-nak kevesebb mint 1/3 jutott. Nem problémátlan arányok. Azt is mutatják, hogy a kárpótlás nemcsak tulajdonba adást, hanem rengeteg kistulajdonos földtől való megfosztását is kiváltja. Látni kell azonban: *Funkcionális értelemben azonban ez a legitimációs deficitet termelő kárpótlás is elősegítette a magánosítást.*

A kárpótlási jogszabályok első csoportjának megalkotása 1989 nyarától kezdődött az átmenet kormányának jogalkotásával, speciális körben: 72/1989. MT rend.; 79/1989. MT. rend., amely a nemzeti ellenállási mozgalomban és a németellenes szabadságharcban szerzett érdemekért adományozott miniszterelnöki elismerések hatályát állította vissza; a 104/1989.MT rend. az 1945-53 között internáltak, Szovjetunióba deportáltak, kitelepítettek munkaviszonyait és társadalombiztosítási helyzetét rendezte. Olyasmit, ami széleskörű elismerésre számíthatott. Az átmenet kormánya még elsősorban a sztalinista államhatalmat és a Kádár rendszer 1963-ig terjedő időszakát ítélte el, az 1990. évi XXVI. tv.-el, amely a 1945-63 közötti törvénysértő elítéléseket semmissé nyilvánította.

Az értékek átértékelésének folyamatában jelentős állomás volt, a születőfélben lévő új rendszer 1956 örökségét felvállaló legitimációjával összhangban, az ún. semmisségi törvényhozás (1989. évi XXXVI. tv. az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról). Ahogy a törvény indoklása fogalmazott: „A hazánkban megindult politikai átalakulás során megkezdődött az átmenet a parlamentáris demokráciára épülő jogállam felé. A demokratikus társadalmi és politikai viszonyok kialakulásának akadályait részben sikerült már felszámolni. Az 1956-os események valóságghú, mai értékrendünk szerinti értékelése, és ennek magas szintű jogszabályban kinyilatkoztatása az egyik állomás a közmegegyezés és társadalmi megbékéléshez vezető úton.” Valóban állomásról, mégpedig rövid életű legitimációs állomásról volt szó, hisz néhány hónap múlva 1956 megszűnt népfelkelés lenni – forradalommal és szabadságharcra vált az Antall rezsim értékrendjébe áthelyezve. (Jellemző, ahogy ezt a minőségét törvényhozási úton is siettek megörökíteni /1990:XXVIII.törvény/. Ezzel, némiképp erőltetetten, olyan magyar tradicionális legitimációt kreáltak, amelyben az 1848-as valóságos forradalom és valóságos szabadságharc pandantjaként értelmeződik 1956. Az eljárás pedig gondolkodásmódjában roppantul emlékeztet a hatalomgyakorlás monopolisztikus formájában működő sztálini

rendszerre, amely történelmi kérdésekről alkotott politikai értékítéleteit mindenkor a hivatalosság rangján kezelte).

Beindult a kárpótlás, s 1990. május 2-a után egyre szélesedő folyamattá öblösödött. Ez éppúgy nem tudott racionális mértékeknél megállni, ahogy a vegyes gazdaság sem maradt valóságosan vegyes, s ahogy a politikai ideológia szférájában a népfelkelés is tiszavirág életűnek bizonyult. A vagyoni és szabadságelvonással elkövetett sérelmek újabb és újabb fajtái, esetkörei kerültek a történelmi igazságtétel kosarába. A magyar történelem vérvizataros esztendei (1939-63) valóban sokféle igazságtalanság kárpótlására szolgáltatott okot. Kérdéses azonban, hogy milyen alapon és kiket terhelően jogosult egy ilyen igazságtétel. Az I. Kárpótlási törvény (1991. évi XXV. tv.) a vagyoni károk rendezésével kapcsolatban az állampolgárok magántulajdonának különböző állami intézkedésekkel történt csorbítását kívánta orvosolni. Világosan beszél céljairól, amikor így szól: „A rendszerváltozással összefüggésben a *volt tulajdonosok részéről erőteljes igény jelentkezett és jelentkezik (kiemelés Tőlem – Sz. P.)* a magántulajdonban igazságtalanság okozott egykori sérelmek, károk orvoslására. A piacgazdaságot létrehozó, a magántulajdont elismerő és védő állam erkölcsi kötelessége, hogy az intézkedései által vagyoni sérelmet szenvedettek anyagi kárpótlásáról gondoskodjék. A modern piacgazdaságnak megfelelő, rendezett tulajdoni viszonyok kialakítása...érdekében az állam a magántulajdonban korábban okozott sérelmek orvoslását nem a tulajdoni tárgyak visszajuttatásával (reprivatizációval), hanem a volt tulajdonosok részleges vagyoni kárpótlásával kívánja orvosolni... „ (Tv. általános indoklása, Magyar Közlöny 1991. 77. sz.) A kárpótlás szabályait az 1949. június 8-át követő – tehát a szocialista államosítások – időszakára vonatkozóan-e törvény állapította meg. Ez volt az első, legfontosabb preferenciája az új rendszernek. Míg az 1992. évi XXXI. tv. a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-től, a második zsidótörvény kihirdetésétől az 1949. június 8-ig terjedő időszakban – tehát a háború alatti és az újjáépítési periódusban – alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanság okozott károk ugyancsak részleges kárpótlásáról rendelkezett. Ahogy az első kárpótlási törvény első szakaszának indoklása mondotta, „a Törvény a különböző történelmi korszakokban, más-más ideológiai, politikai elveken alapuló és a gyakorlatban is különböző módon keletkezett sérelmekért fennálló kártalanítási kötelezettségeket – a hosszú idő elteltével kialakult helyzet, a visszafordíthatatlan változások figyelembe vételével „*megújítva, egységes elveket alkalmazva új jogcímen, új terjedelemben és új feltételekkel (novatio)* teljesíti.” A konzervatívok olyan mélyen a jogrendszerbe vették a kárpótlás alapjait (1992. évi XXXII. törvény 1.§. és 20.§./2/bek.), hogy 1994 után, saját ellenzéki kritikájuk és kormányprogramjában meghirdetett, kárpótlást mielőbb lezáró szándékuk deklarálása ellenére a szociálliberális koalíció kénytelen volt az Alkotmánybíróság erre kötelező határozata alapján (680/B1992/25.) újabb, a harmadik kárpótlási törvény kiegészítésére. E nélkül az új kormány szembe került volna a törvények reá vonatkozó alkotmányos (35.§./1/bek.b.pont) végrehajtási kötelezettségével. Hogy ezt elkerülje, megalkotta az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásának újabb esetkörét, a III. kárpótlási törvény módosításával.

Létrejött tehát a kárpótlás magántulajdont rehabilitáló jogi ideológiája és egységes, nem reprivatizációs, hanem novatio jogcímes, az állami teherbíró képességet figyelembe vevő, részlegesség alapján álló folyamata.(Matúz, 1992:223-28.) Hogy az adott időszakban érte sérelem a magántulajdont és jogosulatlan hatósági erőszakkal elkövetett szabadságkorlátozó intézkedések sújtották állampolgárok tömegeit is, – egyáltalán nem kívánjuk kétségbe vonni. Az új rendszer álláspontjáról méltánylandó igazságossági törekvések is felvetették azonban egy ilyen kárpótlási folyamat célszerűségét, s azt, hogy az igazságtétele

pro futuro nem szül-e több igazságtalanságot, mint amennyit a múltra vonatkozóan orvosol. „Jogos és jogtalan, milyen mértékben és kinek” lavinájának az elindítása sok diszsfunkcióval járhat. A parlamenti ellenzék soraiban az MSZP és a FIDESZ is alapvetően ellenezte a kárpótlást, keletkezésekor. Az igazságosság szempontjából rögtön világos volt, hogy az ország szűkösen rendelkezésre álló gazdasági erőforrásainak-e célra fordítása aránytalan terheket rak azokra az újabb nemzedékekre, akik se haszonélvezői, se kárvallojtjai nem voltak a távoli múltnak. Másrészt az ún. piacgazdaság magántulajdonosi viszonyainak kialakítása az esélyegyenlőség elvét követelné, pályázati versenyeztetéssel, nem pedig a múlton orientálódó kárpótlással.

Magunk részéről arra a témánk szempontjából kiemelkedő jelentőségű körülményre hívjuk fel a figyelmet, amire érdekes módon egyetlen parlamenti felszólaló sem vállalkozott: arra, hogy Magyarországon 1968 után fokozatosan áttértek a piacgazdálkodásra, – a szükségletek zömét vállalkozások újan elégítette ki a rendszer, s elkülönült gazdálkodó egységek (vállalatok, szövetkezetek, állami gazdaságok) között a tevékenységcsere az árugazdaság törvényei szabályozták. *Ezért, szemben a bemutatott jogi ideológiával és a minden szinten terjesztett propagandisztikus érvelésekkel, itt nem az általában vett piacgazdaságra tértek át – ehhez több mint húsz évet kellett volna „visszamenni” – hanem a kapitalista, magántulajdonon alapuló gazdaságra. Arra, amelyik államhatalmi erőszakkal számolta fel a köztulajdon meglévő formáit – szövetkezeteket, állami gazdaságokat, állami vállalatokat – ahelyett, hogy kiegészítette volna azokat a magánvállalkozások szabadságával. A vegyes gazdaság alternatívájának névleges fenntartása mellett a gazdaság feletti domináns magánhatalom kiépítésének útjára lépett a rendszer. Történelmileg páratlanul érdekes és értékes lehetőséget jelenhetett volna a szektorsemleges gazdaságpolitika melletti, vegyes tulajdoni szerkezetű árugazdaság működése, aminek lehetőségét a kézenfekvő és természetes körülmények megléte ellenére, a Nyugat ilyenirányú nyomása mellett, a politikai, államhatalmi erőszak zárt ki. A kárpótlás ebben a felbomlasztási folyamatban a magánérdekek dinamikája beindításának szerepét töltötte be. A privatizáció kiegészítőjeként súlyosan hozzájárult: egyrészt a meglévő termelőkapacitások lezüllesztéséhez, különösen az agrárgazdaságba, másrészt a tőkeviszonyra épülő magántulajdonosi rendszer személyi hordozójának, a kapitalista osztályoknak a mesterséges kitermeléséhez.*

IV. A közvetlen demokrácia és az együttdöntési jogok visszaszorítása

Közismert a politológiai irodalomban, hogy a parlamentarizmus legkidolgozottabb elméleti kritikáit ez ideig a Rousseau – Lenin – Sorel – Carl Schmitt – Marcuse vonulat adta. Figyelembe veendő azonban, hogy nemcsak elődei, hanem még George Sorel is csak a korlátozott parlamentarizmus időszakában élt, amikor még nem volt politikai-szociológiai értelemben, azaz az össznépeesség több mint 50-60 %-ára kiterjedő jogosultsággal, általános választójog. Az már kevésbé ismert, hogy a parlamentarizmus klasszikus kritikusai közül közvetlenül a mai viszonyokra – a pluralista demokrácia hozta változások után, amikor a rendszer tartalmilag már nemcsak az általános választójog követelményinek kell hogy megfeleljen, hanem az ellenzéki tevékenységet is legálisnak ismeri el, tehát közhatalmi eszközökkel nem tilthatja és tiltja a politizálást – lényegében csak Marcuse represszív tolerancia gondolatára épített elmélete vonatkoztatható. Mindez a téma klasszikusainak kritikai nézőpontjait egészében mégsem érvényteleníti, de alkalmazhatóságuk feltételeit megszorítja. Milyen tapasztalatokat hozott magával a pártelvű parlamentarizmus kiterjedése Magyarországon?

A képviselő és a képviselt viszonyának fennmaradását, szorosabb értelemben nem érintik e második világháború utáni változások, melyek a fejlett centrum országokban a pluralizmust többé-kevésbé intézményesítették. Ezért Rousseu kritikájának lényegét – mely szerint nem egészen kielégítő az, ha a választások közötti időszakban a vezetők azt tesznek amit akarnak, s megbízóik ennek szolgáiban engedelmessé válnak – nyugodtan alkalmazhatjuk hazánk 1990 májusi választások után előállott viszonyra. Ami a szokásos parlamentarizmushoz képest radikálisan új az itteni fejleményekben, az az, hogy a rendszer igyekszik szisztematikusan szűkíteni, kirekeszteni a közvetlen népakarat kifejezésének intézményes technikáit, s az alkotmányosan még hivatkozott népakaratot a képviselői akarattal behelyettesíteni. *Parlamentari szuverenitással alakítani a népszuverenitás gondolatát.*

Az átmenet alkotmányos alaphelyzete 1989 őszén még azt rögzítette, hogy: 2.§.(1) „A Magyar köztársaság független, demokratikus jogállam, amelyben a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékei egyaránt érvényesülnek.” Hogy senkinek se lehessen kétsége arról, hogy kié a hatalom és milyen tendenciával, erről beszédesen tanúskodott, amikor 1990 nyarán a konzervatív többségű parlament alkotmánymódosítással elhagyta a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékeire utaló tagmondatot. Egykor Paul Valéry francia költő úgy határozta meg az európaiság fogalmát, hogy az három tradíció együttesét fogja át. Az antik, görög-római hagyományét, a keresztény középkor humanista tendenciáit és a modern kor politikai pluralizmusát, melyben a polgári demokrácia és a demokratikus szocialista eszmék egymással szabadon versenghetnek. Látható az összevetésből: ez az az Európa, ahova nem kívánt eljutni az 1990-94 közötti magyar parlamenti többség. Éppen ellentéttel a magyar társadalommal. Empirikus kutatásokkal gazdagon alátámasztva kimutatott, hogyan ítéli meg a folyamatokat a magyar társadalom. „A polgárok Magyarországon nagyobb mértékben, jobban csalódtak a rendszerváltásban, mint jó néhány összehasonlítható társországban. A rendszerváltás megítélése negatívabb, nagyobb az emberek veszteségérzete, mint másutt, és szokatlanul nagyra nőtt a távolság a polgárok várakozásai és a tényleges tendenciák között. Amennyire az adatokból megítélhető, nem különleges magyar pesszimizmusról van szó: a pozitívumokat, például a politikai szabadságot biztosító struktúrák erősségét, a polgárok értékelik. Ugyanakkor a mindenki által magasra értékelt biztonságok egy részének megrendülése sokakat nagyon rosszul érint. A következmény a politikától való elfordulás mellett a jövőbe vetett bizalom hiánya. Mindebbe nem csak a „sors keze” játszott bele, hanem az a demokrácia-deficit is, amely a politikát válaszképtelenné tette és teszi az új helyzetekre, új nehézségekre, az ezekből adódó új szükségletekre.” (Ferge 1996:51.) Ebben a kontextusban jelentős, hogy megértsük: a hatalmi befagyasztás technikái nagyban hozzájárulhattak a széles körű csalódottsághoz.

Tudvalevő, hogy 1989 előtt polgárok kezdeményezték népszavazást az alkotmány adta lehetőségek ellenére sem rendeztek Magyarországon. Viszont nagy jelentőségű volt az 1989. november 26-i SZDSZ-FIDESZ kezdeményezte 4 kérdéses népszavazás, amely előre nem látható, manipulatív módon befolyásolta, a Köztársasági Elnök megválasztásának módját (5). A közvetlen demokrácia elvét megtestesítő másik intézményt, a képviselők visszahívását – azét a szocialista elvét, melyet szintén nem alkalmaztak 40 év államszocializmus alatt – a fordulat évében, az ancienne régime parlamentjével szemben öt esetben is eredményesen alkalmazták az akkori ellenzéki erők. Egykoron nemcsak demokratikus eszközként éltették, hanem a parlamenti választások eredményes főpróbáit is jelentette számunkra. Mi történt vele? 1989:XXXI. 6§. a iktatta ki az alkotmányból

Sajátos következménnyel járt 1992. decemberében a LAÉT (Létminimum Alatt Élők Társasága) civil szervezet Országgyűlés feloszlását kezdeményező akciója. 183 fő részvételével 40 napos éhségsztrájkba kezdtek, az ország 26 helységében tiltakozva a kétkulcsos ÁFA bevezetése ellen „Hogy a kétmillió létminimum alatt élők megfelelő képvisellete legyen, demokratikus úton aláírásgyűjtéssel népszavazást kezdeményeznek a parlament feloszlása és az új választások kiírása érdekében”. (Évkönyv, 1993:395.) Aláírásgyűjtési akciójuk jól haladt, mert már decemberben 80.000 fölött jártak. Ekkor az Országgyűlés Alkotmányügyi Bizottsága indítványára az Alkotmánybíróság olyan tartalmú határozatot hozott, hogy népszavazással nem kényszeríthető ki az Országgyűlés feloszlása. (2/1993. (I.22.) AB hat.)

Azt gondoljuk, hogy az Országgyűlés közvetlen demokratikus eszközökkel történő feloszlása értelmetlenné tenné a képviseleti demokráciát és ezért és erre a célra használva nem megengedhető megoldás. Szükség van az általános választáson alapuló képviseleti elemre, amely parlamenti rendszerben a főhatalmat – a végrehajtó hatalom fejét és a parlamenti többséget azonos minőségben – konstituálja. Itt az állampolgár periodikusan az eredmények, megélt tapasztalatai felől minősítheti az adott hatalmat: megerősítheti, vagy leválthatja. Ebben a minőségében nem helyettesíthető a vezetés, a főhatalom kiválasztásánál a képviseleti, közvetett demokrácia eleme. Azonban, ami az egyes képviselőket, azok ellenőrzését illeti, a képviselő és a képviselt közötti erőteljes területi kapcsolat megalapozhatná az állampolgárok szemében eredménytelen képviselők visszahívhatóságát. *A közvetlen és a közvetett módszerek egymást kiegészítő és bizonyos értelemben egymásba átmenő formáit tehát egyaránt alkalmazni kellene ahhoz, hogy a politikai demokrácia tartalmas formaként működhessen. A teljesen kötetlen mandátum és az egyéni visszahívhatóság kiiktatása a kiüresítés felé, a közvetett elem kiiktatása pedig a gyakorlati működésképtelenség felé tolná el a demokráciát.*

A magyar társadalomnak azonban lenne igénye a közvetlen demokrácia elvének alkalmazására – függetlenül a LAÉT szerencsétlen kezdeményezésének ügyétől. Ez derült ki az 1990. július 29-i MSZP kezdeményezte, a Köztársasági Elnök közvetlen megválasztására irányuló, de érvénytelen népszavazás alkalmával. A politikai apátia mély pontján ugyan kevesen mentek el szavazni (7.8 millió jogosultból csak 1.08), de az érvényes szavazatok közül 85.91 % a közvetlen elnökválasztás mellett volt. Aki csak egy kicsit is ért egy ilyen adat szociológiai értékeléséhez – sokszor már 3000 fős reprezentatív minták is megbízhatónak számítanak a közvéleménykutatásban – az tudja, hogy fenti értékítéletünk megalapozott.

Kevéssé ismert, hogy a Kádár rendszer konszolidáció utáni (1963) Magyarországon az egypárti hatalomgyakorlás monopóliuma kiegészült az önkorlátozó hatalom eszméjével, s a társadalommal való párbeszéd új formái és intézményei nyertek teret. Anélkül, hogy az akkori politikai rendszer működésének egészéről szólnánk, – amit már csak azért sem tehetünk meg, mert politikai felépítménye a kapitalizmusétól jellegében eltérő alapokra épült, s itt nincs mód ennek leírására – rá kell mutatnunk arra, hogy az együtdöntési és részvételi értékeknek teret nyitott. Igaz, nem fogadta el a munkástanácsokat vállalati vezető szervként, melyekre 1956 bizonyos kezdeményei alapján lett volna lehetőség, de kiépítette a párt által kinevezett egyszemélyi felelős vállalatvezetők mellé az ún. *üzemi háromszög* intézményét. Ez a vállalatvezetés és a szakszervezetek mellett az ifjúsági szervezet, a KISZ résztvevőiből állt, s véleményező és javaslattevői jogosítványain túlmenően jutalmazási, szociális és bérkérdésekben fokozatosan egyre nagyobb befolyásra tett szert. Azon a helyes elvi felismerésen és gyakorlati tapasztalaton nyugodott, hogy az együtdöntés nemcsak

demokratizálási tényező, hanem hatékonysági is: plusz információkat, ismereteket kapcsol be a döntési folyamatokba, s motiválja a résztvevők cselekedeteit. Egyidejűleg fejleszti a résztvevők üzemvezetői képességeit, s teremt szorosabb kapcsolatot a munka világával.

Hasonló felismeréseknek köszönhetőe létét a törvényhozás munkáját elősegítő *társadalmi vita* intézménye, melyet az 1987.évi XI. törvény, a jogalkotási törvény 33-36.§.-ai kodifikáltak. ...Az 1990.évi XXXI.tv 1.§. viszont megszüntette a társadalmi vita intézményét. A 28/1990./XI.22/AB. határozat pedig a fenti törvény alkotmányosságát kétségbevonó indítványt elutasítva kimondta, hogy az nem alkotmányosértő, mert a társadalmi vita az állampárti hatalmi mechanizmus része volt, s éppen a valóságos demokrácia hiányának pótlékaul szolgált. A határozat rendelkező része tehát *kizárta a részvételnél ezt a formáját, s éppen a közvetlen demokrácia elvének a hiánya jegyében*, mondván, hogy: „A közvetlen demokrácia fogalmának szükségképpen eleme, hogy az azt szolgáló intézmény felett az érdekelt, azaz maga a polgár (vagy meghatározott számuk) befolyással bírjon”. A társadalmi vita kezdeményezésének joga viszont nem az érdekeltet közvetlenül, hanem állami szerveket illette meg. Ha a döntés eredményét nem is, de az indoklás utóbbi elemét akceptálhatjuk. Ennek tükrében csak az nem érthető, hogy amikor a népszavazási törvény (1989:XXVII.) 5.§.-hoz fűzött részletes indoklása szerint: „A népszavazás *elrendelése az Országgyűlés mérlegelési jogkörébe tartozik*” jogi helyzete miért ne lenne alkotmányellenes. Hiszen ez a jogértelmezés, amit szerencsére nem mindenki oszt (6), nem csak hogy gyakorlattá vált, hanem a fenti, Alkotmánybíróság által is elfogadott elvnek élesen ellentmond. Ha a kezdeményező polgárok plebiszcitumot, nem törvényi formát igénylő döntést, országos jelentőségű kérdést szeretnének népszavazással eldönteni, s megszerezték a jogszabályok által előírt 100.000 fő támogató aláírását, akkor hogyan dönthet ennek elrendeléséről az az Országgyűlés, amely ellenérdekelt lehet a kiírásban. Ezzel a népszavazás mint a közvetlen demokrácia intézménye alá van rendelve a képviselői szerv akaratának, éppen annak, aminek a korrekciójára hivatott. *Az elvek ellentmondásának feloldásán az sem segít, hogy Alkotmánybíróságunk döntéseiben maga is felsorakozott a képviselői demokrácia elsődlegességének álláspontját vallók közé* (849/B/1990. AB. hat; 2/1993./I.22/AB.hat).

A magyarországi folyamatok tapasztalata igazolja, hogy a rendszerváltók csak a magántulajdonosi alapzatot tekintették legitimnek, s ezen álláspont és gyakorlat kialakításával párhuzamosan mondtak búcsút a politikai hatalom társadalmi ellenőrizhetősége és ellenőrzése igényének és intézményeinek: a közvetlen demokráciának (visszahívhatóságnak, népszavazás tág körű alkalmazhatóságának), a részvétel és az együttdöntés formáinak (társadalmi vitának, üzemi háromszögnek). Maradt a négyévenkénti, felemelt küszöbű (4-ről 5%-ra) választás, zárt pártrendszerével, a helyi ügyekre vagy az állami szervek által kezdeményezett esetkörökre vonatkozó népszavazás, a kötetlen mandátum, s az általános és egyedi normák alkotmányosságának felülvizsgálatára az Alkotmánybíróság. Csupa olyasmi, ami az egymást kölcsönösen ellenőrző állami szervek és elitek között zajló hatalommegosztó demokrácia tartozéka, és majdnem semmi, ami a hatalom társadalmi ellenőrzéséhez kellene. Nem véletlenül. Olyan hatalmi szervezet felel meg igényeiknek, amely a végigvitt privatizációs folyamat után minél kevésbé képes kritikai szempontokat, értékeléseket közvetíteni, s hatékony a magántulajdon alapintézményének politikai és jogi védelmében, az elért status quo fenntartásában. A szocialista eszmékkel szemben hiperérzékeny liberális kritika rögvést konzervatívává vált, mihelyt a berendezkedő polgári társadalomhoz kellett viszonyulnia. A nem piacokonform társadalmi igények, szükségletek

perifériára szorításának, eljelentéktelenítésének pedig nincsenek hatékonyabb hatalmi technikái, mint a parlamenti váltógazdaság és a látszólagos médiapluralizmus sokszínűsége, amely mögött a kritika szelektív elfojtása, a rendszerkonform eszmék, közviták hatáslehetőségeinek módszeres felerősítése, a hatalom társadalmi ellenőrzése közvetlen eszközeinek szisztematikus kikapcsolása áll. A pluralisztikus nyitottság látszatát újra és újra előállítják a régi szereplők egymás elleni békés küzdelmei a periodikus választásokkal, a sokféle igényt kielégítő, s az igényességet az igénytelenség színvonalára leszorító tömegkultúrával, a Dallastól az akciófilmekig és thrillerekig, a zeneitől a politikai shawkig és tovább, egyelőre anélkül, hogy egyetlen valóban új eszmének, politikai pártnak akárcsak esélye is lehetne a hatalmi tényezővé váláshoz, a kisebbségből a többségre vezető úthoz vagy a társadalomnak a hatalom közvetlen, érdemi befolyásolásához.

Jegyzetek

1. Erről a körülményről közvetve értesülhettünk napi sajtónkban.
2. Jó bizonyítékul szolgál erre, hogy a NKA résztvevői 1992-93 során megakadályozták, hogy az 1989-es tárgyalásokról készített dokumentumfilm felvételeket bemutassák a televízióban
3. Lásd Claus Offe elemzéseinek bemutatását a kapitalista gazdaság és a polgári demokrácia összeférhetőségének kérdéséről: Az út maga a cél. (MTA PTI 1995.) c. tanulmánykötetemben, 326-330.o. és Bihari Mihály: A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata In: Politika és politikatudomány Gondolat 1982.
4. Mocsáry József írása, Népszabadság, 1995. július 13. 13. oldal
5. Három kérdés a közvélemény egyetértésére számíthatott. („Kivonuljanak-e a pártszervezetek a munkahelyekről?” – 95,15 %-os igen szavazatot kapott; „Elszámoljon-e az MSZMP a tulajdonában, vagy kezelésében lévő vagyonról?” – 95,37 %-os igen szavazatot kapott; „Feloszlassák-e a Munkásörseget?” – 94,94 %-os igen szavazatot kapott.) A negyedik, ténylegesen eldöntendő politikai alternatívát tartalmazó kérdés Pozsgai Imre közvetlen módszerrel történő Köztársasági Elnökké való választása ellen irányult, anélkül azonban, hogy eldönthette volna az elnökválasztás módját, lévén, hogy a kérdés csak az időpontra irányult. („Csak az országgyűlési választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására?”). Jellemző módon a közvéleményt igen csak megosztotta az ily módon feltett kérdésre adott válasz. Igennel 50,07 %, nemmel 49,93 % szavazott, ami összesen 6101 szavazat különbséget takart.
6. „A törvény alapján népszavazást kell tartani az alkotmány elfogadásáról (kötelező referendum), valamint az *Országgyűlés köteles minden esetben elrendelni az ügydöntő népszavazást, ha legalább 100.000 állampolgár kezdeményezi. Ilyenkor az Országgyűlésnek nincs mérlegelési joga, szemben az összes többi esettel*, amikor az Országgyűlés döntésén múlik, hogy elrendeli-e a népszavazást vagy a kezdeményezést elutasító határozatot hoz.” – értelmezte Dezső Márta a jogi helyzetet, az „Alkotmánytan” c. mérvadó munkában (64.o. Századvég, 1993. második, átdolgozott kiadás). Azonosan értékeli a kérdésben a „Magyarország politikai évkönyve” kézikönyve (1991: 418.) is.

A Munkáspárt által a NATO tagság ügyében kezdeményezett népszavazást a kb. másfélszáz ezer hiteles aláírás ellenére a parlament 1995 decemberében elutasította. Az érvelést így építették fel:

- 1.§. Ha kiírnánk, biztos, hogy nem ügydöntő, hanem véleménynyilvánító lenne.
- 2.§. Biztos ami biztos, ki se írjuk.

Így valósul meg a gyakorlatban az, amikor csak akkor hozhat plebiszcitárius döntést a nép, ha az Országgyűlés jogosult – ha egyáltalán jogosult volt – engedélyezni a kezdeményezés kiírását.

Felhasznált irodalom

Andor László 1993 Miért privatizálunk? Ipar-gazdaság 11-12.

Bihari Mihály 1982. A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata in: Politika és Politikatudomány Gondolat

Böhm, Antal – Szoboszlai György 1995. Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép MTA Politikai Tudományok Intézete

Derrida, Jacques 1995. Marx kísértetei Jelenkor

Donáth, Ferenc 1977. Reform és forradalom A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-75. Akadémia 87-97.

Ferge, Zsuzsa 1996 A rendszerváltás megítélése Szociológiai szemle 1.

Kurtán – Sándor – Vass 1991. Magyarország politikai évkönyve, Ökonómia Alapítvány

Kurtán – Sándor – Vass 1993. Magyarország politikai évkönyve, Demokrácia Kutatások Központja Alapítvány

Marx, Karl 1970. A tőke I. MEM, Kossuth

Matúz György: 1992. Az ingatlanjog gyakorlati kézikönyve IV. kötet, Magántulajdonba adás (Privatizáció, reprivatizáció, kárpótlás) 275-78. Novorg Kft.

Mocsáry József: Népszabadság, 1995. július 13.13.o.

Offe, Claus 1983. A versengő pártok demokráciája és a keynesi jóléti állam: a stabilizálás és a felbomlás tényezői in: Political Science 15.

Sajó András 1993. A „láthatlan alkotmány” apróbetűi: a magyar Alkotmánybíróság első ezerkétszáz napja. Állam- és Jogtudomány, 1-2.

Stark, David 1991. Privatizáció Magyarországon Közgazdasági Szemle 9.

Szelényi, Iván 1995. Menedzser-kapitalizmus A gazdasági intézményrendszer és a társadalmi struktúra változásai a posztkommunista átalakulás során Magyar Lettre internationale 19.

Szigeti, Péter 1995. Az út maga a cél Társadalomelméleti Tanulmányok MTA Politikai Tudományok Intézete

Szoboszlai, György 1990. Politikai tagoltság 1990- a választások tükrében Társadalmi Szemle 8-9.

Wiener, György 1995. Polgári koalíció – szociálliberális győzelem. A decemberi önkormányzati választások Budapesten. Magyar Közigazgatási Intézet.

Weber, Max 1970. Állam, politika, tudomány KJK (Ford: Józsa Péter) In: Rendszerváltás és társadalomkritika (szerk.: Krausz Tamás) Napvilág, 1998

Elvesztett kormányhatalom – megtartott törzsválasztók

MSZP dilemmák 1998

Váltógazdaság – politikai dinamika. Jelöltállítás, szövetségi politika. MSZP önhibák és a magyar társadalom. Alternatíva képződés a felgyorsult politikai időben. Listás és egyéni választókerületi eredmények összevetése (1994-1998). A baloldalisághoz kötődő társadalmi elvárások deficitje: a választási fiaskó végső oka.

A parlamentáris kormányzás váltógazdasága váratlan dolgok előállítására képes. Annak ellenére, hogy a közvélemény kutatások és választási előrejelzések igen fejlett és megbízható technikai állnak rendelkezésünkre, ezek csak a politikai folyamat normál-formája esetén működnek megbízhatóan. Akkor, amikor a politikai élet eseményei előrelátható ritmusban, a fennálló helyzetet újratermelő, s nem dekonstruáló módon zajlanak. Magyarországon viszont a választások előtt két hónappal felgyorsult a politikai idő. No nem a reális időfolyam, az egymásra következő „most”-ok irreverzibilis láncolata váltott sebességet. Nem, ennek egyenletes ritmusa van, s éppen ez adja az időfolyam objektivitását. Másfelől a szemléleti idő különféle változatai – az időátélés politikai alanyainak eltérő szubjektivitása – sem játszhatott itt döntő szerepet, mert sokkal elementárisabb összefüggés munkálkodott: a politikai dinamika uralta el az időt, hogy átminősítse és felfokozza a történések teret s időt kitöltő megszokott ritmusát. Vegyünk egyelőre csak néhány szimptomát a felgyorsult politikai időből.

Ki gondolhatta volna előre, hogy az MSZP miután megnyerte az első forduló listás választást, amely a pártok közötti politikai erőviszonyok legjobb, legreálisabb mutatója, s 113 jelöltje várta első helyről az egyéni mandátumokért folyó harc második fordulóját, csak 54 mandátumot tud majd realizálni ebből. Míg legnagyobb ellenfele, a Fidesz-MPP egyéni jelöltjei képesek lesznek arra, hogy 43 első forduló első helyüket 89 mandátum megszerzéséig fokozzák. Azt, hogy első forduló, 950 ezres szavazótáborát a Fidesz-MPP jelentősen bővítheti a második fordulóban, tudni lehetett abból, hogy az ún. másodlagos pártpreferenciákra, szavazatszerző képességre vonatkozó kutatásokban – szemben az MSZP-vel – igen jól, az első helyen állt e párt⁶². De azt a mértéket, hogy az egységesülő ellenzék szavazatainak összpontosításával 1,7 millióra bővítik második forduló szavazótáborukat, igencsak kevesen kalkulálták előre. A magyar választások történetében pedig az a példátlanul szoros verseny alakult ki a két párt között, amelyben 14 mandátum különbséggel lett első a Fidesz-MPP. Tehát ha történetesen hét egyéni kerületben fordított győzelem születik – s volt választó kerület ahol, nota bene 8 db (Bp.21.vk.), s jó néhány

⁶² „A belépő mobilitás adatai egyértelműen arra utalnak, hogy a fiatal demokraták szavazóbázisa a leginkább nyitott, elsősorban ez a párt vonzza a korábban más pártokat preferáló választókat. Másfelől a Fidesz a legkevésbé diszpreferált a pártoktól általában viszolygó választópolgárok körében. Ennélfogva ez a párt lehet a leginkább valószínű célállomása a protest szavazást érvényesítő kiábrándult választóknak, akiknek többsége feltehetően végül mégis csak a választási részvétel mellett dönt”. Gazsó F. – Stumpf I.: Pártok és szavazóbázisok In: Magyarország politikai évkönyve 1997:518.

ahol mindössze 100-as nagyságrendű volt a differencia⁶³ a két versengő félre leadott szavazatok között – akkor mindkét párt 141 mandátumot nyert volna el. (Mellesleg olyan patthelyzetet előidézve, amelyre sem az írott, sem az alkotmányos szokásjog nincs felkészülve).

Ezekben a tényekben kulminált az a gyorsan változó helyzet, melyben a máskor megbízható közvélemény-kutatásokon alapuló előrejelzések elvesztették megbízhatóságukat. Ez volt az a helyzet, mellyel a Magyar Szocialista Párt nem számolt, ami sorcsapásként érte, s aminek választási vereségét köszönheti, s ez volt az a helyzet, amelyben a magyar jobboldal egyesülési folyamata győzelemhez vezethetett. Mégsem csak az ellenzék helyes taktikai elvének megvalósítása okán, *hanem egy ilyen helyzet előállításának lehetőségével nem, vagy nem kellőképpen számoló MSZP önhibák miatt, melyek ezen dinamika beindulásának előfeltételeit képezték.* Az eredmény nem maradt el, s a következmények messzire mutatnak.

Elégséges ok-ea rendkívül szoros verseny ahhoz, hogy a drámai eredményben kétségtelenül szerepet kapó véletlen, esetleges tényezőkkel magyarázzuk a választások kimenetelét? Ez aligha lenne bölcs eljárás. Az olyan erejű és jelentőségű társadalmi tények mögött, mint amilyen egy kormányzati hatalom leváltása, sokkal inkább a szükségszerűségeket kell keresni, akkor is, amikor azok csak közvetve, a véletleneken keresztül törnek maguknak utat. Mint ahogy az MSZP szempontjából az sem elhanyagolható, ahogy a magyar baloldalon belüli pozíciói megszilárdultak e választások során, s a párt eredményesen tartotta meg törzsválasztói körét. Éppen ezért, mielőtt a magyar társadalom választásokat megelőző politikai dinamikájának, s benne az MSZP helyének és szerepének taglalásába kezdenénk, szükséges áttekintenünk a párt választási stratégiájához tartozó néhány jellemzőjét: *jelöltállítását, szövetségi politikáját, a párt választási programját, továbbá pártszociológiai és párttipológiai jellemzőit.*

Jelöltállítás – szövetségi politika

Ami a jelöltállításról illeti: mivel a pártban nem voltak sem olyan ügyek, mint a Hajdú János ügy (tulajdonképpen. az ún. Csoóri-affér), sem olyan politikai vonalat érintő és kifejező csatározások, mint 1994-ben, a Békesi vonal vagy Nagy Sándort, a szakszervezeti szövetségest reprezentáló személy listás helye körül, ezért ez a kérdés, bár voltak változtatások a listán, viszonylag csendben dőlt el. Horn pártelnöki és miniszterelnöki funkcióját, illetve a nevével fémjelzett kiegyensúlyozó politikát ért korábbi (utoljára 1996. novemberi), támadások sikeres visszaverése után, nem volt kétséges, hogy Ő fogja vezetni a párt országos listáját, az ún. pártcentrum helyzetéből. Ezt a miniszterelnök-jelöltséggel együtt járó felhatalmazást a párt 1998. március 6-7-i kongresszusán a küldöttektől elsőprő arányban meg is kapta (586 igen, 41 nem ellenében). Itt döntöttek az országos lista további sorrendjéről is. Eszerint Hornt Gál Zoltán házelnök, Szekeres Imre frakcióvezető, Kovács László külügyminiszter, Kósáné Kovács Magda ügyvezető alelnök követi a párt listáján. Kongresszusi beszédében Horn az MSZP-SZDSZ koalíció megújítása mellett szállt síkra. Ennek érdekében folyamatos párbeszédet javasolt a koalíciós partnernek, s élesen bírálta a

⁶³ A versengés szorosságát mutatja, hogy amíg a Fidesz és szövetségeseinek jelöltjei 16 ilyen kis különbségű – 1000 alatti nagyságrendű – győzelmet arattak, addig ez a mutató az MSZP esetében 11. Ötszáz különbséget nézve, ami hozzávetőleg 2%-al egyenértékű, pedig az arány 8:5-höz.

Fidesz politikáját. Reménytelennek nevezte, hogy az MSZP bármelyik ellenzéki párttal koalícióra lépjen. A kongresszus megerősítette a párt kormányzati hatalomban követett politikai irányvonalát. (Népszabadság, 1998. 3. 19.)

A kongresszus után, a választások előtt két hónappal nem volt kétséges az sem, hogy a Horn vezette MSZP az alapvetően liberális gazdaságpolitika monetáris változatának egy olyan képviselője, amely a rendszerváltásban létrejött gazdasági és társadalmi struktúrák között a munkáltatók és a munkavállalók ellentéteit érdekegyeztetéssel, kiegyensúlyozással kívánja áthidalni. Az MSZP az ország pénzügyi és gazdasági stabilitásának megteremtése – a kormányzás egyik nagy vívmányának minősített tett – után jövőbeli programja középpontjának a tartós gazdasági növekedést (évi 4-5%), az infláció további mérséklését és mindezek feltételeként a szociális béke megteremtését tekintette, melyben a szakszervezeteknek partneri szerep jut. Ezzel a gazdaság és társadalompolitikát kifejező tömör jellemzéssel már át is térünk a minden pártnak oly fontos szövetségi politika terepére, amely a potenciális kormányzati partneren kívül az MSZP számára a szakszervezetekhez, az egyházakhoz és az ifjúsághoz való viszony tisztázását igényelte. A következőképpen.

A választások közeledtével nemcsak a magukat párt semlegesnek tekintő, hanem bizonyos MSZOSZ tag szakszervezetekben is felerősödött a kormányzati vonallal lojális magatartás bírálata. Az Autonómok mellett a köztisztviselőket tömörítő Szakszervezetek Együttműködési Fóruma (SZEF) is elvetette a Szocialista Párttal való választási együttműködést. De 1997 végén a korábbi szövetséges MSZOSZ soraiban is kétségessé tették, hogy volt-e hasznuk a szakszervezeteknek abból, hogy képviselőik parlamenti padsorokban ülve próbálhatják befolyásolni a társadalompolitikai törvényhozást, döntéseket. Ekkor úgy tűnt, hogy a tagság némiképp csalódott az MSZP és az MSZOSZ szocialista-szociáldemokrata platformja között 1994-ben létrejött megállapodásban, s vezetőik a továbbiakban nem pályáznak képviselő jelöltségre. Csalódottságukat azzal is indokolták, hogy fontos követeléseiket (például: az alanyi jogon járó szociális minimum alkotmányos rögzítése; szakszervezeti tulajdon rendezése; tovább és előrelépés az érdekegyeztetésben) az MSZP többségű kormány idején sem tudták megvalósítani. Mégis, az MSZOSZ szövetségi tanácsában is fordulat következett be: elfogadták, hogy elnökük, Sándor László MSZP listára kerüljön, s február 6-án az említett fontos platform elnöke, Paszternák László a korábbi nézeteltérések ellenére aláírta a választási együttműködést Hornnal. Eszerint a szocialista párt országos listáján hat képviselői helyet adnak a választási sikerben, s a beindult kedvező folyamatok folytatásában érdekelt szakszervezeti szövetség vezetőinek. A korábbinál konkrétabb és számon-kérhetőbb megállapodás azt is rögzítette, hogy amennyiben a szocialisták kormányzati szerephez jutnak, akkor a szakszervezeti platform szakértőit kötelesek lesznek bevonni a kormányprogram elkészítésébe. (Ugyanakkor a szövetség munkásplatformja a Munkáspárttal lépett választási együttműködésre.)

Horn kormányfő márciusban az ÉT és a KIÉT képviselői előtt sikeresnek értékelte az elmúlt négy esztendőt – annak ellenére, hogy a tervezett átfogó társadalmi-gazdasági megállapodás nem született meg – mert a szociális partnerek együttműködése nélkül sem a társadalmi békét, sem a politikai stabilitást nem lehetett volna fenntartani az országban. Mind a munkáltatók, mind pedig a munkavállalói oldal részéről elismerték, hogy az ÉT megfelelt funkciójának, de a jövőben szükség lesz az érdekegyeztetés korszerűsítésére (Népszabadság, 1998. 3. 20.). Végeredményben a szakszervezeti és érdekegyeztetési politika kenyértörés nélkül, sikeresen zárult a választások előtt a párt számára.

Az MSZP hagyományos szövetségesével, az 1994-98-as parlamenti ciklusban 35 képviselői helyet betöltő, a kormány teljesítményeivel és ifjúságpolitikájával elégedett

Baloldali Ifjúsági Társulással újabb négy évre szóló együttműködési megállapodást írt alá. Ebbe rögzítették, hogy a BIT által ajánlottan 37 képviselőjelöltjük indul a választáson, s az MSZP országos listájának első ötven helyéből öt betöltésére ez az ifjúsági szervezet tehet javaslatot (Népszabadság, 1998. 1. 10.).

Szemben az előző területekkel, sok kritika illette az egyházpolitika pártelnök nevével fémjelzett gyakorlatát, elsősorban a vatikáni megállapodást. A magyar kormány és a történelmi egyházak kapcsolatát II. János Pál pápa modellértékűnek nevezte Rómában, a Szentszékkal történő megállapodás aláírása előtt. Itthon ez nem aratott ilyen osztatlan sikert. A párton belül főleg a Baloldali Tömörülés platformja, a párton kívül, de koalíciós partnerként pedig a Szabad Demokraták fogalmaztak meg lényeges, a laicizmus és a racionalizmus értékeit védő érveket az állam és az egyház elválasztásának problematikus módjával, s az egyházak finanszírozási rendjével kapcsolatban. A horni megnyerési politika mégsem vezetett eredményre, mert a kormányfő hiába kért pártsemlegességet az egyházaktól a választások előtt. Elvárása nem igazán teljesült, mert egyrészt főleg vidéken fordult elő, hogy katolikus papok írásban egyértelmű politikai elfogultságról tettek tanúbizonyosságot (Népszabadság, 1998. 4. 9.), másrészt több településen is előfordult, hogy a papok mise után a helyi jobboldali pártok képviselőinek adták át a szószerket (Népszabadság, 1998. 4. 20.), harmadrészt, de közel sem utolsó sorban, püspöki körlevél – taktikai kérdések szintjén – orientálta a keresztény és nemzeti érzelmű választókat. Feltehető: abban, hogy a vidéki népesség konzervatív orientációjú része jelentős mértékben fogadta el a Fidesz-MPP-t autentikus jobboldali pártként, mindennek fontos szerepe lehetett. (Utóbb, a választások után Horn a választási vereségek egyik okaként említette az egyházak pártsemlegességet sértő magatartását).

Az MSZP és a magyar társadalom

Pártszociológiai vizsgálatok és politikai elemzések egyaránt hangsúlyozzák, hogy a Magyar Szocialista Párt egyik fontos erénye, hogy széleskörű társadalmi kapcsolatokkal és támogatottsággal rendelkezik, – jól beágyazódik társadalmunkba. Igaz, kritikusai ezt a tulajdonságát érdek-konglomerátumként értékelik, s egyben valaminő elvtelen politizálás forrásaként jelölik meg. Valójában, minden valós gyengeségével együtt is az MSZP jelentős társadalomintegrációs képességgel bíró századvégi, tehát nem hagyományos szociáldemokrata néppárt, amely májusra vissza tudta szerezni 1994-es törzsválasztóit, s majdnem az egész magyar baloldal szavazatait képes volt elnyerni⁶⁴. Más kérdés, hogy a bizonytalan, de választani mégiscsak elmenő népesség, az ún. *mozdítható szavazatok körében* ezúttal (szemben 1994-el), nem tudott eredményes lenni. Ennek politikai okairól lesz még szó. Milyen tulajdonságokon alapul e párt integrációs képessége? Igaz-eaz, *hogy legfőbb ereje ellenfeleinek gyengeségében*, illetőleg abban van, *hogy a magyar baloldalon belül nincs igazi pártkínálat*, hisz a Munkáspárt harmadszor is stagnáló, a parlamenti küszöbérték elérésére képtelen teljesítménye az egyetlen ténylegesen szóba jövő konkurense.

Az ellenfelek gyengesége felől magyarázó séma szerintünk 1998-al megdőlt. Hiszen a Fidesz bámulatos felfutásával, azzal, hogy modernizálva vette át az MDF 1994-ben

⁶⁴ Értelemszerűen nem nyerte el a baloldaltól a Munkáspártra leadott első forduló 165 455, majd második forduló 17 671 egyéni mandátumért folyó szavazatokat, illetve e párt területi listáira leadott, összesen 179 590 db szavazatot.

elbukott pozícióját és szavazóbázisát, s az önsors-rontó KDNP-s szakadások és az ún. utódpárttal szövetséges SZDSZ vonaltól elidegenedő polgári (a szó burzsoá értelmében vett) szavazókat egybefogta, s új minőségével nyugaton is támogatásra lelt, igazán kemény ellenfelet talált. Akkor is, ha a Fidesz inkább *választási párt*: vezetéssel, szakértői és értelmiségi holdudvarral, s nem jól szervezett, mint a 430 országos alapszervezet hálózatára is támaszkodni tudó, 37.000 fős tagsággal rendelkező, platformok és tagozatok hálózatát működtető MSZP.

Ami a baloldaliság modern, korszakosan is helytállni képes, euro-konform formáit illeti: tényleg szabadon hagyott, lekötetlen vegyértékű pozíció nálunk egy olyan párt helye, amely a monetáris Európával szemben – más euro-bal pártokhoz hasonlóan – a szociális Európa alternatíváját kínálná. Hogy miért nincs ilyen, annak külső okait most nem érdemes vizsgálnunk, viszont a belső okok körében olyan MSZP tulajdonságokra is rá kell mutatnunk, melyek az említett integrációs képességgel is összefüggenek. Két tényezőt kiemelve érdemes csoportosítani okfejtésünket.

I. *A magyar társadalom baloldalisága, tradicionálisan és aktuálisan is, a mindennapi élet formái felől determinálódik, noha változó konstellációkban.* Akkor is, amikor a mai versenytársadalom tulajdonosi pozíciói felől differenciálódó, nemkívánatos módokon polarizáló hatásaival szemben lép fel a szolidaritás és a társadalmi egyenlőség jegyében. S akkor is így volt ez, amikor az államszocializmus lényegesen különböző, köztulajdoni viszonyai között másképpen vetődtek fel az egyenlőség-egyenlőtlenség – s nem feltétlenül egyenlődsdi és egyenlősítés – az emberhez méltó, értelmes élet materiális (oktatási, kulturális, gazdasági, nevelési) feltételei. A baloldali társadalom-felfogás alapjai, világnézete, politikumhoz való viszonya, szokásszerű cselekvésformái nagyon különböző viszonyok között is magas fokú állandósággal igazolódhatnak és igazolhatóak a mindennapokban. Ez az amit A. Gramsci a hegemonia primer fogalmán⁶⁵ – intellektuális és morális meggyőző, magyarázó erő – értett. Éppen ezért nincs semmi csodálkozni való azon, hogy a volt MSZMP tagság (csúcspontján majdnem 1 millió állampolgár) családi és társadalmi kapcsolatrendszerén, szemléleti mintát közvetítő eljárásain és szocializációs átörökítő mechanizmusain keresztül tovább sugárzó hatással bír⁶⁶. Hogy szemben más pártokkal, nem szituatív, hanem Gázó Ferenc kutatásai szerint 25-28%-os állandósult, stratégiai szavazóbázisa van e pártnak, jelentős mértékben ennek az oksági összefüggésnek köszönhető. Ezért nem redukálható ez a baloldaliság a Kádár rendszerhez való kötődésre, a tradíciók meghatározó erejére, mint ahogy teljesen el sem választható attól. Egységes a magyar baloldal abban az értelemben, hogy az 1989 előtt a felnőtt korú népesség egy meghatározott része akkor is baloldali identitással rendelkezett. Változó a magyar baloldal abban az értelemben, hogy a változó létviszonyok közepette mindig vannak ki és belépő generációk, s az a kérdés, hogy azonos, bővített vagy szűkített szinten reprodukálódik-e a baloldaliság.

Az MSZP képviselte baloldaliság, amely empirikus értelemben vonzóbb az 50 évesnél idősebb népességre (38%), mint a fiatalabb korosztályokra, e párt valós problémája (ahol a legfiatalabbaknak csak 18%-a tartja magát baloldalinak – Gázó F.). Viszont egy mindenkorai politikai helyzethez, helyhez és időhöz kötött állapot felvétele nem

⁶⁵ Az új fejedelem Magyar Helikon 1977. (ford.: Betlen János)

⁶⁶ A problémához lásd: Angelusz R. – Tardos R., A választói magatartás mögöttes pillére. Az egykori MSZMP-tagság szerepe. Politikatudományi Szemle 1995/3.

azonosítható a baloldali identitás hosszabb távú, s konkrét tartalmaiban változtatható szerkezetével, melyet jelenleg sem csak az MSZP képvisel, más párt, pártok is megjeleníthetnek a jövőben.

II. Az MSZP minden más párthoz és politikai képződményhez képest egy máig ható, bár csökkenő jelentőségű helyzeti előnnyel indult 1989-ben. Nevezetesen azzal, hogy rendelkezett a már említett országos szervezettség mellett *azokkal a hatalomtechnikai ismeretekkel, készségekkel és kapcsolati tőkével*, amely a nyolcvanas évtizedben halmozódott fel az elődpárt hatalmi csoportjainál. Minden politikai párt érdekalapú közösség is, de e tekintetben az MSZP mögött széles és tartós kapcsolatok voltak a gazdaságban, a politikai és a kulturális életben egyaránt. Gazdasági, társadalmi reprezentációja, média értelmisége és a cselekvéseket eszmeközösségként racionalizálni képes intellektueljei révén tehát nem az informalitásból indult, mint az új pártok. Ezt az adottságaiból következő helyzeti előnyét ellenfelei nomenklátúra pártként, a gazdasági elit pártjaként szokták denunciálni. Valójában nincs olyan rendszer, amelynek ne lennének kinevezési jogkörei. Ez a nomenklátúra misztifikációktól mentes fogalma.)⁶⁷

Az MSZP társadalmi hátterét és kormányzati kompetenciáját bemutató ezen karakterisztikumai, figyelembe véve három szabad országgyűlési választás eredményeit, azt bizonyítják, hogy nem a sok rossz közötti kisebb rosszként vagy az ún. „kádári kisember” múltból itt maradt mentőöveként (Tölgyessy Péter⁶⁸), hanem saját alapokon álló, komplex politikai képződményként érdemes elemezni, s ekként kísérletet tenni megértésére.

Második forduló: alternatíva képződés a felgyorsult politikai időben

Mindezek után, amikor kísérletet tettünk arra, hogy megmagyarázzuk az MSZP ereje mögött lévő társadalmi felhajtó erőket, már rátérhetünk voltaképpeni alapkérdésünk megválaszolására: hogy történhetett és történt meg, hogy a Bokros csomag hatására 1995 ősztől és 1996 során mélyponton lévő párt⁶⁹ 1997-re nemcsak hogy talpra állt, de 1998 január – márciusi időszakban a közvélemény kutatások alapján még *az abszolút többség megszerzésére is esélyessé vált, hogy mégis elveszítse a májusi parlamenti választásokat?*

Azt gondoljuk, hogy a felgyorsult politikai időben, ahol egyre közelebb került egymáshoz a két fő vetélytárs, az MSZP olyan erőtlen mondanivalót kommunikált a társadalom felé, amellyel ebben a fokozatosan két pólus harcára redukálódó mezőnyben már nem lehetett

⁶⁷ A privatizáció vonatkozásában az elitek cirkulációja gondolatának különféle variánsai, melyeknek igen virulens magyar és nemzetközi irodalma van, gyakran lép fel az MSZP kapitalistákkal szemben. Többnyire megfélemlítve arról a józan szociológiai összefüggésről, hogy a tulajdont működtető technostruktúrának a privatizációs lehetőségei nem kis mértékben ismeretein és tapasztalatain nyugszanak. Aki privatizációt, gazdaság feletti magánhatalmat mondott az átmenet alatt, az hozta helyzetbe a birtokon belül lévő régi vállalatvezetőket, gazdasági és pénzügyi szakembereket. Egy rendszer működésének megértésében a viszonyok objektivitása fontosabb annál a kérdésnél, hogy ki tölti be, személyesíti meg a magántulajdonosi osztályokat. Azzal a kérdéssel pedig, hogy a parlamenti váltógazdálkodás mennyiben osztotta el szerencsésen a hatalmi mezőt, foglalkoztam: Tendenciák Magyarországon a parlamentáris jogállam kialakulásától napjainkig In: Rendszerváltás és társadalomkritika c. kötetben megjelent tanulmányomban. (szerk.: Krausz T.), Napvilág, 1998:235-23

⁶⁸ Itt van Rhodus, most ugorj! Népszabadság, 1998. 6. 6.

⁶⁹ Gázsó F. – Stumpf I.: Pártok és szavazóbázisok In: Magyarország politikai évkönyve 1997:526.

nyerni. Ezért csak látszólagos ellentmondás, tehát a szó szoros értelmében vett paradoxon az, hogy az első forduló győztes pártja elveszítette a választásokat. Csak látszólagos és nem valóságos ellentmondás az, hogy az egyéni jelöltek második forduló versenyében 1 939 022 szavazatot begyűjtő párt elveszítette a választásokat azzal a Fidesszel szemben, amely ugyanekkor 235 209 szavazattal kevesebbet szerzett. Azért, mert a választási rendszer egy olyan rendszer, amely meghatározott és előre definiált szabályok szerint alakítja át a szavazatokat mandátumokká, s e szerint a szabályok szerint kell játszani és nyerni benne.

Az első forduló listás szavazatai pontosan kifejezték azt a realitást, hogy az MSZP az ország legerősebb politikai pártja, amely a pártok versenyét meg tudta nyerni, és ezzel stabilizálta magát politikai rendszerünkben. A listás szavazáson az MSZP 32,92%-ot szerzett. Ez az eredmény alig, mindössze 0,07 százalékkal maradt el a párt által 1994-ben elért (32,99%) eredménytől, melyet sokan kicsúsztak, egyszeri eredményként interpretáltak. Kiderült, hogy tévesen. Csak amíg ez az eredmény egykor az abszolút parlamenti többség, a mandátumok 54,5%-a megszerzésének a kiindulópontjául szolgált, 209 mandátumhoz, addig ebben az évben – a második forduló megváltozott politikuma következtében – összesen 134 mandátumhoz vezetett. A választások egésze azonban már nemcsak a pártok közötti erőviszonyokról, hanem egy politikai kurzus elfogadottságáról is szól, s a szoros első forduló után a második forduló alapkérdése, az, hogy kik nyerik az egyéni mandátumok zömét, s ezzel a választások egészét, már nem tekinthető és értelmezhető a mögöttünk lévő négy év folyamatai nélkül.

Az egyéni választókörizetek második fordulója eleve redukálja az első forduló sokszereplős és sokszínű mezőnyét – eredményes első forduló után – az érvényes szavazatok 15%-át elnyerő képviselőjelöltekre (illetőleg ennek hiányában a három legtöbb szavazatot begyűjtő jelölt versenyére). A redukálódás ezen tendenciáját folytatta az abszolút többség elnyerésére építő megoldás 1998-ban. Tehát a „polgári szövetség” egymás javára történő második forduló visszalépései nem egy rendszeridegen elemet vittek be a választásokba, hanem eredményesen érvényesítették a többségi rendszer természete által kínálgató lehetőséget, s ezzel két pólus közötti *vagy-vagy*-ra élezték ki a választás politikumát. Vegyes választójogi rendszerünk ezen blokkosodást képező sajátossága – a Tölgyessy-féle szabad demokrata változattól Torgyánon keresztül, Csúrkáig terjedően – azért érvényesülhetett 1998-ban, (s nem volt ez így 1994-ben), mert *társadalmunk politikai folyamataiban az vált alapkérdéssé, s nem más, hogy elégedett-e népességünk a szocialista-szabad demokrata koalíció periódusának kormányzati teljesítményével, vagy nem, s inkább a változás egy új ígérete mellé áll*⁷⁰. Az MSZP azt közvetítette a lakosság felé, hogy „A megoldás kulcs a sikeres folytatás”. Az volt választási programjának üzenete, mondanivalója, hogy az esélyt, a növekedést, a biztonságot a koalíció által elültetett kis palánta hordozza, s a sikeres folytatásra kért felhatalmazást a társadalomtól. Nem kapta meg. A változtatás szélesebb körű társadalmi elvárásnak bizonyult, mint „a tovább a sikeres úton”, mint „a koalíciónak nincs alternatívája” típusú érvelések. Egy népesség számára, W. Benjamin gondolatával szólva a remény hal meg utoljára, azt lehet legkésőbb eltemetni. *A kormányzati váltógazdaság politikumában pedig az a kérdés, hogy ki hordozza ezt a reményt* (s nem pedig az, hogy megalapozottan teszi-e ezt).

⁷⁰ Feltételezve a társadalmi lét egy olyan helyzetét, melyben a népesség többsége elégedett, a kormányzati hatalom elnyeréséért folyó választás nem tudná ilyen élesen redukálni a pártok mezőnyét a változatlan-ság-változtatás alapkérdésére. Egy ilyen helyzetben sor kerülhet a második fordulóban is pártok – és nem politikai pólusok – közötti versengésre.

Az 1990, 1994 és 1998-as választások egyaránt ennek a parlamentáris köztársaság kormányformájára jellemző könyörtelen törvényszerűségnek az érvényesülését igazolták. *A magyar választók – végső soron – mindhárom esetben egy olyan politikai erőt preferáltak, amely azt fejezte ki, hogy a többség elégedetlen a fennálló helyzettel: a változtatás ígérését, a reményt az átmenet kormányával szemben egykor a még „tisza, nyugodt erő” (MDF), 1994-ben a kurzus radikális ellenzékét képező MSZP és SZDSZ, 1998-ban pedig az egyetlen, a kormányhatalomtól eddig még szűzen maradt párt, a Fidesz-MPP hordozta.*

Az elégedettség=változatlanság kontra elégedetlenség=változtatás dichotómia persze nem a pártok híveire és törzsválasztóira vonatkozik, akik erős politikai azonosságtudattal rendelkeznek, s egyáltalán nem vagy csak nagyon kevésbé befolyásolja választói magatartásukat az, hogy pártjuk mit cselekedett az adott ciklusban. Hanem arra a körre, a mozdítható szavazók és szavazataik körére, akiknek számítanak a megélt tapasztalatok, s akiknek a fent leírt vándorlása dönti el a választásokat. Ez a szociál pszichikai összefüggés – a még nem leszerpeltek ártatlan bája, egy a változtatásra szorulónak minősített, tehát rossz helyzetben – önmagában is magyarázó értékkel bír. Azonban nem helyettesítheti a mélyebb társadalmi elvárások, az osztály- és rétegspecifikus helyzet, továbbá az ország, politikai térképe szerinti elemzési szinteket, melyek már más törvényszerűségekkel bírnak és melyeket nekünk az MSZP szempontjából kell itt kifejtünk.

A sokoldalú analízis érdekében egy olyan táblázatot szerkesztettünk, amely egyrészt alkalmas az 1994-es nagy, abszolút többséghez vezető választási győzelmet az idej, vereséget hozó eredmények, területi listás és egyéni választókerületi körzetek szerinti összehasonlítására. Továbbá, mivel ezt megyei (területi) bontásban tartalmazza, azt is megmutatja, milyen az MSZP eredmények területi szerkezete.

Az MSZP területi listás eredményei százalékos megoszlásban				Az MSZP egyéni választókerületi eredményei (választókerületek száma/győzelmek száma)	
	1994		1998	1994	1998
Budapest főváros	35,15	>	33,13	32/28	32/18
Baranya megye	32,09	<	33,84	7/6	7/4
Bács-Kiskun megye	26,70	<	27,51	10/8	10/0
Békés megye	31,93	>	29,97	7/7	7/1
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	40,12	>	35,88	13/13	13/6
Csongrád megye	26,88	<	28,57	7/5	7/0
Fejér megye	33,37	<	35,12	7/6	7/3
Győr-Moson-Sopron megye	26,75	<	30,87	7/4	7/0
Hajdú-Bihar megye	35,47	>	34,15	9/9	9/3
Heves megye	34,61	= <	34,96	6/5	6/3
Jász-Nagykun-Szolnok megye	34,97	= >	34,78	8/7	8/5
Komárom-Esztergom megye	38,72	= <	38,83	5/5	5/3
Nógrád megye	34,79	>	32,17	4/4	4/2
Pest megye	29,88	= >	29,13	16/14	16/0
Somogy megye	40,60	>	35,41	6/6	6/2
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	32,64	<	33,19	10/10	10/7
Tolna megye	31,25	<	33,03	5/4	5/0
Vas megye	25,83	<	27,57	5/1	5/0
Veszprém megye	29,00	= >	28,69	7/4	7/0
Zala megye	29,37	>	27,27	5/2	5/0
Összesen	32,99		32,92	176/148	176/57

* Táblázatunk adatainak forrása 1998 tekintetében a Magyar Közlöny ez év június 4-i, 47. számában, közzétett OVB közleményéből valók, illetőleg az 1994-es eredményeket „Parlamenti választások. Politikai szociológiai körkép” (Szerk.: Böhm Antal – Szoboszlai György, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995) c. kötetből állítottuk össze.

** A > szimbólum nyitott szára a nagyobb, csúcsa a kisebb eredmény felé mutat. A => szimbólum azt jelöli, ahol 0,35 vagy annál kevesebb % a differencia a két választási eredmény között.

Mit mutatnak az összehasonlító eredmények?

Azt, hogy a területi listákon *globálisan* az MSZP igencsak azonos eredményt ért el a két választás során. Hiszen a már említett 0,07 % különbség elhanyagolható, ha figyelembe vesszük, hogy a húsz területi listából 10–10-ben nyert egykor és most, továbbá 5 listán

(Heves; Jász-Nagykun-Szolnok; Komárom-Esztergom; Pest és Veszprém megyékben) néhány tized százalék mindössze a különbség e párt két eredménye között.

Bizonyos megyékben az MSZP még növelni is tudta listás támogatottságát 1994-hez képest, (Baranya; Bács; Csongrád; Fejér; Győr; Szabolcs; Tolna; Vas), mégis, ezen megyékben is – kivétel nélkül – *elmaradt* egyéni választókerületi mandátumainak száma az akkoriétól. Sőt, ezek közül a megyék közül 5 esetben egyetlen egy kerületben sem tudott ezúttal győzni.

Ott, ahol e párt *lényegében tartani tudta* listás támogatottságát (Heves; Jász; Komárom; Pest; Veszprém; – amit tehát ezzel a =>*szimbólummal jelöltünk*), az egyéni választókerületekben mindenütt rosszabb eredményeket ért el, mint 1994-ben. Égbe kiáltó, hogy Pest megyében egykor 16 választókerületből 14-ben született MSZP győzelem, idén egyetlen egyben sem. Ugyanez Veszprémben 7 egyéni kerületben 4 győzelemről idén 0-ra esett vissza.

Az egyéni kerületek globális összevetésénél az a legszembeötlőbb, hogy amíg 1994-ben 7 megyében 100%-át szerezték meg MSZP képviselők a mandátumoknak, addig 1998-ban 8 olyan megye akad, ahol egyetlen mandátumot sem tudtak megszerezni egyéni képviselő jelöltjei.

A *budapesti* eredmények azt mutatják, hogy ott a baloldal erősebb, mint vidéken. Továbbá az MSZP a hagyományos munkás kerületekben (Angyalföld, Újpest, Kőbánya, Csepel,) jobban szerepelt, mint a jómódú budai polgárság (I,II, XII.) lakta kerületekben.

Vidéken a legjobb eredményt Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben érte el, de igen erős e párt tradicionális észak-magyarországi befolyása (Nógrád, Borsod megyékben), és egyes, a szocializmusbeli industrializációt követő dezindustrializációs, munkanélküliséggel sújtott városokban (Ózd, Diósgyőr).

Sikertelen volt az MSZP Nyugat-Magyarországon (Győr, Vas, Veszprém, Zala megyékben), e fellendülő, zöld övezetes beruházásokban bővelkedő térségekben, ahol a Fidesz – MPP a korábban sikeres szabaddemokratákat és kereszténydemokratákat is egyértelműen kiszorította. Sikertelen az MSZP a Duna-Tisza között (Pest, Csongrád, Bács-Kiskun), de Tolnában sem szerzett egyéni kerületi mandátumot.

Az ellentmondások feloldásának kulcsa abban van, hogy amíg 1994-ben a második forduló is pártok közötti verseny volt, három egymás ellen játszó szereplővel, *addig idén a legtöbb választókerületben*, a 82 kisgazda és 20 Fideszes visszalépés, illetve a Fidesz – MDF választási megállapodás következtében *két pólusra (jobb-bal) redukálódott*.

A visszalépéseket alkalmazó jobboldal taktikáját nemzetközi fejlemények is segítették. Amíg 1994-ben a nacionalista és restaurációs jobboldal szalonképtelennek bizonyult, s ezért jelentős nyugati erők részéről nem kapott támogatást, mert a kisebb veszélyt akkor az utódpártokban látták, addig mostanra megfordult a helyzet. A modernizált, mérsékelt jobboldalt már alkalmasnak látták ahhoz, hogy a nemzetközi stabilitás kockázata nélkül támogassák az ún. posztkommunizmussal szemben (Vö.: Nemcsak nálunk, hanem ezt megelőzően Litvániában, Lengyelországban és Bulgáriában is bekövetkezett az utódpártok veresége). Semmi okunk sincs arra, hogy Magyarországon olyan kivételt lássunk, amit ne kellene beilleszteni a kelet- közép európai folyamatokba. Mindazonáltal, a nemzetközi tendenciák nem helyettesíthetik sem a belső okok, sem az MSZP által elkövetett belső hibák elemzését.

Mi volt az a társadalmi elvárás, amit az MSZP 1994-ben megtestesített⁷¹, s melyet a népesség azon, választani még elmenő, de tudatos párt-identifikációval nem rendelkező, viszont a választások eredményét döntő módon befolyásoló része szemében nem teljesített?

Ez az elvárás az volt, hogy *van jó rendszerváltás, ami az emberek, a többség érdekét szolgálja*. Ezt az elvárást a tömeges társadalmi tapasztalatok nem igazolták, s azok, akiknek nem, azok a megoldás kulcsát sem látták a sikeres folytatásban. A politika számos részterülete, bonyolult összefüggései között kellett volna ezt az elvárást igazolni, s ezt az MSZP által hordozott ígéretet nem teljesítette a szocialista-liberális koalíció négy éve, a népesség fentiekben körülhatárolt része szemében. Voltak valós sikerei és jelentős eredményei ennek a periódusnak, a gazdasági és pénzügyi stabilizációban, a politikai klíma moderálásában, a szomszéd országokkal való viszonyban, az ország nemzetközi törekvései és integrációs eredményei tekintetében, de a legfontosabb, a magyar társadalom csendes többségét érintő belső társadalmpolitikai összefüggésekben nem tudott megfelelően teljesíteni. (Jól mutatja ezt az a körülmény is, hogy a polgári szövetség ezekre a kérdésekre irányuló támadásai és retorikája, – a családi pótlék alanyi jogon járó visszaállítása, az ingyenes első diploma szerzés, a családok életfeltételeinek javítása stb., – érthetően, sokaknál kedvező fogadtatásra talált).

Milyen volt az a politika, amelyik nem kapott többségi támogatást, s amivel szemben egy jobb-közép politika ígéretével, a liberál-konzervatív Fidesz-MPP a szociális juttatások növelésének programjával fellépve eredményes kihívóvá tudott válni?

A koalíció folytatta a rendszerváltás politikáját. Mint az MSZP 1998-as választási programja mondja, „1990-ben a politikai rendszerváltás, 1994-ben a gazdasági-társadalmi megújulás volt a tét”. Valóban, a privatizáció folytatódott, a kapitalista munkaerőpiac működött, s a folyamat 1995-től a szociális ellátó rendszerek piacosításával, államháztartási reformmal egészült ki. Az állami redisztribúció az 1994-es 61 %-ról 47 %-ra csökkent. Kérdés, hogy vívmány-e ez azok szemében, akiknek korábban mindennapi létfeltételeit biztosították ilyen források. Miközben a szükségletek diverzifikálódását és a szolgáltatások differenciálódását a népesség egy kisebb, tehetős része, amely tőke-jövedelmekkel, vállalkozói nyereséggel, szakmai és/vagy művészeti vagy politikai elit-jövedelmekkel rendelkezik, s ezért fizetőképes keresletet jelent a luxus javak és presztízs fogyasztási cikkek piacán, teljes joggal lehetett elégedett, a közben a közsféra majd minden szegmensében leépült. A Békesi-(Draskovics⁷²) programot Bokros, majd mérsékeltebb kivitelezésben Medgyesi végigviszi. Az eredmények nem maradnak el. Nemcsak a szociális ellátás színvonalában, hanem az egészségügyben és az oktatási rendszerben is jelentős a

⁷¹ Részletesen jellemeztük ezt, mint az alapvető mozgatórugót a tényezők sokasága között „Az MSZP stratégiája: út a győzelemhez” c. tanulmányunkban (126-129.o.). In: Parlamenti választások. Politikai szociológiai körkép (Szerk.: Böhm Antal-Szoboszlai György) MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995. kötetben

⁷² Miközben a ciklusban a pénzügyminisztérium lett a legkelendőbb kormányzati fogyasztási cikk (Vö: Andor László: Gyorsan elfogyasztott pénzügyminiszterek című írását, Magyar Hírlap, 1998. VI. 27.), aközben a PM közigazgatási államtitkára – aki a szakterület szakmai munkájáért és az igazgatási feladatok végrehajtásáért felelős – ,aligha véletlenül, e kulcsminisztériumban végigcsinálta az MSZP-SZDSZ koalíciót. Tehát joggal emeljük ki a folytonosságot ebben a tekintetben.

hanyatlás.⁷³ A munkaerő-áru tulajdonosok jövedelmi lehetőségeinek romlását és a társadalmi differenciálódást mutatják a népesség tíz jövedelmi tizedre osztottsága közötti különbségeket mérő vizsgálatok, melyek tíz év alatt a háromszorosról a hét, nyolcszorosára nőttek.⁷⁴

Az MSZP programja, az elvontság egy bizonyos szintjén számba vette e nemkívánatos folyamatokat, amikor a következőket mondta. „Súlyos gondnak tartjuk *a nagy szociális, regionális és esélybeli különbségeket*. Az ország ezekkel él együtt. Megoldásuk évtizedek erőfeszítései árán válik lehetővé. Az elmúlt négy évben az elkerülhetetlen intézkedésekhez és a társadalmi és szociális különbségek egyidejű csökkentéséhez hiányoztak a feltételek”⁷⁵ Anélkül, hogy hosszabb szövegidézetekkel bizonyítanánk, markáns, vissza-visszatérő szemléleti elemekre kell ráirányítania a figyelmet, melyek valóban jellemezték a párt programját, politikusainak érveléseit a kampány során. Egyrészt aligha vonzó, az a szükségszerűség fatalizmus, amely folyton a „nincs más megoldás” kényszerére hivatkozik, saját múltbeli tettei igazolásaként. Másrészt jövőképében a most már jobb lesz, mint négy évig volt (mert megteremtettük hozzá a feltételeket) *ígéretét lerontja a hosszú távú, heroikus erőfeszítést igénylő távlat(talanság) láttatásával. Már vannak eredményeink, de még sokat kell fáradoznunk a jobb jövőért. Viszont ez a jobb jövő csak tőlünk várható, akik már bizonyítottunk. Mint kiderült, ezek az érvelésmódok a törzsválasztókat mozgósították, arra azonban nem voltak alkalmasak, hogy számottevő mozdítható szavazót vonzzanak a párthoz. Erőtlenségükkel nem tudtak áttörést hozni a másodlagos pártpreferenciák tekintetében, ami pedig előre tudhatóan az MSZP achilles pontja volt.*

Az MSZP kampánystratégiáját arra építette, amivel nem lehetett nyerni az alapkérdésre redukáló és blokkosító második fordulóban, amivel nem lehetett megnyerni az ingadozókat. *A hibás stratégia* – a folytonosság perspektívatlansága, a dőcögünk ahogy eddig, mert semminek sincs valós alternatívája – pedig *elhibázott taktikai elemeket* hoz magával. A három legfontosabbat elemezzük:

Ad 1. A koalíciós partnerrel, az SZDSZ-szel egymás rovására kölcsönösen elkövetett hibák. Annak ellenére, hogy egy választáson minden párt saját jogán szerepel és önállóan lép fel, a nehezen összeszokott kormányzás (és koalíciós egyeztetési mechanizmus) megújíthatósága érdekében a feleknek egymás irányában kölcsönösen nagyobb szolidaritást kellett volna mutatniuk. Félreismerve a magyar politikai tagoltság aktuális helyzetét, messze nem tanúsítottak kellő taktikai önmérsékletet. Például mindkét párt nagy érzékenységet mutatott arra vonatkozóan, hogy hogyan lehet a koalíció választási esélyeit lerontani, amikor:

Bizonyos szabaddemokrata körök a választási kampány nyitányán azt vélték szerencsésnek hangsúlyozni, hogy a fő veszély az MSZP abszolút többsége helyzet, s ez mindenképp elkerülendő, akkor nagyot hibáztak.

⁷³ Lásd például a témára vonatkozó irodalomból: Ferge Zsuzsa: A szociálpolitika paradigmaváltása – a társadalmi individualizálása In: Évkönyv '98. XXIV. Évfolyam. Magyar Lajos Alapítvány 31-63. Gázsó Ferenc: A társadalmi folyamatok és a felsőoktatás Eszmélet 1997/35:85-96.

⁷⁴ A háztartási panelek vizsgálata alapján mért, decimálisokban kifejezett jövedelem differenciálódás szerintünk azt mutatja, hogy a tőkejövedelmek ebben az időszakban is társadalmi kontroll nélkül maradtak.

⁷⁵ Az MSZP választási programja (1998-2002), 1998:3-4.

Hasonlóan a miniszterelnök, amikor a Fenyő-gyilkosság után kijelentette: „Ami nálunk van az nem közbiztonság” – kijelentéssel feltehetőleg a lakosság érzületeit akarta maga mellé állítani, nem törődve azzal, hogy alaposan félrúgja a Kuncze Gábor belügyminiszterrel vállalt kormányzati szolidaritást, s megsérti az SZDSZ-t.

A koalíciós feszültségek nemcsak a közbiztonság témájában, hanem más területeken is, elsősorban a dunai gát ügyében, megterhelték a partneri viszonyt⁷⁶, s a kormány kényszerkoalíciós arcát mutatták fel, ami közel sem volt vonzó perspektíva.

Ad 2. Az első forduló előtt követett passzív, majd hogyanem kampánymentes magatartás, ellentmondásba került a két forduló közötti időszakban offenzívra váltó taktikával. A közvélemény számára is érezhető váltás inkább annak kifejezésére volt alkalmas, amit már az első forduló szükségesnél (6%-osnál) kisebb arányú győzelme is sejtetett, ti, hogy baj van. El lehet veszteni a választásokat.

Ad 3. Horn Gyula, akinek jelentős érdemei voltak az MSZP 1990 utáni megerősödésében, s akinek párt-vezérként frontembernek kellett volna lennie, *húzó emberből lehúzóvá vált*. Annak ellenére, hogy a fontos Horn-Orbán tévé vitán több kvalitásában ellenfele fölé nőtt, (pl: gyors felfogó és reakció képessége, politikusi ismeretei), s energikus arcát mutatta, a közvélemény kutatások szerint, összességében mégis vesztesként hagyta el a színteret. Szerintünk azért, mert a politikai elhasználódás, megfáradtság ódiúmat ez a jó fellépés már nem tudta feledtetni. Már kivételnek számított az utóbbi évek szürke, mondanivaló nélküli kormányfői közszerepléseinek sokaságában. Az MSZP elmulasztotta a megfelelő időben és megfelelő módon végrehajtandó vezér-cserét. Továbbá, elmulasztotta azt is, hogy Horn helyett a kollektív vezetést és a kampányban a népszerűségi listákon jól álló politikusait – Kovács Lászlót, Keleti Györgyöt⁷⁷, Nagy Sándort stb., illetőleg feljövőben lévő fiataljait, Lamperth Mónikát, Kiss Pétert, Csizmár Gábort, stb. állítsa előtérbe. Olyan politikusokat, akik az újítás ígéretét hordozzák.

Természetesen a párt törzsválasztói szempontjából magas fokú támogatottságot élvező – stílusos elemeiben valóban a Kádár korszakra rímelő – horni politikai gesztusvilág, az alul lévőkkel való szolidaritás erkölcsi ereje miatt, magával hozta volna egy ilyen vezércsere minden kockázatát. Hiszen egyszerre elfogadtatni egy kurzust és a vezérét leváltani, különösen egy kormánypárt esetében, ellentmondás. Horn igen alkalmasnak bizonyult a meglévő MSZP rokonszenvek, közel 2 millió szavazat mozgósítására, és igen alkalmatlan volt a potenciálisan megnyerhető egyéb szavazók megnyerésére. Személyének és politikájának a tragédiáját ez az ellentmondás okozta. Azt a személyes meggyőződését, hogy a négy szűk esztendő után javíthat a népi Magyarország sorsán, amelytől annyi áldozatot kért a kapitalizmus építése oltárán, nem adatott meg, hogy kipróbálhassa. Talán ha kevesebb adós –és bankkonszolidációs nyomást (tehát a veszteségek társadalmasítását, egy a nyereségek individualizálására építő rendszerben) és IMF elvárást teljesít, akkor más újtjai is lehettek volna. Bár az SZDSZ koalíciós partnerral aligha volt járható más

⁷⁶ Lásd például : Éleződő koalíciós vita a vízlépcsőről (Népszabadság, 1998.2.7.)

⁷⁷ Bokor Ágnes politikusok népszerűségét vizsgáló kutatásainak tanúsága szerint 1997 tizenkét hónapja során Kovács László 66-os átlagpontszámmal második, Keleti György 59-es átlagpontszámmal az ötödik helyen állt, ott, ahol Horn Gyula 42-es átlagpontszámmal a huszadik helyet érte el. Listavezető Göncz Árpád (75-ös átlagpontszámmal), míg Orbán Viktor 60-as átlagpontszámmal rendelkezik. In.: Magyarország politikai évkönyve, 1998:782.

gazdaságpolitika. A koalíció ugyanis döntő részében, ne feledjük és tagadjuk, ezen a gazdaságpolitikán alapult.

Végeredményben a magát pragmatikusnak tekintő, egyensúlyozó horni politika, amit erősen determináló külső, nemzetközi életfeltételei és koalíciós partnere is befolyásolt, – nemcsak az SZDSZ vált a Tocsik botrány bumeráng effektusával a koalíció foglyává⁷⁸, hanem követett liberális gazdaságpolitikája okán az MSZP is az volt – *nem teljesítette azokat a baloldalisághoz kötődő társadalmi elvárásokat, melyeket az előző kurzus ellenzékeként a társadalom felé megjelenített.*⁷⁹

.Ha az MSZP hosszú távon is azt folytatja, amit e ciklusban elkezdett, hogy feloldódik egy kétpólusúnak felfogott politikai tagoltság balközép pozíciójában – esetleg az 1998-as választások nagy vesztesei, a liberális demokraták felé venné az útját – tehát egy jobb és jobbközéppel szemben tételezné önmaga baloldaliságát, akkor megszűnik autonóm erő maradni. Feltételezésünk szerint társadalmi támogatottságát éppen akkor szélesíthetné az elmúlt két ciklushoz képest, ha a liberalizmus és a konzervativizmus képviselte pozícióktól függetlenül, harmadik, autonóm szocialista erőként lépne fel. Ebben az esetben valóban elsővé válna, ez pedig többirányú koalíciós mozgásteret jelenthetne számára.

In.: Parlamenti választások 1998 Politikai szociológiai körkép MTA PTI – Századvég.
2000

⁷⁸ Gázsó F. – Stumpf I.: Pártok és szavazóbázisok In: Magyarország politikai évkönyve 1997:526-527.

⁷⁹ Kiszámítható *e baloldaliság-deficit* reakciója is. Ma nálunk a jobboldali radikalizmus még nem, vagy nem feltétlenül a lecsúszó társadalmi rétegek, sokkal inkább a nemzeti középosztályokban leli támaszát. A paternalizmus és a globalizáció jegyében lebontott szociális állam – e tekintetben sajnos semmi kétségünk – hosszabb távon ezt is kiválthatja. Az a társadalmi elégedetlenség, amely a bal-közép Horn kormány leváltásában, illetőleg a nem-szavazó, távolmaradó, a politikum alatti szinten élő állampolgárok számának 1998-as növekedésében kifejezésre jutott, ez a csalódottság a magyar párttagoltságban, kínálat hiányában, egyelőre nem tud balra orientálódni. Ha ez így marad – s a problémák is maradnak – akkor a MIÉP megerősödése elé nézünk

A polgári nemzetállamon innen és túl

A 150 éves Kiáltvány egykori tudományos anticipációjának szembesítése a történelemmel. Egyenlő és egyenlőtlen fejlődés. Európa központú világrendszer és globalizáció. Az 1917-1989/91 közötti időszak milyen tapasztalatokat hagyott maga után? Tőkés világgazdaság – világrendszer és a szocialista kísérletek viszonya.

I.

Százötven évvel megszületése és a Kelet-európai rendszerváltoztatások után – jelenkori nézőpontból – is érdemes elemezni a Kommunista Kiáltvány első fejezetét, annak érvényesség problémáit. A Kiáltvány hatástörténete megmutatja, hogy az nemcsak a marxista gondolkodóknak és a munkásmozgalom radikális irányzatainak szolgált stratégiai iránytűjéül, hanem a polgári tudományosságra is jelentős hatást gyakorolt⁸⁰. Nemcsak a burzsoázia haladó történelmi tetteként értékelt *polgári nemzetállam* leírásában és termelési módjának megmagyarázásában, hanem éppen az elméletalkotás azon belső összetevőjének meggyőző erejénél fogva, melyet tudományos anticipációnak nevezünk. Miben igazolódott, s mennyiben dőlt meg-e mű alaphipotézise az elmúlt másfélszáz évben?

Termékeny szemponthoz jutunk, ha meggondoljuk, hogy a kérdés megválaszolása kapcsán a jelenkori globalizáció éppúgy szerephez kell, hogy jusson, mint a korai, elbukott szocialista kísérletek és a globalizáció súlya alatt degradálódó nyugati jóléti államok.

II.

A Kiáltvány a modern burzsoáziát egy hosszú fejlődési folyamat, a termelési és érintkezési módban végbement sorozatos forradalmi átalakulások termékének tekintette. Olyannak, amely megszüntette a termelési eszközök, a birtok és a népesség szétforgácsoltságát. „A népességet összesűrítette, a termelési eszközöket centralizálta, és a tulajdont kevés kézben koncentrált. Ennek szükségszerű következménye a politikai centralizáció volt. Független, szinte csak szövetséges viszonyban lévő tartományokat, melyeknek különböző érdekeik, törvények, kormányaik és vámjaik voltak, egy nemzetté tömörítettek, melynek egy kormánya, egy törvénye, egy a nemzeti osztályérdeke, egy a vámhatára.

A burzsoázia alig százéves uralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve.” (MEM.4.k.446.). A polgári társadalom termelőerőinek kifejlődése azonban a hűbéri társadalomban ment végbe. Ledöntve minden prekapitalista korlátot, termelési formát és közösségi alakzatot, a burzsoázia saját képére formálta a társadalom termelési, érintkezési és tulajdoni viszonyait. Létrehozta a modern osztálytársadalmat, amely a bérmunka és a tőke alapviszonyára épül.

A Kiáltvány gondolatmenté ezután az osztályát szerveződés és a ciklikus gazdasági válságok problémájával folytatódik, s oda konkludál, hogy azonképpen ahogy egykor a

⁸⁰ Max Weber – a ‘polgárság Marxa’ – a „legmagasabbrendű, tudományos alkotásnak értékelte” a Kiáltványt (Hanh István: Utószó. In: Max Weber: Gazdaságtörténet. KJK, 1979, 549.), de ismeretes, hogy Talcott Parsons is a korszakos gondolkodót megillető tisztelettel kezeli Marxot (Sociological Theory and Modern Society. New York-London, 1967).

polgárság tulajdonában lévő termelő erők szétfeszítették a feudális termelési viszonyokat s formákat, azonképpen fogják a szocializmus termelő erői meghaladni a polgári társadalom válságokkal terhes termelési viszonyait. „A régi polgári társadalom s a vele járó osztályok és osztályellentétek helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes egyén szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele.” (460.)

Eltekintve most a ciklikus gazdasági válságok természetének kérdésétől, elemzésünket korlátozzuk az utolsó két állításra. Ekkor kiderül: 1848 óta, a számottevő antikapitalista kísérletek ellenére *sem* következett be sem az, hogy egy ilyen kísérlet az önmagát túlélt polgári termelési viszonyokkal szembekerülő szocialista termelő erők alapzatán jött volna létre, *sem* pedig az, hogy ezek a kísérletek eljutottak volna „a szabad egyének szabad szövetsége” társadalomszervező elvéjéig. (Viszont mivel a második állítás feltételezi az elsőt, ezért azon végképp nem kell csodálkoznunk, hogy a második sehol sem valósult meg). Szögezzük le: a Kiáltvány az ún. *egyenlő fejlődés*, a termelési módok és formák megváltozásának klasszikus magyarázó sémájának álláspontján íródott. Jogos és heves polémiája a reakciós szocializmusok ellen összhangban áll mindezzel. A szöveg csak egyetlen ponton, a IV., „taktikai” fejezetben bújik ki az egyenlő fejlődés paradigmájából: akkor, amikor feltételezi, hogy a Németországban küszöbönálló polgári forradalmat egy fejlettebb proletariátussal hajtják majd végre, mint a XVII. sz-i angol és a XVIII. sz-i francia polgári forradalmakat, amiért a polgári forradalom csak egy proletár forradalom közvetlen előjátéka lehet.

Az egyenlőtlen fejlődés (itt és ekkor) még csak a permanens forradalom gondolati csirájaként jelenik meg, hogy aztán az elbukott 1848-as forradalmak után, az ötvenes évektől – ismert, de itt nem kifejtendő módon – egyre nagyobb súllyal essék a latba. Marxnál és Engelsnél azonban a szocialista áttörés fő szabálya kétségtelenül az egyenlő fejlődésre épült, aminek az egyenlőtlen fejlődés magyarázó elve komplementere maradt.

A XX. századi történelem, nem függetlenül a világháborúktól, viszont jórészt ezen utóbbi vonalon – az egyenlőtlen fejlődés vonalán – bomlott ki. A tőkés világgazdaság és a nemzetileg, regionálisan és fejlettségi szintek szerint is differenciált világrendszer ellentmondásainak következtében jöttek létre a korai szocialista kísérletek. Ugyanazon rendszer mozgási törvényei hozták létre őket, mint amelyek hét évtizeddel később megdöntötték.

Lenin marxizmusa és a sztálini korszak marxizmus-leninizmusa mást sem tett, mint a ténylegesen megváltozott történelmi körülmények közepette alkalmazta, s érvényességi körén gyakran túlterjesztette⁸¹ az egyenlőtlen fejlődés elvét, magyarázatát. A viszonylagos elmaradottság talaján létrejött szocialista kísérletek és az egyenesen elmaradott afrikai és ázsiai országok és térségek önmagukat szocialistának nevező praxisformái úgy fordították meg – esetenként sok csalódást okozva mozgalmaknak – a termelő erők fejlődése és a termelési viszonyok közötti ellentmondások feloldására vonatkozó marxi és engelsi felfogást, mintha az ellentmondások „ott és akkor” fellépő politikai formáinak megoldásai

⁸¹ Amikor a ‘Mi a teendő ?’ ökonomizmussal szembeni helyes álláspontját, azt, hogy a politikai osztályharcot elsőbbség illeti meg a gazdasági osztályharcval szemben, átértelmezik, s a harci formák viszonyát észrevétlenül már mint a politikum gazdasággal szembeni elsőbbségeként tételezik, ilyen *kategória hibát* (N. Hartmann) követnek el. A gazdaság ontológiai elsőbbségét csak a vágyak szintjén lehetett eltüntetni. A kategória hiba a forradalomelméletbe úgy került át, hogy a szocialista forradalom típusajátosságaként tételezték, hogy itt a politikai forradalom után következik a társadalmi forradalom.

maguk lehetnének az elmaradott termelő erők pótlékai: helyettesíthetnék az alacsony gazdasági és kulturális fejlettségi szintet. Röviden: a politikai szocializmus a gazdasági szocializmus hiányának a pótléka. Valójában az államilag szervezett szocializmusokból, melyek de facto *nem-kapitalista modernizációs* kísérletek voltak, azért lehetett visszamenet, mert – szemben az 1936-os sztálini alkotmánnyal és a fejlett szocializmus erre támaszkodó brezsnyevi ideológiájával – sohasem érték el a gothai program kritikájában körvonalazott alsó fok fejlettségét. (A marxi elmélet kategória rendszerébe illeszkedő minősítéssel az átmenet fázisáig jutottak, a GFK⁸² nyers, politikai szocializmusáig, amely a magántulajdon negatív megszüntetéséig jut el, politikai természetű és despotikus formában.)

III.

Helyezkedjünk-e ennek következtében a „termelő erők mindenén áttörő, automatikus fejlődésének” kautskyánus álláspontjára? Ennek fényében az orosz forradalom és a „real existierende Sozialismus” a szocialista forradalom előfeltételeinek be nem várása bűnébe fogant olyan kísérletté válik, amelyik önmagában hordozta törvényszerű összeomlását. A korai, korán jött forradalmak lendülete és erőfeszítései csak a késleltetett (és dicstelen) összeomlások változatait produkálhatták. A klasszikus áttörés következetes, egyenlő fejlődésre koncentráló interpretációja szerint – nálunk ma Tőkei Ferenc akadémikus képviseli ezt az álláspontot⁸³ – a tőkés világpiacon úrrá lenni nem tudó politikai szocializmusok alulfejlett termelő erőkkel a XX. században képviselték azt, amit a Manifestum korában a bukásra ítélt prekapitalista formák⁸⁴.

A Kiáltvány legátfogóbb gondolati tartalma – túl az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés dilemmáin – mégiscsak az antikapitalista emancipáció. Amíg az I. vh. előtti, a két világháború közötti és a hatvanas évek nemzeti felszabadító mozgalmait terjedő időkben sokféle ilyen emancipatórikus szándékú mozgalom létezett, addig az utóbbi húsz évben már csak ritkán, sporadikusan lehetünk tanúi ilyen törekvéseknek. Amíg a világrendszer domináló tényezőjét jelentő monopol- és szervezett kapitalista szituációjában érvényes volt, hogy az imperialista hatalmak közötti ellentétek háborúhoz vezettek, ezek pedig az egyenlőtlen fejlődés jegyében elősegítették – különösen a vesztes és/vagy alulfejlett országokban – az antiimperialista mozgalmak és a szocialista kísérletek politikai előfeltételeinek megteremtődését, addig a globalizálódó neokapitalista szituációban megváltoztak az erőviszonyok: a centrum a Pax Americana jegyében kiterjesztette befolyását és pacifikálja a korábban fenntartásá alá nem tartozó térségeket.

A centrumban a szervezett kapitalizmus jóléti államának és a félperiférián az állam-szocialista kísérleteknek a visszaszorítása nyomán egyértelműen a „kapitalizmus kapitalizálása” az uralkodó tendencia. Egyenesen, mintha a globalizációval a burzsoá inter-

⁸² Lásd: ‘Magántulajdon és kommunizmus’ szerkesztői címmel ellátott fejezetet, a 3. pontig bezárólag, amely már átvisz a magántulajdon pozitív megszüntetésének fázisába.

⁸³ Az ESZMÉLET folyóirat 33. számában kifejtett ‘Üzenetek a XIX. századból. A ‘rendszerváltozás’ kérdéséhez” c. tanulmány pozíciójára, és nem a szerző össz munkásságára gondolok.

⁸⁴ Megjegyzendő, hogy egy ilyen interpretáció – eredményét tekintve – nagyon közel esik a liberális ideológia azon változatához, amelyik a korai, politikai szocialista rendszereket, tévesen, a refeudalizációval azonosítja.

nacionalizmus győzedelmeskedett volna a nemzetállami (és regionális) keretekbe szerveződött államszocializmusok és a kispolgári nivellálást és ellenállást képviselő jóléti állami kompenzációk felett. Valóban, a multi- és transznacionalizált dominanciájú tőkés világgazdaság, a nemzetközi pénzügyi rendszerrel és a rá jellemző szervezetekkel (IMF, World Bank, WTO, stb.) a világpiacon már majdnem az egész földtekére kiterjesztette. Ahol még létezik ellenállás, mint a népi Kínában (vagy az iszlám világ elkeseredett, romantikus antikapitalizmusa formájában), ott sem láthatóak az ellentársadalom formációváltást hordozó csirái.

Éles ellentmondás, hogy amíg a verseny globális, nem tűr helyi korlátokat, addig a résztvevőknek mindig lokálisan kell megteremteni versenyképességüket. Úgy, hogy a globalizáció szintje – az ellenállás területeinek kivételével – eltüntette azokat a nemzetgazdaságra jellemző szabályozási formákat, melyek korábban a polgári nemzetállamokat és az államszocialista rendszereket egyaránt jellemezték. A deregulációval, dezetatizációval, privatizációval és a kormányzati politikáktól függetlenedő, a nemzetközi pénzpiacok valutaversenyéhez igazodó központi banki magatartásokkal az államok gazdasági szuverenitásuk jelentős részét veszítik el. Az ezredvégen a folyamat nyertesei a *globális pénztársadalom magántulajdonosai*, vesztesei azok a *helyi munkatársadalmak*, amelyeknek reprodukciós színvonalát negatív, alulkínálati versenyre kényszeríti az egyenlőtlen és hierarchikus világgazdasági rendszer függési viszonyai. Az osztályellentét, a világgazdaság szintjére került. A mai kapitalizmus globálisan erős – helyileg sebezhető természetű. Mindez potenciálisan nem megszünteti, hanem napirenden tartja a Kiáltvány emancipációs üzenetét. *Az inga visszalendült, mert egyrészt az államfejlődés huszadik századi íve a minimális, éjjeliőr állam és a keynesi jóléti állam után a dezetatizációnál és a deregulációnál tart a jelenlegi globalizálódó világrendszerben. Másrészt, mert politikai tagoltságban is az 1914 előtti helyzetet idézi fel, amelyben döntően nemzeti-konzervatív és liberális erők⁸⁵ versenyeztek.* Mégsem ott vagyunk, ahol 150 évvel ezelőtt voltunk. Hogy miért nem, ennek megértéséhez a „la longue durée” történelmi perspektívájába kell helyoznünk a nemzetállami létmódot, melyben ez ideig a polgári osztályuralom és az államszocialista kísérletek egzisztáltak.

IV.

A kapitalizmus Európa központú világrendszerként jött létre a XVI. században és a westfaliai béke után államok közötti rendszerként terjedt a XX. század végéig. Így a „világ műhelye”, a XIX. századi Anglia a világpiacon önkényura lehetett a szabadkereskedelemmel és a gyarmatai feletti uralommal.

A XX. században ezt a nemzetállami rendszert két nagy kihívás érte: Európa egyik külső, nyugati peremén emelkedett fel az Egyesült Államok, míg a keletin a Szovjetunió. Az USA már egyáltalán nem szabadkereskedelemmel, hanem két és többoldalú irányított kereskedelmi és pénzügyi rendszerrel és amerikai multinacionális vállalatok vertikális szervezeteivel hálózta be a világgazdaságot a századvégen. Regionális katonai szövetségek sorával együtt: ez voltaképpen az euró-atlanti integráció. Ennek következtében a világgazdasági rendszer hegemon tényezője lett.

⁸⁵ A mai, liberalizálódó szociáldemokrácia fő vonalát már ide lehet számítani. A változás létalapja az, hogy a szociáldemokrácia objektíve kiesett a számára oly kedves, a kommunizmus és a polgári liberalizmus közötti harmadik erő szerepéből.

Az európai eredetű nemzetállami rendszer másik kihívója a Szovjetunió (1917/24-91) volt, amely a világgazdaság alóli emancipáció nemzetállami keretei között maradvá, regionális szövetségeseivel együtt elért modernizációs eredményei ellenére sem élte túl a hidegháború végét és kiszolgáltatottá vált a globális gazdasági integráció kényszerítő erőinek. A kelet-európai térség és más perifériák eredményes iparosítása és a parasztság össznépelességen belüli kisebbségbe kerülésének mély társadalmi változása ellenére a periféria a világrendszerben periférikus maradt. A centrum újabb, 4. technikai forradalma következtében ugyanis a periféria iparosítása az ipar periferizálásával, azaz leértékelődésével járt. (Arrighi⁸⁶)

A tőkés világgazdaság centrumországai – a fogalomhasználat megkerülhetővé teszi a multinacionális versus transznacionális tőke vitát – termelési előnyöiket kereskedelmi előnyökké, a kettőt együtt pénzügyi előnyökké fokozták. Így politikai, intézményi-szervezeti és kultúripari-ideológiai összefüggésekben is domináns helyzetet élvezhetnek.

Ezek után alapkérdés: mi szenvedett vereséget és milyen tapasztalatot hagyott maga mögött az 1917-1989/91-ig terjedő időszak?

V.

1. A megtett úttal gazdagabbak lettünk, mert beigazolódott: a köztulajdon alapján is lehet versenyképes gazdaságokat működtetni – szemben von Mises, M. Weber és mások 1918 előtti feltételezéseivel – melyek népesség eltartó képessége, foglalkoztatási, szociális biztonsági és kulturális szintje magasabb, mint az azonos fejlettségi szinten álló kapitalista országoké. A társadalmi egyenlőség értelmében vett igazságosságot az államszocialista rendszerek magasabb szinten biztosították, mint a népelességet fő tendenciájában szakadatlanul polarizáló, a versengő magántulajdonra épülő kapitalista áru gazdaságok. Lukács György famózus mondása – a legrosszabb szocializmus is jobb a legjobb kapitalizmusnál – igazolódni látszik az utód kelet-európai új rendszerek alulteljesítésében. (Ha tekintetbe veszik, hogy a mondás azonos adottságú országok összevetésére érvényes⁸⁷.)

2. A kommunizmus, mint egykoron, ma is racionális történelemfilozófiai hipotézis, de a munka közvetlen, nem áruviszonyok közvetítette és szervezte társadalmisága, amely a termelőkön önigazgatás köztulajdoni formái mellett működhet, s végső rendező elve nem a verseny, hanem az emberi szolidaritás társadalmisága, a termelés személyi és tárgyi

⁸⁶ A nemzetállamokra épülő államközi rendszer és módosulása leírását Giovanni Arrighitól vettük át. (Az Amerikai Szociológiai Társaság 90. éves évfordulójára, (Washington, DC., 1995. 09. 19-23./ írt tanulmányból, melynek címe: 'Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsorvadása'. in: ESZMÉLET 30. /1996/).

⁸⁷ A közepes fejlettség (félperiféria) talaján mindkét, a kapitalista és az államszocialista rendszer gazdaságpolitikája számára is felvetődött ugyanaz a dilemma: *vagy* bezárkóznak, s ezzel lemondanak a technikai és technológiai recepcióról, s ez esetben nem zsákmányolják őket ki a fejlettebbek, de ekkor minden innovációt a saját, korlátozott erejükből fejleszhetnek csak ki, felidézve a további lemaradás veszélyét *vagy* pedig nyitnak, bejön a fejlettebb technológia, de ennek ára van: függő, kizsákmányolt helyzettel járnak együtt a nyitás, a tőkebehozatal előnyei. Arrighi: A fejlődés illúziója. A félperiféria koncepciójának megújítása c. tanulmánya (Marx Centouno,6. 1991.) azt igazolja, hogy a rendszeridegen és a rendszerkonform félperifériás diktatúrák összehasonlításában, az előző, a volt államszocialista országok mérlege kedvezőbb, mint a velük összehasonlítható dél-európai és latin-amerikai, a világgazdaságba integrálódott rendszerkonform diktatúráké.

feltételeinek újraegyesítése a közepesen fejlett országokban és régiókban nem volt és nem lehetett – a részmunka-összmunka ellentmondásának megszüntetése értelmében – kipróbálva, mert erre a viszonylagos elmaradottság objektíve nem teremtett és teremt lehetőséget.

3. A „direkt irányításos tervgazdálkodás” szovjet típusú gazdaság és politikaszerveződése nem helyettesítője és nem út a kommunizmus marxí feltételezése felé, hanem az iparosítás és a társadalmi egyenlőség gondolatának olyan, az orosz kollektívizmus mechanikus sajátosságaival megvalósult összekapcsolása volt, amelynek teljesítménye – a lényegtípus értelmében – alatta maradt az áruviszonyokat köztulajdon és makrogazdasági irányítás mellett szervező egykori jugoszláv, magyar és a mai Kínai gyakorlatnak.

4. Az átmeneti társadalom nyers, politikai szocializmusának árugazdasági formája sem lehet válságmentes: nemcsak arányossági zavaroktól, hanem az akár államilag, akár a termelői önkormányzatok által kezelt tőkekészletek világgazdasági át és leértékelődésétől sem lehet megvédeni, bár regionális gazdasági integrációk némi védelmet nyújthatnak a válság pusztító hatásaival szemben.

5. Az átmenet periódusában szükségképpen megjelenik a magántulajdon és a látens politikai pluralizmus, s a társadalom válaszút elé kerül: fokozatos liberalizálással felszámolja a rendszer szocialista kezdeményeit, elemeit, mint ez a nyolcvanas évtizedben történt, vagy pedig számot vet a viszonylagos elmaradottság talaján fogant, az egyenlőtlen fejlődés következtében létrejött antikapitalista kísérletek hosszú távon érvényes átmenetiségével, s a régi és új társadalomszerveződésre jellemző elvek konfliktusos együttélésében fokozatosan a szocializálás új formáinak erősítésére törekszik, s a néphatalom intézményein keresztül kontrollálja a nem kívánatos, ámde szükségképpen fellépő restaurációs hatásokat. (Persze ha Kína is elesik, akkor nehéz lenne továbbra is fenntartani egy ilyen értelmezést).

6. Az árugazdasági viszonyokra épülő átmenetiség politikai felépítménye hosszú távon nem lehet sem az önmagát lerontó, identitását és cselekvőképességét a gyűjtőpárttá válás és a látens pluralizmus következtében elvesztő egypárti hatalomgyakorlás, sem a polgári parlamentarizmus utánzata, sem a kettő megvalósult kombinációja. A makrogazdasági irányítás demokratikus legitimitációja és az üzemen belüli termelői, részvételi, öngazgatói szocializációs formák kibontakoztatása nélkül a társadalomirányítás annak a menedzser, technokrata, politikai és kulturális „elit” kezébe kerül(t), amely az átmenet visszamenetté tételében érdekeltként túlhatalmat szerzett magának a munkatársadalommal szemben.

7. Az átmeneti társadalom politikai formáinak a többletmunka feletti társadalmi rendelkezés centrális kérdésére, a *felhalmozás és a fogyasztás, az egyéni és a közfogyasztás arányának és szerkezetének* a rendszerjellemző specifikumára kellene épülnie. (Ettől lehet a tervezés demokratikus és egy korai, szocialista orientációjú rendszer legitím).

VI.

A világgazdaság és politika kölcsönös függési rendszerében a nemzetállamok gazdasági önrendelkezésüket jelentős mértékben elvesztették, (noha történelmi, nyelvi és kulturális identitásukat megőrizték). Az államok fölötti globális integrációs szint azonban a kizsákmányolás és a nagyburzsoázia új hegemóniáját valósítja meg. A szociálisan, kulturálisan, vertikálisan és horizontálisan egyaránt sokféleképpen tagolt világrendszer különbségei és ellentétei, a centrum-félperiféria-periféria függési viszony alapzatán ellentmondásokká alakulhatnak. Ezek feloldása tartósan azonban csak akkor vezethet

átmenethez majd formáció váltáshoz, ha az eddigi mozgásformából való kitörés feltételei radikálisan megváltoznának. Ha a tőke nemzetköziesedésével adekvát formákat tudna kiküzdni a munkatársadalom nemzetköziesedése.

VII.

Hipotézisem szerint: a tőkés *világgazdaság* („*économie-monde*”) egységének és a nemzeti és regionális fejlettség szempontjából hierarchikus *világrendszernek* („*système mondial*”) csak az együttes meghaladása lehetséges. A gazdaságilag és politikailag egyenlőtlen fejlődés a világrendszer ellentmondásai következtében a félperifériákon ismét előállíthatja a nyers, politikai szocializmusok újabb kiadásait, kísérleteit, de amennyiben azok nem tanulnak elődeik hibáiból, továbbá elszigeteltek maradnának a fejlett világ antikapitalista mozgalmaitól, – ha tetszik az egyenlő fejlődéstől – akkor valószínűleg újfent képtelenek lennének civilizációs értelemben áttörést hozni. *A későkapitalizmus megszüntetve-megőrzéséhez, tehát meghaladásához az egyenlő és az egyenlőtlen fejlődés vektorának egy irányba kell hatnia.*

ESZMÉLET 37.

Mérlegen a XX. század

Kérjük tegye fel önmagának az Ön által legfontosabbnak ítélt, vagy Önt leginkább foglalkoztató kérdést a XX. századról és válaszoljon rá?

A hosszú XIX. századot követő rövid XX. század problémájához kapcsolódik válaszom. A kapitalizmus átalakulásaihoz és a szocializmus problematikájához. Ugyanis ez volt a legfontosabb-e században. A ma divatosá vált és tett álláspontokkal szemben a szocializmus egy kissé mintha korán temetett probléma volna. A különböző szocialista mozgalmak és kísérletek ugyanis immanensen a tőkés világgazdaság és a rájuk épülő egyenlőtlen és hierarchikus világrendszer termékei. Keletkezésüket, majd azon kísérleteik elvérzését, hogy emelkedő nemzetként és emancipálódva létezhesse, egyaránt a virágrendszer mozgása felől lehet megérteni.

A szabadversenyos kapitalizmus kibomlása, majd „A tőke kora” (Hobsbawm) után a századfordulón már felhalmozódtak a tőkés rendszer belső ellentmondásai. Nemzet-államokon belül osztályok között és nemzetközi szinten, nemzetek között egyaránt. A nemzetek közötti egyenlőtlen fejlődés következtében a gyarmatok és a világpiaci befolyási övezetek felosztása vezetett az első világháborúhoz, majd az azt követő új nemzetközi rendhez. Hol voltunk már ekkor a viktoriánus Angliától, azaz a világ műhelyének és a világpiac önkényurának korábbi liberális, kiérlelt és az anyaországban stabil rendjétől?

Az első világháborút követő új világrendben emelkedett ki az Amerikai Egyesült Államok, de a 20-as évek fellendülését kísérő és követő technikai és gazdasági megugrását ekkor még messzemenően nem tudta olyan hegemoniává szervezni, mint amely e század utolsó két évtizedében bekövetkezett. A szabadversenyos kapitalizmus méhében fogant monopolizációs tendenciák és nyers gyarmatosító törekvéseket némiképp civilizálta az, hogy a nagy válság után néhány ország áttért a szervezett kapitalizmus olyan rendjére, amely egyfelől csak a centrumországok esetében jöhetett szóba, másfelől pedig csak fokozatosan, ellentmondásokkal és visszaesésekkel kísért formák közben jöhetett létre. Itt élenjáró, prototípusoknak tekinthetjük egyrészt az USA-beli New Deal, másfelől pedig az ennél lényegesen progresszívebb tartalmakat is hordozó svéd szociáldemokrata modellt, melyet Göran Therborn találóan népileg ellenőrzött kapitalizmusnak nevezett. Mindenesetre a világ politikatörténetében itt fordult elő először, hogy egy versengő szisztémára épülő politikai rendszerben egy párt, Svédország Szociáldemokrata Munkáspártja, több mint 40 éven keresztül (1932-1976) megszakítás nélkül hegemon helyzetben kormányozzon (azaz vagy egyedül, vagy neki alárendelt koalíciós partnerrel), s jelentős materiális kompenzációkkal mérsékelje az életlehetőségek osztályszintű különbségeit. Természetesen igen különböző feltételek között lejátszódó gazdasági és társadalmi folyamatokról volt szó, de közös vonás e két ország esetében, hogy szakítottak a gazdasági spontaneitás mindenhatóságába vetett azon hittel, melyet a klasszikus és neoklasszikus egyensúly elméletek fogalmaztak meg elméletileg, és a minimális állam kormányzásában öltöttek testek gyakorlatilag. Nem éppen a tömegek megelégedettségére, amit a munkás, népi, paraszti és egyéb kritikai társadalmi mozgalmak virulenciája tanúsított. Áttértek ezért a tőke keynesiánus szociáldemokratizálására, azaz megpróbálták és ez sokáig eredményes is volt, szabályozni a kapitalista gazdaságot. Az összkereslet és összkínálat állami szabályozása, a kontraciklusos konjunktúra politika és a kereslet élénkítés módszereit a

tengerentúl és a stockholmi iskolák nyomán is alkalmazták. Először csak válságkezelő eszközként, majd azért, mert rájöttek: a szabályozás egyenlő a heves ingadozások elkerülésével. A gazdaság terápiájának eredményessége mögött persze figyelembe kell venni azt a felhajtóerőt, melyet a második ipari forradalom jelentett. A gépi nagyipar vívmányai, a szintetikus anyagok, kemizáció és az élelmiszeripar ugrásszerű fejlődése azt jelentette, hogy immáron nemcsak a termelési eszközöket, hanem a fogyasztási cikkeket termelő ágazatokat is áthatotta modern, gépi nagyiparra és sorozattermelésre alapozódó technika és technológia. Ennek társadalmi konzekvenciájaként léptünk a tömegfogyasztás társadalmainak korába. Ennek minden pozitív és negatív konzekvenciájával együtt. A tőkésrendszer stabilitása szempontjából nem volt közömbös, hogy legalábbis a centrumországokban, jelentős életszínvonal javulás következett be. A rádió, a gépkocsi és a televíziózás előbb luxus szükségleti cikk, majd olcsóbbá válásával és a nagyfokú elterjedéssel átlépnek a tömegfogyasztás körébe. Mindez a termelő erők olyan fejlettségének volt köszönhető, amelyet a korábbi történelem nem ismert. A szervezett kapitalizmus ezen gazdasági bázisán, de nem függetlenül a világrendszer egészében lejátszódó folyamatoktól. Ugyanis a Szovjetunió léte és kihívása nélkül kevésbé valószínűsíthető, hogy kialakulhattak volna-e a jóléti államok. A szervezett kapitalista fok még nem jóléti állam, de annak előfeltétele. Mint ahogy a pluralista demokráciák is politikai előfeltételeit képezik a jóléti államoknak. Azért, mert az általános választójog kivívása mellett kiiktatódott vagy legalábbis háttérbe szorult az a gyakorlat, hogy az ellenzéki politikai erőket, társadalmi mozgalmakat közhatalmi eszközökkel, rendőri úton lehessen illegálisba szorítani. A pluralista rendszerek ezért az autonóm politikai szerveződés elismerésével magasabb fokú politikai demokráciát eredményeztek, mint a két világháború közötti egyszerű parlamenti váltógazdaságok, ahol a politikai önszerveződés szabadságát egyáltalán nem biztosították. Amíg a cenzusos választójog miatt a XIX. századi „honorációr demokráciákban” a politikai hatalom és az osztályuralom egybeesett, addig a valóságos pluralista rendszerekben ez már elválhat egymástól. Így történt, hogy 1945 és a 70-es évek dereka között a centrumkapitalizmus országaiban reális nyomásnak tették ki a polgári kormányzatokat, melyek kénytelen-kelletlen szociális és kulturális reformokat léptettek életbe, részben azért, hogy stabilizálják belső viszonyaikat, részben pedig, hogy leszereljék a létező antikapitalista potenciálokat. Az értékes, de némiképp mégiscsak romantikus antikapitalista Kortén könyv ezt az időszakot nevezi a demokratikus pluralizmus korának. Magam nem szívesen járva a múlt és ezen keresztül a jövő idealizálásának útján, a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államának hívóm, és ennek virágzása után köszöntött a világra az évezred utolsó negyedszázadába a neoliberalizmus. Azaz kínálati gazdaságtan és a monetáris ellenforradalom jegyében végigvitt rekapitalizáció, amely a tacherizmus és a reganomics útmutatásaival ment végbe. A polgári nemzetállam 200 éve után, aminek legfejlettebb formáját a jóléti állam képezte, ez váltotta fel, s kapitalizálta a kapitalizmust. Ahol és ahogy csak lehetett. Visszaszorította a közfogyasztást és a közjavakat, privatizálta az állami és önkormányzati tulajdont, amely bizonyos országokban már nem is jelentéktelen hányadot tett ki a tulajdoni rendszerben, hogy újra piacósíthassa és magánosíthassa a szükségletek kielégítésének olyan területeit, ahol a viszonyok esetenként már-már áttörték a magántőke felhalmozás elveit és gyakorlatát. A „túl sok pluralizmus, túl sok demokrácia = kormányozhatatlanság” szindróma (1975 körül), az utolsó két évtized álláspontjáról, tehát retrospektíve nézve márcsak mérsékelt kritikáját jelentette a jóléti állami berendezkedésnek. A Trilaterális Bizottság liberál-konzervatívjai még csak disszproporcionalitást, aránytalansági problémákat és túlelosztást láttak és láttattak, s azt mondogatták, hogy vissza kell venni a szükségletekből, mert a növekedés korszak társadalmi elvárásai nem tarthatóak fenn és teljesíthetőek a zéró

növekedés időszakában. „Nem a zsemle kicsi, hanem a pofátok nagy” – ti. a dolgozó osztályoké, ha szabad ez egyszer népiesen kifejezni e helyzetet illető javaslatukat. Az akkori stagflációs szituáció persze valóban igaz volt, de a belőle következő terápia már közel sem.

Hol vagyunk ma már ettől? A radikális támadást azt jelentette, amikor a világban tovább terjeszkedő, a tőkeviszonyt a föld néhány nem jelentéktelen szegmense kivételével mindenhova exportáló centrumkapitalizmus belül is váltott: nem a tőkés gazdaság immanens mozgását, hanem egyenesen azt az állami beavatkozást, keynesianus szabályozást tette meg a válság okává, amelyet egykor a válság elhárításának igénye hívott életre. A jóléti állami osztálykompromisszum elleni támadást ezzel radikalizálták. Immáron a dezetatizáció és a nemzeti szabályozások deregulációja lesz a követelmény, amely megtisztítja az utat a multinacionális trösztök előtt és a munkaerőpiacok szegmentálásával negatív, alulkínálati versenyt indukál. Ad acta tették a munkásmozgalom 100 éves harcának azon vívmányát, mely szerint azonos ágazatban, azonos szintű munkáért egyenlő bér jár. Ez a turbó kapitalizmus (E. Luttwak)⁸⁸ térségeket, országokat értékelt le, hogy utána a kereskedelmi és politikai imperializmussal, s ha másként nem ment, háborúval állítsa elő azt a számára kedvező helyzetet, ahol a nyugat a leértékelt térségek tudását, termelési vertikumait és eszközeit, munkaerejét potom árért felvásárolhatta. Ezért van az, hogy R. Rorty adataival érzékeltetve, húsz év reganomics után az USA népesség 1%-a az amerikai összvagyonból való részesedését megkétszerezte, 20%-ról 39%-ra növelve azt. A szuper gazdagok így még gazdagabbak lettek. Miközben a más mutató tekintetében is erőteljes differenciálódás és polarizálódást mutató, sikeres, európai szóhasználattal neoliberais, a tengerentúl neokonzervatív offenzíva azért nem járt az USA társadalmában áthidalhatatlan feszültségekkel, mert az amerikai népesség 40%-a vált közben részvénytulajdonossá. Pótlólagos jövedelemhez jutva a világgazdaságban előállított profitból, s így kiegészítve munkajövedelmeit. A nemzetközi értékpapír és pénzpiac színterein keresztül lehet elvonni és az új tulajdonosok között megosztani azokat a profitokat, amelyeket a félperiférián és periférián termeltek meg. Csakhogy amíg a centrumországok oligarchikus gazdagsága⁸⁹ megjelenik a félperiféria, a közepesen fejlett országok felső osztályainál, noha szűkebb körben, addig ez a tömeges pótlólagos jövedelemhez jutás az utóbbi országcsoporthoz népességénél már hiányzik és nem állítható elő. Az ex-szocialista országok és a félperiféria egyéb, gazdasági integritásukat veszített államai ezért nincsenek és nem is lesznek olyan stabilak, mint a mintaadó centrum államok. Ezért is kell mindenütt katonai jelenléttel biztosítani a nyugati tőke expanzióját, s ezért nem jöhetett létre egy új demokratikus, kollektív biztonsági rendszer az 1989, 91 utáni valóban új világhelyzetben. Ugyanaz az uralmi logika vezeti az új protagonisták – Clinton, Brzezinski, Allbright asszony, Robin Coke stb. vezette erők – cselekedeteit, mint a Marshall segély utáni Európában, a Dél-Kelet ázsiai térség hatvanas évekbeli modernizációja nyomán arra terjeszkedő NATO-val, s mivel

⁸⁸ Azt, hogy befelé mit jelent, a centrumon belül a kifejezés tartalma azt a Libération a következőképpen jellemzi a szerző munkája nyomán: „a politikai kontroll hiánya, a szakszervezetek elhalása, a bérből élők sorsának semmibevétele, a tőkék teljes fölértékelődése, a szabályozás hiánya, (...), az erőteljes privatizálás, amely az egyetemektől a börtönökig, az iskoláktól a nyugdíjasotthonokig mindenre kiterjed”. Élet és Irodalom, 1999. X.15. 8. oldal

⁸⁹ Ez az oligarchikus gazdagság a mi viszonyaink között a havi 600-700 ezer forintos jövedelmekkel a több milliókig terjed, s noha nem érheti el még a nyugati nagypolgárság gazdagságát, de a luxus és presztízs javak korlátlan fogyasztás a mellett is jelentős vagyoni és tőkefelhalmozást tesz lehetővé birtokosainak.

a jaltai világrend elmúltával nincs ellenpólus, ezért az ENSZ erodálódása, kiüresedése is megkezdődött. Így válhatott a háború a nemzetközi viták rendezésének eszközévé, BT határozat nélkül is. A Jugoszlávia elleni háborúval újfent kiderült, hogy a Pax Americana nemcsak egy szükségletek feletti diktatúra és fogyasztási modell, amely gazdasági, pénzügyi és média hatalmon nyugszik, hanem katonailag biztosított hegemonia, melyben a jelenlegi Európa alárendelt szerepre, az USA al-régiójának szerepére kárhoztatott. Ezt mutatták ki Peter Taylor, Giovanni Arrighi és más világrendszer kutatók elemzései. Ezt a helyzetet nevezi a hivatalosság semmit mondása euro-atlanti integrációnak.

Véleménye szerint vannak-e a századnak olyan folyamatai, rejtett dimenziói, amelyek jelentőségüknél lényegesen kisebb hangsúlyt kaptak, a jövő szempontjából jobban kellene ismerni őket?

Úgy gondolom, hogy a közepesen fejlett országok és térségek sebezhetősége az a rejtett dimenzió, melyet a kérdés feszeget.

Egyfelől ezt a sebezhetőséget világosan mutatta, hogy a világgazdasági átrendeződésben és a petro dollárok bősége után több mint hatvan ország került az adósságcsapdába. Függetlenül attól, hogy ún. rendszer-konform, azaz a tőkés világgazdaságba illeszkedő politikát folytató rezsimek voltak-e, vagy pedig mint az ex-szocialista országok, rendszer idegenek-e, melyek megpróbálták népgazdaságuk és nemzeti valutájuk állami és szövetségi politikai eszközökkel történő, világrendszer non-konform védelmét. Másfelől a kizsákmányolás vagy kirekesztés/kirekesztődés G. Arrighi által szépen leírt dilemmája – melyet talán egykor még reform közgazdászaink is értettek – ma is vastagon fennáll, s jól mutatja a nehézségeket. Egy ilyen ország amennyiben nem tart fenn kapcsolatokat a centrummal, mentesülhet a gazdasági kizsákmányolástól. Viszont ebben az esetben, a kirekesztettség vagy kirekesztés esetében, le kell mondania a külföldi tőke importjáról és minden technikai és technológiai fejlesztést saját erőforrásból kellene megoldania, ami képtelenség. Ha nyitottá válik, akkor rendelkezésére állnak a technikai és technológiai recepció lehetőségei, nem kell mindent magának kitalálnia, viszont nyitottsága következtében ki van téve a különféle elvonó (egyenlőtlen csere, agyelszívás, munkaerő migráció) és kizsákmányoló mechanizmusoknak. Az, hogy egy ország milyen gazdaság stratégiai választ ad e tartós dilemmára, nagymértékben függ társadalmi rendszerétől és politikájától. De akár kapitalista, akár szocialista ország, akár konzervatív, akár liberális, akár szocialista kormányzatok vezessék, szembe kell néznie a világgazdasági függésből következő ezen dilemmával.

Valószínűleg nem feltétlen úgy, ahogy ezt Közép és Kelet Európában tették. A legyengülő, majd a gorbacsovi Szovjetunióval tartásukat és ellenállásukat veszített népi demokráciák – a belső felbomlás e dilemmán túllévő okaira itt nem kitérve – kiszolgáltatottá váltak a globalizációs folyamat haszonélvezői akaratának. Visszatértek arra az útra, amit négy évtizeddel korábban elhagytak. Modernizációs és valós szociális és kulturális eredményeik ellenére sem emancipálódtak tehát, hanem félperifériás függésük régi-új változatait produkálják. Nemzetgazdaságuk megszűnt önálló entitás lenni, olyan mértékben dezintegrálódott a nemzetköziesedő tulajdoni, érték és pénzügyi viszonyok között. Miközben az alapvető ellentmondásra adott kihívásra igen csak gyengén teljesítő megoldások születnek. Tudniillik arra, hogy a mérce globális, a világgazdaság élenjáró országai által definiált, még termeli, élni, kereskedni stb. mindig csak helyileg lehet és kell. Csak a „globálisan gondolkodni, helyileg cselekedni” kor követelményének teljesítéséhez csekélyebb eszközállománnyal rendelkeznek, mint államszocialista múltjuk idején. A privatizáció és a kormányzati politikától függetlenített jegybanki magatartás ugyanis a szabályozás olyan

eszközeit semmisítette meg, amit nem takarhat el a beáramló tőke és innováció pozitív hozadéka sem. Az államszocialista rendszerek szociális biztonsága, a köztulajdon népesség eltartó képessége bázisán – a magántulajdon profitorientált magatartásával szemben – olyan előnyös tulajdonságok voltak, amelyeket nem feledhetett az a tény, hogy a közepes fejlettség talaján létrejött kísérletek nem tudták saját célkitűzésüket, a fejlett országok munkatermelékenység eredményét elérni, s az adott világgazdasági és geopolitikai erőterben előbb erodálódtak, majd megdönthetőeké váltak. Közép-Kelet Európa „korrekciós forradalmait” (Habermas), amit az átlagideológiák szintjén mint a normalitáshoz való visszatérést adnak el a népességnek, azt igazolandó, hogy a szocialista kísérletek nem voltak normálisak, sőt hiábavalóak és károsak voltak – hosszú távú történelmi perspektívába aligha lehet tartani. Ugyanaz a tőkés világgazdaságra épülő, egyenlőtlen világrendszer mozgás keletkeztette ezeknek a félperifériás társadalmaknak a felzárkózási kísérleteit, mint aminek az ellenmondásai felszámolták e kísérletek korábban meglévő gazdasági és geopolitikai feltételeit. Ezért gondolom azt, hogy a XXI. század sem lesz mentes ilyen, remélhetőleg elődeinek szubjektív hibáiból részben okulni tudó antikapitalista kísérletektől. Más kérdés, hogy hol, melyik régióban, fejlettségi vagy fejletlenségi szinten és mikor teremtődnek meg egy ilyen irányú változtatás feltételei. De hogy közép és hosszútávon lesznek még ilyenek, erről a jelenlegi világrend méhében szunnyadó és nem is annyira szunnyadó ellentmondások – gondoljunk csak a szélsőjobb centrumbeli erősödésére, némely iszlám ország elkeseredett, primitív antikapitalizmusára vagy Kína létére és helyzetére – munkája gondoskodik majd. A centrumkapitalizmus termelési és fogyasztási modellje egyfelől nem vehető át zavartalanul a félperiférián és még kevésbe a periférián, másfelől nem terjeszthető ki a 6 milliárdos emberiségről a három évtized múlva hozzávetőleg 9 milliárdos népességgel számoló glóbusra. A más, eltérő megoldások keresése tehát feszítő erővel bíró szükséglet maradt és lesz a jövőben. A „Money driven economy” világgazdasága aligha teremti meg a szociális integrációnak a többség számára ellenállás nélkül elfogadható világrendjét. Inkább csak a centrum eszköze ahhoz, hogy a hierarchikus függés tényeit a dologszerűség fétisével ruházza fel, az objektivitás rangjára emelve e kényszerrendet. Ezért jönnek majd új hadak, ha kell a semmiből, akár a vad forgószelek, s váltják majd fel a progresszív társadalmi mozgalmak jelenkori apályát.

Az ideológiai konfliktusok századában mi a hozadéka a múlt századtól örökölt nagy eszmeáramlatoknak? A konzervativizmus, liberalizmus, szocializmus sorsa, egymással vívott küzdelmük hogyan értékelhető e század végén? A politikai gyakorlat milyen hatást tett tartalmukra? Milyen bizonyítvány állítható ki a nacionalizmusról? Miért nem születtek újabb nagy eszmeáramlatok?

A nagy eszmeáramlatok kemény magját a világnézeti kérdések képezik. Ha pedig egy világnézeti típustan oldaláról nézzük a kérdést, akkor láthatjuk, nem is olyan könnyű valóban új dolgokat kitalálni, noha a változatok és a kifejezési módok igen tarkává és nehezen áttekinthető teszik a tablót. Azonban három nagy világnézeti típus köré, a konzervatív, a liberális és a szocialista köré szerveződnek és szervezhetőek a „valóság feldolgozásának azon formái, amelyek arra szolgálnak, hogy tudatossá és cselekvőképessé tegyék az emberek társadalmi gyakorlatát”. (Lukács György) De utóbbi, ideológiai szint – s minden szellemi termék ideológiává válhat, de nem mindegyik válik azzá, ha megteremtődnek az ekként funkcionálás, azaz az anyagi erővé válás feltételei – lényegesen tagoltabb és gyakrabban változó, mint a világnézeti szint. Ennek centrumában az ember-természet-társadalom, illetőleg az isten-természet-ember relációk állnak. Ahogyan a teremtő-teremtett vagy éppen ellenkezőleg önteremtő kiindulópont nem felcserélhetőek

egymással, azonképpen az egyes ember és a társadalom viszonyára vonatkozó, a liberalizmusban anorganikus, a konzervativizmus organikus és a szocializmusnak a társadalmiságot a munkamegosztás fejlődésére alapozó felfogása sem váltható fel egyik pillanatról a másikra új világnézettel. Az eszméáramlatok mögött tehát a világnézet típusok jelentik a stabil állandóságot, noha teszem azt Dilthey szabadság idealizmusa vagy Marx materialista dialektikája vagy Theilard de Chardin fejlődésgondolatot recipiáló teizmusa eredeti, egyéni teljesítmények lehetnek. Az ideológiák síkján lényegesen több változást, eltolódást hozott a XX. század, mint a világnézetek síkján.

Ugyanis a liberalizmus egyfelől visszavonult, másfelől győzedelmeskedett. A paradoxonba sűrített helyzet természetesen magyarázatot igényel. Ugyanis visszavonult pártideológiaként, mert a liberális pártok befolyása a század derekától választási eredményekben mérve és látszólag nem számottevő. Ugyanakkor a konzervatív erők jó része a szocializmussal szemben liberál-konzervatívva vált, illetőleg a klasszikus individuál liberalizmus, kénytelen-kelletlen adaptáción ment át és szociál-liberalizmussá mérséklődött. Ezzel mérgezve azt a szociáldemokráciát is, amely sok esetben már-már az önfeladás – a szociális demokrácia alapkövetelményének feladása – mértékéig ment el ebben az irányban. Nyilvánvalóan nem függetlenül attól a tényről, hogy az európai szocialista világ megszűnte után kiesett a harmadik erő, a polgári liberalizmus és a kommunizmus közötti harmadik erő pozíciójából. Az Eurobal pártokhoz tartozó szociáldemokrácia, szerencsére ezek sincsenek kevesen, viszont nem adja fel eredeti identitását, s kitart a jólét állami materiális kompenzációk szükségessége mellett.

Tehát a politikai tagoltságra gyakorolt hatásokban a liberális eszmék visszaszorultak, s metamorfózisra kényszerültek, mindkét pólus a konzervatív és a szociáldemokrata irányba elmenve.

Viszont közvetett befolyásuk a versenytársadalom gazdasági alapzatán így tudott megnőni. A liberalizmus sikerét, mint par excellence liberalizmusét mégsem ebben látom, mert előző fejlemény végeredményben mégiscsak a kapitalista szerkezettel konform, azt védő és kifejező, közvetlen status quo ideológia közvetettebbé válását, a dirrekt apológia helyett a rejtettebb, indirekt legitimációt jelenti. Hiszen a századfordulós monopolizációs tendenciát és szervezettségi fok aláásta az individuumra méretezett, klasszikus liberalizmus fenntarthatóságát. A valós siker tehát nem ez a részben kényszeredett adaptáció, hanem a liberalizmus politikai változatának, a pluralizmusnak az előretörése jelentette. Ez játszott döntő szerepet a polgári ideológiai megújulásában, s itt a status quo védelmen és a rendszerlegitimáción túl egy fontos fejlemény, ti. a formális demokrácia valós kiteljesedése játszik döntő szerepet. A pluralizmus elméletei a századforduló körül és után jelentek meg, de uralkodó politikai ideológiává mégis csak a II. világháború után váltak, amikor a politikai rendszerek működését is jelentősen befolyásolták. Végeredményben eredményessége egyfelől a szabadságjogok inkorporálásában és másfelől abban van, hogy a szabad szerveződés és verseny gondolatát emelte át egy olyan szférából, ahol ez megszűnt, ti. a gazdaságból egy olyanéba, a politikaiéba, amelyben a szabadság már nem alkalmas a rendszer veszélyeztetésére. A körülmények, a társadalomszerkezet átalakulása következtében az autonóm politikai szerveződések, tehát mozgalmak, pártok, érdekcsoportok közhatalmi eszközökkel való tiltásának megszüntetése – ilyen korábban fel sem vetődhetett –, nemcsak feleslegessé és szükségtelenné vált, hanem egyenesen ez, a szabadszerveződés biztosítja a polgárság osztályuralmát a társadalom többi osztálya és azok rétegei felett. Azt, hogy a polgárság, mint osztály saját különös érdekét, normáit, szokásait, értékrendjét általános társadalmi etalonként ismertesse el. A pluralizmus szerint ugyanis a politikai

szabad verseny a hatalom elosztásának optimális regulátora, s ezért bárki, bármikor, bármilyen politikai minőséget megszervezhet, még kommunistát, anarchistát, fasisztát is. Tilos a hatalom erőszakkal való megszerzése, és megtartása, ugyanakkor periodikus ismétlődő választásokon lehet bekerülni a főhatalomba. A pártok szavazatszedő gépezetekké váltak, de immáron egy olyan társadalomban, amelyben minden ideológia szabadon terjeszthető, csak éppen az ideológia terjesztés médiumai, a közvélemény alakulására döntő befolyással bíró nyilvánosság fórumokon – mérvadó sajtó, rádió, tv csatornák – igen költséges a részvétel, a szereplés. Az egymással versengő nézetek és politikai minőségek az alacsonyabb néprétegek számára áttekinthetetlen, s zavarba ejtő sokaságát kell előállítani, s a tömegkultúra és oktatás azt tudja biztosítani, hogy a nagy társadalmi átlag tudata mozaik tudat, fragmentált tudat legyen. A választás nagyfokú látszat szabadságának helyzete fennáll – legtöbbször tényleg nem kell senkit betiltani, hisz közömbösítődnek, legyengülnek, eljelentéktelenítődnek a nagy kavalkádban a radikális és progresszív, a rendszerrel szemben oppozíciót vagy konzekvens reformokat jelentő elképzelések – valójában egy ilyen, manipulatív szituáció szakadatlan újratermelése kedvez annak, hogy a pénz hatalma, „a kor uralkodó ideológiája, az uralkodó osztály ideológiája” áttörjön a sokféleségen. A domináns anyagi erővel és eszközökkel támogatott tv csatornák, újságok, rádiók megnyerik a szabad versenyt, mert gyengébben eleresztett versenytársak állnak a nem profitok által támogatott oldalon, s ezért tudnak tartós hegemóniát biztosítani maguknak a polgári, liberális, konzervatív és nemzeti pártok stb., mint a baloldali radikalizmus rendszer oppozíciója. Fenn lehet és kell tartani a szabad versenyt, ott ahol a versengő felek nem egy súlycsoportban vannak, s ezzel a versenytársadalom legitimációját tudják nyújtani a hegemon polgári erőknek. A szerkezet anyagi egyenlőtlensége nyomán garantált tehát az uralmi fölény, s a verseny spontaneitása áll előtérbe akkor, amikor pedig az eredmény predeterminált, az anyagi erők és eszközök osztályspecifikusan egyenlőtlen megoszlása okán. Ebben a mozgásterben lehet elérni azt, hogy a rendszer egészét veszélyeztető, kihívó nézetek semlegesítődjenek, s minden részkonfliktus szabadon kifejeződhessék. Sőt, a rendszer stabilitása szempontjából egyenesen az a helyzet, hogy minél előbb, s minél több részérdek, nézet felszínre kerül, annál jobb, mert így elhárul generalizálódásuk lehetősége, s ezért nem veszélyeztetik a rendszer egészét. Sajátos „divide et impera” ez, mert elvileg nincs kizárva, hogy a szociális többség politikai többséggé szerveződjék. Gondoljunk itt arra, hogy 1948-ban Csehszlovákiában, 1972-ben Chilében így, demokratikus választások eredményeként keletkeztek szocialista kísérletek. A főszabály azonban nem ez, hanem mivel számos konfliktusra és szerveződésre képes érdek van jelen a tőkés társadalom alapzatán, ezek legtöbbször a nagyobb integrációval, általánosodással szemben fejtik ki hatásukat. A munka tőke ellentmondásra épülő rendszer, mint reprodukálódó mozgásforma nem kerül veszélybe akkor, ha minden egyéb szükséglet és érdek kifejeződik és ütközik egymással. A szabadon versengő eszmék mozgásterében tehát nincs szükség monopóliumokra, hanem egyfelől részben jelentős tömegeket kell depolitizálni, a politikai névtelenségbe tartani, amit a folyamatok bonyolultsági foka és ennek következtében elidegenítő hatása elő is segít – gondoljunk itt a parlamenti aréna demagógiájának, s hol ne lennének ilyenek, vagdalkozásaira, hangnemére –, másfelől pedig a mérvadó, befolyásos nyilvánossági fórumokon kell hegemóniára szert tenni. Ezért az általános választójogra és az irányzatok szabad szerveződésére épülő pluralista demokráciákban már nincs szükség olyan vagyoni és műveltségi kirekesztésre, amit a polgárság osztályuralmának hajnalán a cenzusos választójog jelentett és nincs szükség az ellenzéki jelenség illegalitásba szorítására, amit még néhány évtizede is gyakoroltak. Az első generációs szabadságjogok (egyesülés, gyülekezés, sajtó és véleményszabadság, levéltitok és magánlak sérthetlensége stb.) széleskörű elterjedtsége – szemben a második

generációs szociális jogokkal, melyeket igencsak visszavett, korlátozott az elmúlt húsz év neokonzervatívizmusa – egy korábbi helyzet meghaladása tehát, s amikor a versenytársadalom szelekciós mechanizmusait az ideológiai és politikai szférában érvényesítik, akkor ez egyben arra is alkalmas, hogy a magánvállalkozás szabadságának, a nyereségeségek piaci kalkulációjához igazodó „Besitzbürgertum”-nak a létét igazolják. A politikai gyakorlat és a gazdasági osztályszerkezet így függ össze azzal, hogy hogyan vált a liberalizmus továbbfejlesztett típusvariánsaként a pluralizmus uralkodó ideológiává századunk második felére. A konzervatívizmus is igazodott a pluralisztikus helyzethez. Itt a Rerum Novarum-mal kezdődő folyamatokról van szó, amelyben a politikai katolicizmus elvesztette már a francia forradalomtól gyengülő pozícióit, illetőleg modern konzervatívizmussá, keresztény demokráciává és keresztény szociálissá vált. Utóbbi döntően az elmúlt fél évszázad fejleménye, de éppen térségünkben, és sajnos hazánkban is, nem egyszer megsértik a világnézetileg semleges állam polgári demokratikus és pluralista követelményét. Akkor, amikor az egyház közvetlen kapcsolatokba lép a politikai pártokkal vagy vica versa, és akkor, amikor az állami életre gyakorol direkt nyomást.

A nacionalizmussal kapcsolatban azt emelném ki, és ez tényleg új fejlemény volt, hogy milyen szerepet játszott a Kelet európai rendszerváltásokban. Milyet? Gyászosat. Azért, mert paradox módon, az újjászülető nacionalizmusok döntő mértékben közrehatottak – szándékaik ellenére – a nemzetállamok legyengítésében. Egyfelől a szocialista föderatív államok (Jugoszlávia, Szovjetunió, Csehszlovákia) lebontásában kézen fogható stratégia volt, s a Brzezinski doktrína ezt igen korán világossá tette, amikor a nemzeti kommunizmusok egymással szembeni kijátszását igényelte, hogy nemzeti alapon is kikezdjék az államformát és ezen keresztül magukat a rendszereket. Másfelől a nemzeti függetlenség jegyében most újra előállt a Kelet európai kisállami nyomorúság. 3-5-6 milliós népességű nemzetek sokasága könnyen kezelhetővé vált a centrumtól való függés asszimetriája következtében, s regionális integrációjuk hosszú időre lehetetlenné vált. Magam a visegrádi törekvéseket pozitíven tudnám értékelni, ha nem merülnének ki látszat tevékenységben. Jobban kiszolgáltatottak tehát a globalizáció erőinek és az ún. globális játékosok (multi és/vagy transznacionális vállalatok, Soros kaliberű pénzügyi spekulánsok, WTO stb.) akaratának, mint korábban, a kétpólusú világrendszer időszakában, melyet szintén nem ők uraltak. A folyamat belpolitikai termékeként értelmezhető a szélsőjobboldali nézetek, válaszok és pártok megerősödése, s a mindennapi életet és a kulturális közéletet is mérgező xenofób, antiszemita, rasszista és szeparatista nézetek térnyerése. A ma álláspontjáról nehezen látható, hogy ebből hogyan lehet a multikulturális pluralizmust értéknek tekintő közmegegyezés, ami a polgári demokráciák – szerencsésebb történelmi sorsú térségekben és országokban – valóban létező gyakorlata.

Végül, de nem utolsósorban arról, hogy miért nem születtek újabb nagy eszmeáramlatok. Valószínűleg azért, mert nem volt szükség rájuk. Új ideológiák fel-felütötték a fejüket, ott, ahol új politikai rezsimok jöttek létre (pl. olasz fasizmus, német nemzeti szocializmus vagy Indiában a ghandizmus vagy Kína egy időszakában a maoizmus stb.), vagy valóban új problémák léptek fel pl. a környezetszennyezés problémájára az ökonomizmus. Minthogy semmi érdemi új nincs és nem volt Közép-Kelet Európában – 1989/91 csak a recepciót, kései minta átvételt és saját szerű befogadást hozott –, s nem lévén autochton fejlemények, nem is fejeződhetek ki ezek eredeti ideológiai reflexiókban. A nagyon is kontúrtales és nagyon is kétes értékű posztmodern törekvésekben érzékelhető az a szándék, hogy újítsanak – a túl a kapitalizmuson és túl a szocializmuson, az az túl a társadalmi rendszereken új individualizmusának jegyében – valami jobbat, szebbet, merészebbet mondjanak, de ez a szellemi szükséglet testetlen, anyagtales maradt. Azért, mert valójában

a szervezett kapitalizmus jóléti államaival szemben a kapitalizmus kapitalizálása az új, egyfajta globális liberalizmus formájában. Ennek a térnyerésével egyetlen valódi nemzetállamként az Amerikai Egyesült Államok egyedül maradt, lévén a többiek gazdasági integritásukat veszítették. Annak van némi virtuális valósága, hogy a sikerületlen posztmodern helyére léphet és kifejlődhet egy olyan globalizációs ideológia, amely a XXI. század új viszonyaival lesz helyzetadekvát. Személy szerint jobban örülnék egy másik perspektívának, annak, ha az európaiság eszméje erősödne meg. Ebben azonban Európának nemcsak a nagyobb integrációt, szélesítést kellene sikeresen megoldania, hanem olyan emancipatórikus törekvésekkel kellene párosulnia, melyek egyfelől történetében és kultúrájában rendelkeznek tradíciókkal, másfelől viszont a gazdasági harakiri amerikai módozataival szemben kellene, hogy kihívást jelentsenek. Ez ideig ez jelenlévő, de csak kisebbségi pozícióban jelenlévő, progresszív törekvés.

Válaszok a Múltunk folyóirat 2000/1 számának kérdéseire.

A kormányzás terjedelmének és funkcióinak alakulása az éjjeliőr állam, a keynesiánus jóléti állam és a jelenkori dezetatizáció államának esetében

„Rejtély van – melyet kutatás soha
El nem ér – az állam lelkében, ér
Isteniben működik, semhogy a
Szó vagy a toll föltárja valaha.”

*Shakespeare: Troilus és Cressida III. felv. 3 szín,
Szabó Lőrinc fordításában, Összes Művei VI.k. Európa Könyvkiadó, 1961.*

A kormányzati hatalom osztársadalmi viszonyok feletti rendelkező ereje, ennek eszközei (elvonó-elosztó hatalom, imperiummal való eljárás, az ideológiai és a presztízs viszonyok befolyásolása). Gazdaságpolitikai ideáltípusok és kormányzás. Az állam mozgáspályájának átfogó íve a XX. században. A kormányzati funkciók alakulása a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államának és a jelenkori dezetatizációnak az esetében. A neoliberais állam – saját mércéje szerinti – sikeressége. A „kapitalizmus kapitalizálása” és a redisztribúció viszonya. Világpiaci mérce és a versengő nemzetállam: aktív adaptáció.

Probléma felállítás: kormányzati hatalom és gazdaságpolitikák

A politikai tudományokat – államelméletet, politikaelméletet, politikai szociológiát és gazdaságtant – és a jogtudomány egyes ágait (alkotmányjogot, jogelméletet/⁹⁰ egyaránt foglalkoztatja a kormányzás, a lehetséges kormányzati modellek problémája. Államforma és kormányformák, kormányzati elitek és rekrutációjuk, uralom és hatalom változó viszonyai mindenkor az érdeklődés homlokterében állnak. Nem véletlenül, hiszen a kormányzás művészete egyfajta örök rejtély, amely a hatalmon lévőket és a hatalmon nem lévőket, kormányzókat és kormányzottakat egyaránt foglalkoztatja. Mi a kormányzati hatalom kezében az a plusz fegyver, azok az eszközök, melyek használata következtében a társadalmi hatalom egyéb formáihoz képest fölényben van és a közvélemény különleges érdeklődésére tarthat számot, továbbá hogyan írhatóak le napjaink fő kormányzati törekvései?

Az első kérdésre elfogadott⁹¹, ha nem is kizárólagos válasz a fenti tudományokban, hogy a kormányzati hatalomnak, vagy az ebben az összefüggésben a vele szinonim államhatalomnak négy olyan attribútuma, nélkülözhetetlen tulajdonsága van, amelyekkel el-

⁹⁰ Éles elméjűen írja le a kormányzati tevékenységet, funkcióit és politikai irányítást Tamás András (é.n.) 116–122.

⁹¹ Az alapötletet Gombár Csaba ‘a hatalom újraelosztó tevékenysége’ szócikke és Almond-Powell (1996, 151-160.) híres munkája adta. (Politikatudományi Füzetek 1.1980, 52-54. ELTE, Budapest.) Az „Összehasonlító politológia” szerzőpárosa a *kormányzati politikát* az elvonó, elosztó, szabályozó és szimbólikus funkciók felosztásán keresztül, hozzánk hasonló elgondolással, elemzi.

választható a hatalom alacsonyabb – mikro- és mezo szintű – tevékenységformáitól, eszközrendszerétől. A következő eszközök (A,B,C,D) biztosítják a kormányzati hatalom ősztársadalom feletti rendelkező erejét, képességét.

A. Redistribúciós tényező (elvonó + elosztó funkció)

Mindenek előtt bizonyos anyagi javak feletti rendelkezés, amely semmiképpen sem a javak elsődleges jövedelmi jogcímek szerinti megosztását, hanem a másodlagos, redistribúciós hatalom szerinti megosztását jelenti. Az adóztatás hatalmát, s az ezzel való élést. Ugyanis vizsgálódásunk érvényessége a fejlett centrum országok kormányzati gyakorlatán orientálódik, ahol a redistribúció GDP-ben számított aránya nem vonhatja kétségbe a kapitalista tőkeakkumuláció magánjellegét, azaz nem hozhat létre gazdaság feletti közhatalmat, azon az áron, hogy lerontsa az alapvető szükségletek magánvállalkozások útján történő kielégítését. Anélkül, hogy kifejtenénk, megállapítható, hogy az elosztáson keresztüli szocializálás szociáldemokrata törekvései sem a húszas évek Németországában, sem a jóléti állam fénykorát jelentő svéd modellben – ahol komolyan felmerültek – nem vezettek valamiféle új szocializmushoz vagy ténylegesen harmadik úthoz, mert az alapvető allokációs döntések privát jellegét és profitorientáltságát nem tudták kétségbe vonni (C. Offe, 1983.) A „public goods” javak és szolgáltatások köre és nivelláló elosztása jelentősen kiterjeszhető az adóztatás eszközeivel, de önmagában, a tulajdoni rendszer dominancia viszonyainak, magán jellegének a megváltoztatása nélkül nem volt lehetséges kilépni a kormányzás révén a termelés profitelví rendszeréből. A kormányzás anyagi javakra kiterjedő elosztása tehát nem „systemneutral”, hanem „systemspezifisch” kategóriaként értendő. Jól kifejezi ezt, hogy a liberális és a nem liberális elméletek (ipari társadalom elméletek, vagy a marxista nézetek) rendszerminősítő kritériumnak – legtöbbször és helyesen – a gazdaság magánprofit-elvűségét teszik meg, mert a jövedelemmegosztást a tulajdonnal hozzák korrelációba. R. Aronnál a gazdaság két típusa közötti különbség annak ellenére világosan megfogalmazódott, hogy más összefüggésben a növekedésre orientált ipari társadalom – némiképpen technicista – közös nevezőjére hozta a piacgazdaságot és a tervgazdaságot. Ugyanis magyarázatában két tényezőt állított szembe: „1. A termelő eszközök tulajdona: kapitalista gazdaságban magánégyénekhez tartozik és nem az államhoz. 2. A szabályozási mód. Erről sematikusan azt lehet mondani, hogy egyik oldalon az erőforrások elosztását a tervező központ szuverén módon határozza meg, míg a másikon az erőforrások elosztása magánégyének piaci döntésein keresztül történik, vagy még inkább azt, hogy egyik esetben a kereslet és a kínálat egyensúlyát a terven keresztül tartják fenn, míg a másik esetben a piac értékítéletei révén.” (Aron, 1962, 110-111.)

A volt államszocialista országok gazdaságában a nemzeti jövedelem állami összpontosítása és újraelosztása meghaladhatta a 60%-ot. Ferge Zsuzsa egykori számításai szerint Magyarországon a nyolcvanas évek elején 63-64% lehetett a redistribúció aránya – ami kapitalista piacgazdaságban nem, csak az állami tulajdon, köztulajdoni formák dominanciája mellett lehetséges. A tervező társadalmakban (W. Narojek. 1979.) természetesen magas arányt, s következményét, azt, hogy a felhalmozás és a fogyasztás közötti rátát, ami az extenzív fejlesztés periódusában sokáig 25-35%-os felhalmozást is elért, továbbá a fogyasztáson belüli arányokat, a magán és a közfogyasztás közötti allokációt a közhatalom végezte. Ez a mechanizmus lényegesen kitágítja a kormányzati hatalom kompetenciájának körét. A gazdaság feletti magánhatalmon alapuló, végső és túlsúlyos mozzanataiban piac integrálta rendszerekben a kormányzás terjedelme eleve szűkebb, funkciói pedig nem terjedhetnek ki a gazdaság egésze feletti prioritások meghatározására, lévén, hogy a gazdaság allokációs döntéseiben a magántulajdonosok piaci esélyekhez igazodó akarata érvényesül. Nem úgy

mint ahogy ez a racionális redisztribúció társadalmában (Konrád-Szelényi, 1978.), melyeket végső mozzanatában a politika integrál.

B. Szabályozó tényező

A törvényes erőszak monopóliumával, az impériummal való eljárás, azaz a tényleges és potenciális közhatalmi kényszer alkalmazásával történő eljárás minden kormányzat eszköze, s a társadalmi változásoknak a jogi változtatásokon keresztüli hatáslehetőségét biztosítja. A jogrend tartalmának a tételes jogon, általános és rájuk épülő egyedi normákon keresztüli megváltoztatását, s ezáltal az emberi magatartások és kötelek koordinálását. A legalitási szféra alakítása a mindenkor kormányzás egyik legfontosabb állandó eszköze, amit jogállamokban nemcsak eszközként, hanem bizonyos alapértékek és procedurális szabályok betartásán keresztül a hatalom korlátjaként kezelnek. Akkor, ha egy társadalomban az alkotmányos kormányzásra szorítás ténylegessége és normatív rangja a valóságosság súlyával bír.

C és D tényező: szimbolikus funkció

A kormányzati hatalom befolyást gyakorol az *ideológiai értékrend* és a *társadalmi presztíz viszonyok* alakulására. Nem konstituálja, de szelektíve befolyásolja az uralkodó ideológiák térnyerését, felerősítését, s a társadalmi presztízviszonyok alakulását. Azon keresztül, hogy a kormányzati erők a közszolgálati médiák, felügyelő bizottságok stb. élére közvetve vagy közvetlenül vezetőket nevez ki, támogat vagy levált, kitüntetések osztogat, elősegíti a számára kedvező orientációk, értékrendek támogatását. Valóságos pluralista-demokratikus viszonyok között ez azt jelenti, hogy a hatalom nem zárja és zárhatja ki semmilyen ideológia megjelenését⁹². Azonban azzal, hogy mérvadó fórumokat, szereplőket, nézeteket, érveket preferál, másokat mérvadó fórumokban elhallgat vagy csak eljelentéktelenít, aktívan befolyásolja az ideológiai viszonyok alakulását. A kor hőseit, követni érdemes mert előrejutást, karriert biztosító és példaadó figuráit – legyen az Tsz

⁹² Mi az újszerű a pluralista demokrácia berendezkedésében? A szerződéselméletek tradicionális típusaihoz képest – Hobbes abszolút szuverenitása, Locke képviseleti modellje és Rousseau közvetlen néphatalma jelzi a prototípusokat – a modern kontraktualizmus pluralista (J. Bidet, 1994) Már nem az állam keletkezését akarják megmagyarázni, hanem a szabadságjogokat biztosító, világnézetileg toleráns és a polgári társadalom által korlátozott államiságra törekszenek. Elméletei már a századfordulón megjelentek (Bayer-Hardi, 1985), de az állam működését meghatározó valóságos tényezővé csak a II. világháború után, a weimari demokrácia csődje és a fasizmus bukása után váltak. (1989 e minta átvételét jelenti hazánkban.) Hangsúlyozni kell, hogy a pluralizmus immanens követelményének érvényesülése – az, hogy *a kormányzás legitimitása biztosításának optimális regulátora különböző politikai minőségek közötti szabályozott versenyhelyzet* – egyfelől nem azonosítható a jogállammal, másfelől pedig konjunktív előfeltételei vannak. Egyrészt, az egyéni politikai részvétel az általános választójogra kell, hogy épüljön, mégpedig politikai szociológiai realitásként, s nemcsak de iure. Másrészt a közhatalomnak le kell mondania arról hogy beavatkozzon a különböző politikai mozgalmak, pártok megszerveződésébe: az ellenzéki tevékenység legalitása biztosított kell, hogy legyen. Harmadrészt a hatalom erőszakos megszerzésének tilalmát periódusonként ismétlődő demokratikus választásoknak kell kiegészíteniük. Ez a kritérium együttes már specifikál, de nem oldhatja meg maradéktalanul azokat a dilemmákat, melyeket e berendezkedés felvet (R, Dahl, 1996.)

elnök, párttitkár vagy bankár és vállalkozó – már a kisiskolától kezdve előszeretettel népszerűsítik.⁹³

A második kérdésre megközelítően sincs olyan konszenzusos válasz, mint az elsőre. A kormányzást használt eszközrendszere felől nem igazán lehet konkrét tartalmaiban specifikálni, mert nem ettől, a minden kormányt megillető eszközrendszer – anyagi javak, közhatalom, ideológiák és presztízsvviszonyok gyakorlati manipulációja – felől váltanak ki közérdeklődést a kormányzati formák, modellek, hanem sokkal inkább afelől, hogy milyen konkrétabb és aktuális célok, értékek, érdekek felől használja ezt az eszközállományt.

A kormányzás mai formájának megértéséhez vezetjük be két tényező magyarázó sémánkat, melyet az elmúlt évtizedek tapasztalatai nyomán lehetett felállítani. Eszerint a kormányzás konkrét irányultságát befolyásoló tényezők a következők:

A./ A követett gazdaságpolitika fő vonala, melyet a keresleti versus kínálati gazdaságtanon való gyakorlati orientálódás szempontjából lehet – ideáltipikus értelemben – leírni.

B./ A kormányzás helye az államszervezetben, az erős és a gyenge kormányzati kompetenciák és funkciók megoszlása és területei

Ezen magyarázó tényezők felől – anélkül, hogy itt most a tradíciók szerepére kitérnénk – értelmezhetőekké válnak az elmúlt évtized legfontosabb kormányzati törekvései, az, hogy a társadalmi változások milyen irányát initiálta, a kormányzati kompetencia körén belül, egy-egy kormány. A megértő séma tehát nem azonos a valóság konkrét formáival, hisz *a cselekvő kormányzatok feltehető motívumainak, szándékainak ideáltípusokban való megragadásáról* és nem reáltípusokról (átlag és/vagy lényegtípus) lesz szó. Továbbá azt sem állítjuk, hogy ne lehetne másképpen tematizálni a kormányzás rejtélyét. De azt igen, hogy ekként fontos alapvonásai, jellegzetes tulajdonságai tárulnak fel a huszadik század vége kormányzati modelljeinek. Hogy ezekhez eljuthassunk, előbb az állam XX. századi mozgás pályájának fő ívét, csomópontjait kell felvázolnunk, ami egyben a kormányzati modellek megértésének keretfeltételül szolgál.

Az állam mozgáspályájának átfogó íve századunkban

Történetileg a huszadik század elején, az első világháború előtt a szabad versenyű kapitalizmust még a Ferdinand Lassalle által *éjjeliőr államnak* nevezett állam-kormányzat irányította. Ennek funkciója a közrend és a közbiztonság fenntartására irányult, s nem érintette az ezen kívül eső társadalmi tevékenységszférákat. Egy ilyen kormányzás a nemzeti össztermék mindössze 7-8%-val diszponált az Egyesült Államok esetében. (Puhle, 1974, 181.) Az a széles körben elterjedt téves képzet, mely szerint a szabad versenyű kapitalizmus állama egyáltalán ne avatkozott volna be a gazdaságba, viszont nem állja meg a tények kritikáját. Ekkor született a gyári törvényhozás, a termelés aprólékos állami szabályozása és szabványosítása, a kereskedelempolitika (védő vagy szabad vám) meghatározása ekkor is állami feladat volt, vagy az a tény, hogy a tőkés érdekek végső, piacot kiegészítő politikai biztosítéka ekkor is az állam volt, – elégséges cáfolat (Szoboszlai, 1987, 71-74.). Azonban az éjjeliőr, minimális állam valóban „eszmei ösztökés” (Engels) és nem anyagi, mint a keynesiánus Welfare State.

⁹³ A téma színvonalas tudományos kidolgozását adta, A. Gramsci hegemonia fogalmát alapul véve, az Althusser féle ideológiai államapparátusok koncepció. *Idéologie et appareils idéologiques de l'État*, in: *La Pensée*, 6/1970.

Az első világháborús hadigazdálkodás eredményezte állami beavatkozás növekedés már jelentős elmozdulást hozott a kormányzati tevékenység kiterjedésében, noha ezt még csak *segédfunkciós kormányzásnak tekinthetjük a gazdaság vonatkozásában*, hiszen nem létezett még a beavatkozás gazdaságpolitikájának elméleti alapjaként a keynes-i gazdaságtan. Ez idő tájt az előbb említett mutató (az 1920-as évekre) 12 %-ra nőtt⁹⁴.

Ha nem foglalkozunk a különféle fasizmusok kormányzatával, s témánk szempontjából ezt most extrém problémának véve nem is igen kell megtennünk, akkor a polgári állam XX. századi mozgáspályáján az első igazán tevékeny, beavatkozó állam a szervezett kapitalista fok *keynesiánus jóléti állama* volt. Az állam és a magángazdaság közötti viszony nemcsak azért változik itt meg, mert nő a redisztribúciós hányad (a harmincas években már több mint 20%) és a szövetségi kormány kiadások dinamikája is⁹⁵, hanem azért, mert a kormányzati gazdaságpolitika a New Deal-lel egyértelműen aktív válsághárítói és gazdaságszervezői funkciókkal bővül és szociálpolitikai feladatokkal egészül ki. Kétségtelen, hogy ekkor a szervezett kapitalizmus keynesiánus jóléti államának, az angolszász világban KWS-nek (Keynesian Welfare State) nevezett alakulatnak a New Deal mellett a svéd szociáldemokrácia modelljeként megvalósult „népileg ellenőrzött kapitalizmusa” (G. Therborn, 1984.) még csak prototípusait jelentette valami olyasminnek, aminek fénykorát az 1945-1975 közötti három évtized jelentette. Ekkor vált uralkodóvá a centrum országokban, persze időszakonként és országonként nem azonos mértékben és módokon, a KWS, melynek funkcióit részletesen jellemezni fogjuk.

Az állam huszadik századi mozgáspályájában a negyedik etapot és csomópontot az utóbbi 20 évben követett *dezetatizáció* jelenti, amely gazdaságpolitikai alapjait tekintve visszatérés az általános egyensúly elmélethez, pontosabban a neoklasszikus, kínálati gazdaságtanhoz, a kormányzati szerepvállalás meghatározott redukciójával. Az inga visszaleng, de mégsem a kiinduló pontra, a századelő minimális államaihoz. A történelemben még egyszer nem lehet azonos pontra érkezni, hiszen *közben a polgári nemzetállamot, amely 200 esztendőn keresztül meghatározó létforma volt, gazdasági alapjai tekintetében felváltotta a globális gazdaság nemzetek feletti ágensek dominálta valósága*⁹⁶, amely a kormányzatok gazdaságpolitikájában a monetáris ellenforradalomra támaszkodó gyakorlatot váltott ki.

⁹⁴ A klasszikus liberális kapitalizmus felbomlása és átmenetei jellemzését kifejtettük: Szervezett kapitalizmus (Mediant, Budapest, 1991.) c. monográfiánkban.

⁹⁵ Az USA-ban 1913-ban csak 0,7 milliárd dollárt, 1919-re a háború miatt 18,5 milliárdot tesznek ki a szövetségi kormánykiadások, hogy 1923-ra 3,25 milliárdra való visszaesés után 1929-től megsokszorozódjanak. Hasonlóan növekedést mutat az állami szektor részesedése a belföldi össztermékben, éspedig az USA-ban és Németországban is (Puhle, 1974. 181-82).

⁹⁶ A világ ösztökéjének sokak szerint az 50-60%-át birtokolják a multik. Farkas jellemzése szerint „1995-ben 45 ezer multinacionális céget tartottak nyilván, külföldi leányintézményeik száma 280 ezer volt. A világ országai összesített exportjának egyharmadát a multi- és transznacionális vállalatok cégen belüli forgalma adja, további egyharmadát ugyanezek eladásai egymásnak és másoknak. Tevékenységüket fúziók, nemzetközi kivásárlások, kereszttulajdonlás, formális és informális stratégiai szövetségek kísérik. Hatalmas konglomerátumok, gyakran egyetlen nemzeti piachoz sem különösebben kötődő transznacionális társaságok váltak a nemzetközi gazdasági viszonyok liberalizálásának élharcosaivá és meghatározóivá. Nem ország-, hanem világméretben optimalizálják tevékenységüket, amit a töredékére zuhant szállítási és távközlési költségek tesznek lehetővé. Egy-egy gigantikus konzern összforgalma ma már a többszöröse a szegényebb vagy közepesen fejlett országok GDP-jének. Főleg a kevésbé gazdag nemzetállamok gazdasági ereje ezzel is relativizálódik, miközben a legtöbb és legnagyobb multinak hátteret

A kormányzati funkciók alakulása az Welfare State és a dezetatizáció államának esetében – összehasonlítás

A kétféle államforma összehasonlításánál a valóságos komplexitás szükséges redukciója módszerével kell élnünk, s ebbe az értelemben kell a megértés célját szolgáló ideáltípusokat képeznünk. A jóléti állam kutatói kimutatták, hogy 5 féle országcsoporthoz – Észak-Európai, német-francia, angolszász, közepesen fejlett országok és végül a periférák modelljeit, sorrendben gyengülő jóléti teljesítményekkel – lehetett kimutatni 1945-75 között. Továbbá az elmúlt 20 évben, a dezetatizáció időszakában is ugyanennek a konkrét sokféleségnek – számtalan különös formában és egyedi nemzeti változatban való létezés – gazdagsága jelenti a megismerés módszertani nehézségeit.

Induljunk ki elemi fogalom meghatározásokból. Wilensky és Szamuely nyomán, de Claus Offéval, Asa Briggsszel és sokakkal lényegében összhangban a következő mozzanatokat kell tartalmaznia egy jóléti állam és egy varázstalanított állam definíciónak:

A *jóléti állam* a hazai össztermék központi redisztribúciójából egyrészt az önhibájukon kívül balesetet, egészségkárosodást szenvedetteknek vagy munka nélkül maradtaknak nyújt állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon és minimális – a minimálbér színvonala alatt maradó – mértékben állami gondoskodást, másrészt keynesiánus gazdaságpolitikával igyekszik moderálni a tőkés gazdaság ciklusos mozgásának kilengéseit és az állami intervenció eszközeivel biztosítani valaminő növekedés egyensúlyi feltételeit.

A *dezetatizáció állama* nemcsak hogy nem tartja alkalmasnak az állami intervenciót az immanens gazdasági mozgások szabályozására, hanem azt egyenesen a válság okának tartja, mert nemkívánatos és diszfunkcionális módon fékezi a piac öngyógyító erőit, és jóléti kompenzációival gátolja a versenytársadalomban elengedhetetlen természetes emberi motivációk érvényesülését, amelyeknek teljesítmény növelő hatása lehetne. Következésképp az államtalanítással, a deregulációval, a privatizációval és monetarizmussal vissza kell térni a versenytársadalom egyszerű formájához, de immáron nem nemzeti, hanem globális, világgazdasági keretekben. Programszerűen: kapitalizálni kell a kapitalizmust, tehát megtisztítani azon rendszer idegen, exogén gazdasági és társadalmi tényezőktől, melyek az elmúlt évtizedekben fékeztek a gazdasági hatékonyságot és a versenytársadalom szelekciós mechanizmusát.

A keynesiánus irányzat

Milyen ideáltipikus értelemben vett gazdaság és szociálpolitikai megfontolások – és belőlük (is)⁹⁷ következő – kormányzati szerepvállalások, funkciók állnak itt szembe egymással?

Keynes és a keynesiánus ökonómia a klasszikus elmélet bírálatával lépett fel, amely a gazdaság zavaiban, aránytalanságaiban és ciklikus válságaiban csupán átmeneti nehézségeket látott, amelyek a piac öngyógyító erőinek hatására, előbb-vagy utóbb, kisebb

jelentő gazdasági nagyhatalmak – mindenekelőtt az Egyesült Államok – világgazdaságot és ezzel világpolitikát meghatározó pozíciója a korábnál is egyértelműbbé válik. (1998 a, 60.)

⁹⁷ Az 'is' kitétele azért van szükség, mert természetesen minden kormányzat valóságos reál-folyamatok és problémák hatásai közepette dönt és cselekszik, amitől nekünk ezúttal azért kell elvonatkoztatnunk, hogy az absztrakció erejével kidomboríthassuk a paradigmátikus ellentétet.

vagy nagyobb kerülőutak révén, de helyreállítja a megbomlott egyensúlyt. Keynes a kereslet és a kínálat arányainak megbomlásában viszont nem felületi és átmeneti nehézségeket látott, hanem olyan, az állam szabályozó beavatkozásával elhárítandó veszélyeket, amelynek elméleti alapjait mind az összkereslet és az összkínálat közötti egyensúly megteremtése, mind pedig a kontraciklusos konjunktúra politika vonatkozásában kidolgozta. A Nagy Válság időszakában, amikor a tőkés gazdaság a permanens túlkapacitások – az áruk, a munkaerő és a pangó termelőtőke vonatkozásában egyaránt – állapotába került, nem volt többé tartható sem az áruk összkereslete és összkínálata között állandó egyensúlyt tételező walras-i neoklasszikus modell, sem pedig a Say dogma, amely szerint „minden kínálat megszüli a maga keresletét”. Keynes fő műve, „A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete (1936) hatására⁹⁸ elterjedté vált a szabályozott kapitalizmus megteremtésének lehetősége és szükségessége, anélkül, hogy ez a profitelvű gazdaság alapjait felszámolná.

Figyelmünket először a gazdaság állami szabályozhatóságára, majd e gazdaságpolitikát részben kiegészítő, de belőle is következő szociális, jóléti megfontolásokra fordítjuk. Mindkét összefüggésben a tevékeny, intervencionista és felelősséget vállaló állam lép elénk.

Elmélete a klasszikus iskolával szemben rehabilitálta a szubjektív faktor ökonómiai jelentőségét. A takarékosagra, fogyasztásra, beruházásra stb. való hajlandóság befolyásolása motiváció menedzsmenttel lehetséges, s ez szabályozó eszközöket teremt a kormányzat számára. A gazdaságot fellendítő hatékony kereslet bővíthető gazdaságpolitikai eszközökkel. A konjunktúra fenntartása és a munkanélküliség aktív foglalkoztatáspolitikával, állami beruházásokon keresztül stimulálással elérhető cél. Elsősorban költségvetési (fiskális) politikával, kisebb mértékben monetáris eszközökkel motiválhatóak a reálgazdaság szereplői. A költségvetési kiadások szerepe a magántőke beruházásainak kiegészítésével az ún. multiplikátor hatáson keresztül a gazdaság dinamizálására alkalmas, míg az adópolitikával elsősorban a fogyasztási és beruházási összkereslet alakulása szabályozható. A monetáris politika az ún. aktív – tehát nem semleges – pénz álláspontján állva a pénzmennyiség lehetséges, de nem öncélú növelésével a kamatlábakat kívánja alacsony szinten tartani („olcsó pénz”), hogy ezzel ösztönözze a termelő tőke beruházásait, ami a foglalkoztatottság szintjére és a fizetőképes kereslet alakulására egyaránt kedvezően hat vissza.

Keynes olyan liberális gondolkodó volt, aki a gazdaság törvényszerűségeinek kutatása során helyt adott a legfontosabb termelési tényező, az ember szociális helyzete vizsgálatának – nem gazdaságon kívüli exogén, hanem endogén tényezőként. „Társadalmunk legjelentősebb bajai közé tartozik a teljes foglalkoztatásra való képtelensége, a vagyonok és jövedelmek önkényes és igazságtalan elosztása” – írta a General Theory-ban. Szemléletében egy igazságosabb, nivellálóbb jövedelemelosztásnak az ad értelmet, hogy az fokozza az összkeresletet. („Ha intézkedések történnének a jövedelmek olyan újraelosztására, amely növelné a fogyasztási hajlandóságot, ennek kifejezetten kedvező hatása lehetne a tőkeállomány növelésére”.)

⁹⁸ Szervezett kapitalizmus c.monográfiámban a New Deal és a svéd eset reálfolyamatainak leírása mellett rámutattam arra, hogy Keynes mennyire korproblémákon dolgozott, s hogy tulajdonképpen az anticiklikus gazdaságpolitika elve Rudolf Hilferdingnél már 1924-ben megvolt (1991:45.).

A jóléti államok fenti megfontolásokra épülő társadalom *stabilizáló funkciója*, melyet szociális kompenzációkkal és aktív foglalkoztatáspolitikával valósított meg, széleskörben nyert elismerést a háborút követően. Voltak akkor is kritikusai – elsőként F. A. von Hayek „The Road to Serfdom”-ja (1944), amely nyugaton a hetvenes évekig visszhangtalan maradt, Kelet-Európában 1989 után lett belőle etalon – de, az ipari társadalom tömeges rokkantsági, urbanizációs és munkanélküliségi ártalmaira nemcsak lehetségessé vált a termelőerők fejlődése következtében, hogy a kapitalizmus keretein belül, történelmileg első ízben állampolgári jogon járó megoldásokat dolgozzanak ki, hanem a hagyományos családi, vallási-charitatív és kisközösségi jótékonykodás eleve nem birkózhatott meg a modernizáció termékeként keletkezett új típusú problémátömeggel. A KWS jelentős sikereket ért el, s ebben az időszakban a szociális piacgazdaság doktrínája, amely a fasizmus dirigista gazdaságpolitikájának ellenreakciójaként Németországban keletkezett, ezeknek a problémáknak a változata volt. Az alapító atya, Müller-Armack megfogalmazásában: „A szociális piacgazdaság alapeszméje abban áll, hogy a piac szabadságának gondolata összefonódik a szociális kiegyenlítődség eszméjével. A versenyzgazdaság bázisán a magánkezdeményezést összekötjük a szociális haladással, amit éppen a piacgazdálkodás eredményei biztosíthatnak”. A piaci folyamatok kedvezőtlen következményei között nemcsak az indokolatlan jövedelem-egyenlőtlenségeket, hanem a monopóliumok kialakulását is bírálta. Ebből következik a szükséges állami szerepvállalásként „egyrészt a konkurrenciát intézményes garatálása”, másrészt „azok megadóztatása, akiknek jövedelmét magasnak tartják, és kedvezmények nyújtása azoknak, akiknek vagyonát növelni akarják.”(idézi: Farkas,1998, 14.)

Két újabb fontos funkcióhoz jutottunk el: egyfelől ha – mint ezt R. Hilferding és mások egykor bizonyították – a piac legsajátabb terméke a tőke koncentrációja és centralizációja következményeként a monopólium, akkor az árugazdaság konkurrenciát harcának fenntartása érdekében korlátozni kell a monopolizálódást, részben jogilag, versenytörvényekkel, részben különböző gazdaságpolitikai eszközökkel, a kis és középtőke anyagi támogatásával. Ez a *versenyszféra fenntartásának, bővítésének kormányzati funkciója*. Másrészt azonban ezt sem csak a gazdasági hatékonyság verseny szülte implikációja mozgatja, hanem a magántulajdon rendszert legitimáló funkciója, amit kispolgári demokratikus és szociáldemokratikus törekvések mindig is támogattak. (Az ötvenes években népi kapitalizmusként). A jóléti államnak tehát nemcsak anyagi kompenzációs, stabilizáló, hanem *rendszer legitimáló, ideológiai funkciói* is voltak.⁹⁹

A legitimációs funkciókkal függött össze az is, hogy az emberi jogok katalógusának az ún. második generációja ez idő tájt alakult ki, s 1966-ban kodifikálódott. „Gazdasági, Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya”-ként fogadta el az ENSZ Közgyűlése. Ezeknek a gazdasági, szociális és kulturális jogoknak témánk szempontjából pedig az volt a jelentősége, hogy megerősítette, sőt, bizonyos összefüggésekben és értelmezések szerint, tovább terjesztette a jóléti állami kormányzás szerepkörét. Ugyanis az oktatási és kulturális javakhoz és értékekhez való hozzáférés biztosítása – szélesebb néprétegek számára – egyfajta demokratikus esélyegyenlőség kiterjesztését jelentette, az ingyenes vagy legalábbis támogatott szolgáltatásokkal. Tehát a rendszer legitimációja érdekében, részlegesen, de állami feladattá is vált a felfelé irányuló társadalmi mobilitás elősegítése.

⁹⁹ Majdnem teljesen köz- és elismert az irodalomban, hogy egyfelől a létezett szocializmusok nyomása, másfelől az akkor Nyugaton is sok országban jelentős antikapitalista, forradalmi politikai erők közömbösítésének hatékony ellenszereként alakultak ki e funkciók.

Összefoglalásként konstatálható: a keresletösztönző intervencionizmus – az állam anyagi ösztökéssé válása – és az egészségügyi, oktatási és kulturális szerepvállalás, tehát egy bizonyos társadalompolitikai felelősség vállalása jellemezte a Welfare State-et (melynek német nyelvterületen a „sozialer Staat” volt a megfelelője), s amely teljesítményein keresztül demokratikus legitimitációhoz jutott. Mivel a kapitalista gazdaság ebben az időszakban pozitív végösszegű játszma volt, s a növekedés közepette „tripartit”, a munkások, a vállalkozók és a kormányzati tényezők közötti tárgyalásos érdekegyeztetéssel osztálykompromisszumokra tudtak jutni, negyedszázadig a KWS stabil kormányzati szisztéma volt (C. Offe, 1983.)

Galbraith professzor az állam mozgásforma változásának csomópontján figyelmeztetett arra, hogy a jóléti állam elleni primitív és romantikus támadások mellett a valóságos problémát az jelentette, hogy a gazdaság makroökonómiai szabályozása sem tudott megbirkózni a munkanélküliség és az infláció problémájával (1981.). A keynesianizmusnak (is) vannak objektív korlátai. Az 1973-74-es olajárrobanást, a stagfláció jelenségét és a nyomukban bekövetkezett világgazdasági változásokat tekinthetjük a bekövetkezett fordulat szimptomatikus mozgatórugóinak.

A jóléti államot válsága – sikereinek csúcspontján érte utol. Objektíve igaz, hogy a növekedéskorszak igényszínvonalát nem lehet fenntartani romló gazdasági teljesítmények között. Ennyiben a mértékeken változtatni kellett. Az állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon járó szolgáltatások humánus, demokratikus elvét előbb kiegészítette, majd egyre inkább felváltotta a rászorultsági elv alkalmazása. A „Trilaterális Bizottság” (1975) kritikája közgazdaságilag még a *túlelosztás* álláspontjáról fogalmazta meg a *kormányozhatatlansági paradigmát*: a „*túl sok demokrácia, túl sok pluralizmus veszélyekkel jár*”, következésképp a növekedéskorszak jóléti államának igényszínvonalából vissza kell venni, a kormányozhatóság érdekében. Ez az álláspont is tartalmazza azt, amit Freiher von Meyderbrandt, a német konzervatívok weimar előtti utolsó vezetője optimális világossággal fogalmazott meg: „Mi, konzervatívok, semmilyen körülmények között sem fogjuk tűrni, hogy a birtokosok pénztárcáját az egyenlő választójog Birodalmi Gyűlésének kiszolgáltatassák.” (idézi: R. Hilferding, 1927, 10.) Valóban, a pluralista demokrácia jóléti állama az általános választójoggal rendelkező közvélemény nyomásának tette ki a kormányzatokat (anélkül, hogy rákérdezett volna arra, hogy mitől lehet tele a pénztárca, mi az érték forrása). A jövedelem megosztás bizonyos arányosítását, kompenzációs mechanizmusaival és a közszolgáltatások kiterjesztésével – kénytelenek voltak elszenvedni a birtokos osztályok. Mindenesetre azt látni kell, hogy a három földrész reprezentatív konzervatív tudósait – Samuel Huntingtont az Egyesült Államokból, Watanuki professzort Japánból és Michel Croziert Franciaországból – egyesítő Trilaterális Bizottság 1975-ös túlelosztásos kritikája kétfelől is egy mérsékelt kritika volt: egyfelől nem esik vissza a hagyományos konzervativizmusba, amely elutasítja a redisztribúciót, mint olyat, másfelől még nem a neoliberális áramlatok alapjáról bírál, melyek az állami beavatkozást teszik meg a válság alapjának.

A kritika tehát nem állt meg itt, hanem a nyolcvanas évtizedre az alapokig hatolt: a válság oka – eszerint a radikális támadás szerint – nem a gazdaságban, hanem éppen a válság elhárítása érdekében létrejött állami beavatkozásban van, amit gazdaságon kívüli, exogén tényezőként kell kiiktatni (államtalanítani, deregulálni). Ahogy Reagan populárisan formulázta: „Government isn't the solution, government is the problem.” Hiába követte a világgazdasági recessziókat (1973-75, 1979-83) rövid távú konjunktúra (1984-89), vagy éppen egyes országokban akár tartós is (USA), a 25-30 éves hosszú ciklusok szempontjából

a negyedik Kondratyev ciklus leszálló ágában, amelyből elvileg még néhány év van hátra (Berend, 1996)¹⁰⁰, *tartóssá vált* – mint bemutatjuk részben a valóságban is, de részben csak retorikájában – *a neoliberalizmus államtalanításának irányvonala*.

A neoliberális áramlat

Melyek azok az ideáltipikus gazdaság- és szociálpolitikai megfontolások, melyeknek a Reagen-i (1980) és Thaecher-i (1979) politikatörténeti jelentőségű fordulattal teret nyert neoliberalizmusban vannak az elméleti alapjai, s melyek a KWS-sel direkt opposícióban állnak vagy mást mondanak a kapitalista gazdaság működéséről? Ezen közgazdasági és társadalompolitikai alapok tisztázása nélkül ugyanis csak egy poros, századfordulót idéző állam- és politikaelmélet kereteibe zárva lehetne kezelni a kormányzás funkcióit, ami nem közelebb, hanem távolabb vinne minket a XXI. századtól.

Abból kell kiindulnunk, hogy a valóságos problémák kihívásai és a megváltozott geopolitikai erőter és érdekviszonyok – globalizálódás kontra nemzetállam¹⁰¹ – hatására a

¹⁰⁰ A hosszú távú Kondratyev ciklusok magyarázó értékével kapcsolatban – tekintettel arra, hogy empirikus-statisztikus megfigyelésen nyugszik, s nem a gazdaság immanens mozgástörvényeiből levezetett – Kondratyev önértékelésével és idézett szerzőnkkel együtt – kritikusoknak kell lennünk. Berend arra hívja fel a figyelmet, hogy ... „a fel- és leszálló ciklusszakaszok ugyan pontosan követték egymást, de alapvető tartalmuk a negyedik Kondratyev – ciklus során teljesen megváltozott.” (1996,5.)

¹⁰¹ Egyetértőleg kell rámutatnunk Giovanni Arrighival (1996, 186-192.), a Fernand Braudel Center méltán híres kutatójával abban, hogy a ‘la longue durée’ perspektívájából érthető meg, hogy mi történt a polgári nemzetállammal, (illetőleg a G. Dimitrov által, szimptomatikusan a Komintern VII. kongresszusán (1935) meghirdetett antifasiszta népfretpolitikától kezdődően intencionálisan is nemzetállami keretek között egzisztált szocialista kísérletekkel.) Ugyanis a jóléti állam kritikája párhuzamosan ment végbe a nemzetállami gazdasági szabályozások jelenkori leépülésével, gazdasági és pénzügyi integrációk és bennük a multinacionális trösztök globális térnyerésével. Ne feledjük: a kapitalizmus Európa központú világrendszerként jött létre a XVI. században és államok közötti rendszerként terjedt a XX. század végéig. Így a ‘világ műhelye’, a XIX. századi viktoriánus Anglia a világpiacon önkényura lehetett a szabad kereskedelemmel és a gyarmatai feletti uralommal.

A XX. században ezt a nemzetállami rendszert két nagy kihívás érte: Európa egyik külső, nyugati peremén emelkedett fel az Egyesült Államok míg a keletin a Szovjetunió. Az USA már egyáltalán nem szabad kereskedelemmel, hanem két és többoldalú irányított kereskedelmi és pénzügyi rendszerrel és amerikai multinacionális vállalatok vertikális szervezeteivel hálózta be a világgazdaságot a századvégen. (Regionális katonai szövetségek sorával együtt: ez voltaképpen az Euró-atlanti integráció). Ennek következtében a világgazdasági rendszer hegemon tényezője lett.

Az európai eredetű nemzetállami rendszer másik kihívója a Szovjetunió (1917/24-91) volt, amely a világgazdaság alóli emancipáció nemzetállami keretei között maradván nem élte túl a hidegháború végét és kiszolgáltatottá vált a globális gazdasági integráció kényszerítő erőinek. A világgazdaság és politika kölcsönös függési rendszerében az államok gazdasági önrendelkezésüket veszítették, noha történelmi és kulturális identitását a nemzetállam részben őrizheti. De az államok közötti rend szerepének elvesztése a mai világgazdaságban az a fő folyamat, amelyik megértheti velünk a jóléti állam bukásának (finomabban: mai utóvédharcainak) fő keretfeltételét. S azt is, hogy az állam mozgáspályájának huszadik századi íve a *minimális, éjjeliőr állam* és a *keynesi jóléti állam* után miért a *dezetatizációnál* és a *deregulációnál* tart a jelenlegi globalizálódó világrendszerben.

hetvenes évektől a neoliberalizmus vissza tudta venni a domináló szerepet a defenzívába szorult (neo)keynesianizmussal szemben. A „neoklasszikus ellenforradalom” elsősorban a monetarizmus, az ésszerű várakozások elmélete és a kínálati (mikroökonómiai) gazdaságtan formájában lépett fel. Közös vonásai és jelentősége a következőkben foglalható össze (Farkas, 1998, 20-24.)

A neoliberalizmus talán legátfogóbb axiómája a „a kínálat megteremti a maga keresletét”, a Say dogmához való visszatérés, mert mint G. Gilder, Reagan elnök vezető közgazdásza aláhúzta: „ez a kozmológia, logikai összefüggés az, amely a szabad és a szocialista gazdaságot megkülönbözteti egymástól”, s mint ahogy annak idején a republikánus konzervatívok szocializmussal, tervgazdasággal vádolták meg a New Deal-t, úgy mai utódaik szemében sincs elvi különbség aközött és a keynesi gazdálkodási szisztéma között. Ha nem a vállalkozói oldal szabad kínálata, tehát a magántulajdonos piaci kalkulációhoz igazodó beruházása a gazdálkodás mozgásformájának létalapja, aminek minden más – ha közvetítések útján is – de alá kell, hogy rendelődjön, vagy ha a fizetőképes kereslet növelésének lehetőségei felől közelítik meg a túlkínálat problémáját, tehát a tőke értékesülési folyamatát, mint ezt a keynesiánusok teszik, akkor tévúton járnak. Ezért a nemzeti összterméket nem lehet befolyásolni a keynesi „hatékony kereslettel”, mert azt a magántulajdonos termelők termelési kapacitásai határozzák meg.

Az állami konjunktúra szabályozással, az anticiklikus gazdaságpolitikával szemben visszatérnek a spontán harmónia elméletéhez, ahol a láthatatlan kéz segítségével a piac mindig megtisztítja önmagát. Mégpedig úgy, hogy a hosszú távú optimum, az általános egyensúly felé orientál. Ezért nincs is szükség az állami konjunktúra szabályozásra. Voltaképpen az állam csak nagyon efemer módon és rövid távon tudja „becsapni” a gazdasági élet szereplőit.

„Az inflációt és a ciklikus ingadozásokat az előbbieket miatt csak exogén tényezők okozhatják. Ezek közül a legfontosabb – mint azt Friedman már a hatvanas években is kifejtette – a pénzforgalom ingatagsága. Későbbi tömör összefoglalása szerint „az inflációt nem a szakszervezetek és nem is a monopóliumok okozzák, hanem a pénzmennyiség változásai. Ezért a *pénzmennyiség növekedését a gazdasági növekedés általános hosszú távú tendenciájához kell igazítani, a költségvetési politikát pedig alá kell rendelni a monetáris politikának*. Rövid távon azonban lehetséges a szakszervezeti infláció „csinálás”: az olyan kormányt, amely kötelezettséget vállal a keynesi teljes foglalkoztatás politikájára, a szakszervezetek rákényszeríthetik az inflációra, hogy így elkerüljék azt a munkanélküliséget, amelyet egyébként előidéznek.” (Farkas, 1998, 20.)

A neoklasszikusok tehát a monetáris politikát helyezik a fiskális fölé, s nem fordítva mint a keynesiánusok. Ott a pénznek szabályozó szerepe lehet a gazdasági folyamatok stimulálásában, az állami beruházások ösztönzésén keresztül megvalósuló aktív foglalkoztatáspolitikában, s az olcsó pénzzel, azaz kamatlábakat lefelé nyomó pénzzel. A monetarizmus viszont mennyiségi pénzelmélet, semleges pénzt vesz alapul, tehát a pénz nem kerülhet gazdaság reguláló összefüggésekbe, mert a központi jegybanknak az a fő feladata, hogy őrkdjön a pénz értékállandóságán. Azaz a forgalom lebonyolításához szükséges mennyiségű pénzt és ne többet bocsásson ki, mert az infláció a fő betegség. Ellent kell állnia a fiskális politika nyomásának, amely gyakran úgy oldaná meg a reá háruuló követelések nyomását – melyek akár önmagukban értelmes és támogatandó célokat követhetnek – hogy a szükségesen felüli pénzt nyomat. Ennek a kockázata a belső értékkel vagy aranyfedezettel nem bíró általános egyenértékesnél igen nagy. Ezért a jegybankot intézményesen és politikailag is függetleníteni kell a kormányzattól. (Egy ilyen

pénzfelfogás összefoglalható abban a kritikai tételben is, hogy eszerint a pénz a világon az egyetlen olyan dolog, amellyel csak ártani lehet, használni nem ?!)

Következésképp a keynesi keresletösztönző gazdaságpolitika lehetősége az előzőek és emiatt is téves. Ha pedig a hosszú távú feltételezett általános egyensúly helyzetét a tények cáfolnák, akkor ezért nem a piac egyensúlyteremtő elméletét, hanem a gazdaságon kívüli exogén tényezőket kell felelőssé tenni. A neoklasszikusok anti-intervencionisták. Az állami jóléti és foglalkoztatási politika – a szociális kérdések enyhítése, megoldása – pedig ab ovo esik el, illetőleg csak olyan mértékben lehetséges, amilyenben a gazdaság magánszereplői ezt hajlandóak finanszírozni. A munkaerő piacon a kereslet-kínálat önszabályozó (bérképző) mechanizmusába jelent illetéktelen és káros beavatkozást a minimálbérek meghatározása, a szakszervezeti nyomásgyakorlás és az állami szociális segélyezés, mert ellen-ösztönöznek és lustaságra nevelnek. A munkaerőpiacon a munkaerő teljesítményét a verseny nyomása és könyörtelen szelekciója kényszeríti ki, amit a paternalista állam felfüggesztett. Vissza kell térni az alapokhoz, egy túl bonyolulttá vált, agyonszabályozott rendszer deregulálásával. Rugalmas bérméchanizmusoknak kell megoldaniuk a munkaerő allokációját, vállalva a munkanélküliség természetes rátáját, mint ami minden piacgazdaság velejárója. "A jóléti államnak az a kísérlete, hogy tagadja, elnyomja és kiküszöbölné életünk veszélyeit és bizonytalanságait...nemcsak a kapitalizmus szellemét sérti meg, hanem az természetét is" – mondja a már idézett Gilder.

Milyen területeken sikeres a neoliberalizmus állama?

Alapkérdés a kínálati gazdaságtanra épülő anti-intervenciós, dezetatizációs modellel kapcsolatban is, hogy saját célkitűzéseit – melyet „a kapitalizmus kapitalizálása” programjaként lehet összefoglalni – milyen területeken és mennyiben volt képes teljesíteni?

A négy alapterület a disszkusszió sorrendjében: a privatizáció, a munkaerőpiac, globális pénz és tőkepiac valamint a redisztribúció működésének jellemzése.

I. A neoliberális offenzíva – saját kritériumai szerint – kiemelkedően sikeres területe a gazdaság magánosítása. Amíg a hatvanas, hetvenes évtizedben a fejlett tőkésországokban a köztulajdoni formák – állami és önkormányzati – jelentőssé váltak, mert a különböző országokban minimum 10%, maximum 40%-át¹⁰² tették ki az össztulajdonnak, addig a privatizációval az elmúlt két évtizedben visszavették a mindenkor a magántulajdon túlsúlyára épült, de mégiscsak vegyes gazdaságot.

A szabályozott kapitalizmus időszakában Európában a gazdaság vegyes jellegét nemcsak a tulajdoni hányad mutatta, hanem a nemzeti össztermékből való jelentős részesedése, amely 25% fölé nőtt (Farkas, 1998,7.), továbbá az, hogy nemcsak a non-profitábilis területeken, hanem a gazdaság versenyszektorában is létezett a köztulajdon.

Napjainkra a köztulajdon a privatizáció következtében 2-5, illetőleg a maximum esetében 8-10 %-os részarányra redukálódott. A gazdaságok 90%-ban magánjellegűekké váltak, következésképp az ehhez kapcsolódó érdekviszonyokat és politikai befolyást erősítették föl.

¹⁰² A 40%-os osztrák eset a háború utáni fasiszta tulajdon államosítása következtében állt elő. De sok országban, így Olaszországban, Franciaországban 20-25 %-ra ment fel, s az államosítások mellett 'a magántulajdon szociálisan kötelez' elvet is alkotmányokba foglalták. A minimum póluson, amit az USA jelent, 10% körüli hányaddal szerepelt a köztulajdon.

II. Elemezhetőek a piac funkcionális – áru piac, pénz és tőkepiac, munkaerőpiac – formáinak alaptendenciái is.

Fontos tény, hogy a nemzetközi kereskedelem kiterjedésében nincs igazán jelentős, minőségi változás. Ugyanis a globális kapitalizmusban is nagyjából ugyanott vagyunk, ahol a század elején voltunk, annak ellenére, hogy a szállítási és távközlési költségek az 1920-as bázis adatokhoz képest harmadára, negyedére csökkentek. „A nemzetközi kereskedelem 1820-ban a világ becsült GDP-jének az 1 százalékát, a századfordulón 7-8, az 1929-es nagy válság előestéjén a 11 százalékát tette ki. Ma ez az arány 14 százalék.” (Farkas, 1998 a, 58.) Viszont a kereskedelem döntő hányadát képező áru piacon való jelenlétéhez az is szükségeltetik, hogy kereskedelmi terjesztő, marketing és szervízhálózatokkal egészüljön ki az áruexport, mert tartós piaci jelenlétet ezektől elszigetelten nem, csak az üzleti szerveződés nemzetközi formáin keresztül lehet biztosítani. Arrighi egyenesen ezekben – termelési és kereskedelmi vertikumok nemzetközi hálózata – látja a talpon maradás okát. (1996, 190-92.) A közepesen fejlett országok és vállalatainak nagy hátránya, hogy e terén elmaradnak a multinacionális vállalatok képességeitől, s csak árukivitellel próbálkoznak. Amennyiben létezik még nemzetgazdaság – következésképp nem a kínálati gazdaságtanon orientálódik a cselekvés – annyiban bizonyos kormányzati koordinációval lehet itt elősegíteni a nemzetközi versenyképességet.

Annál jelentősebb a pénz és tőkepiac internacionalizálódása. Itt van igazán új a nap alatt, ami miatt a nemzeti és nemzetközi ma is létező kettőssége ellenére, meghatározott értelemben, érdemes globális kapitalizmusról beszélni, s ami csökkentetten tételezi újra a kormányzati cselekvés lehetőségeinek erőterét.

A nemzetközi pénz és valutapiacok deregulációja (1992) igen kedvező volt a pénztőke számára. Almási adatai (1995,22,34.) szerint a szabályozott pénzpiacok időszakában, az EK-ban (+,-) 2, 25 ingadozású, tehát összesen 4,5 % sávú tere nyílt a nemzeti valuták átváltásából fakadó spekulációnak. Ezt az újabb gyakorlat (+,-) 15%- os szabályozása, ami 30%-os ingadozási sávot szabadít fel, gyakorlatilag már semmiféle tényleges korlátot nem jelentetett. Ilyen és ehhez hasonló pénzpiaci viszonyok között alakult ki az a bizonyára nem örök, de mindenesetre tartós tendencia, hogy a reálgazdaságban elérhető 5-8 %-os profitokkal szemben a pénzgazdaságból 15 %-os haszon vehető ki. Ezért az átlagos befektetőknek érdekesebb ott tartani és forgatni a pénzt Az értéktöbbletráta tendenciális mozgásában, hosszú távon minden tendencia megszűli a maga ellentendenciáját, így a reálgazdaságban realizálódó vállalkozói nyereségek sem maradhatnak a pénztőke kamatnyereségének szintje alatt.

Az Euro egyik pozitív hatása lehet, ha le tudná törni – vagy legalábbis mérsékelni – a nemzetközi pénzpiacok szeszélyes ingadozása által teret kapó, már Soros György (1997) szerint is rendkívüli kockázatokat magukban rejtő, kontrollra szoruló mozgásformákat.

A globális gazdaság tehát valóban olyasmi, ami jellemezhető a *Money driven economy* formulával, s egyik konzekvenciája az, hogy tendenciájában aláássa a nemzetgazdaságot, mint olyat a világgazdaságot emeli fölébe. Már a pusztán tény is, hogy nincs egységes mutatója a nemzetgazdaságnak mint entitásnak, mert vagy a hazai össztermék (GDP) alakulását vagy a nemzeti össztermékét (GNP) lehet mérni, világosan jelzi a helyzetet. Tehát azt, hogy megszűnő-félben van az, ami A. Smith-t a nemzetek gazdagságának valóságos kérdéseként (*Wealth of Nations*, 1776), a létezett szocializmusokat pedig a nemzeti jövedelem növekedéseként, mint végső alapként foglalkoztatta.

További konzekvencia, hogy a jegybankoknak a kormányoktól való intézményes és politikai függetlenítése, amely egyfelől a monetáris politika egyetlen sikerét hozta a az infláció leszorításával, másfelől tovább gyengíti a nemzeti kormányok szabályozási eszközeit és szerepét. Ezzel a deregulációval nyit teret ahhoz, hogy a pénzpiacok hazai szereplői a globális pénzpiac játékosaivá váljanak. Amennyire előnyös a működőtőke import – Magyarországon például a teljes állótőke felhalmozás 29%-átadta 1991-95 között – annyira könnyűvé válik az itt előállított profitokat más országban felhasználni a dereguláció miatt. Ha a termelési folyamatba vissza nem forgatott pénz kiáramlik az országból, tehát kölcsön tőkévé sem válik, – most mindegy, hogy a globális gazdaságban milyen okból – akkor pedig előáll a jóléti állam válságának – mint utóbb kiderült – egyik döntő oka. Nevezetesen az, hogy a kiáramló tőke *egyidejűleg csökkenti az adóalapokat, s növeli meg azt a problémátömeget (munkanélküliség),* mellyel kétfelől ássa alá a jóléti államot.

III. A globális gazdaságban majd minden nemzetközivé vált tehát – kivéve a munkaerőpiacokat. Itt szó sincs a munkaerő szabad áramlásáról, mindenütt féltve őrzött kvóták vannak. Azok alapvetően országhatárokhoz kötöttek – s ez közel sem véletlen. *Az európai szabályozások leépítése ugyanis „a negatív verseny” helyzetét és fragmentált munkaerőpiaci állapotokat gerjesztett.* Milyen szabályozók lettek kiiktatva? Mindenekelőtt az egyenlő munkáért – egyenlő bér elve. Az, hogy azonos ágazatban, azonos teljesítményért – egy ország történelmileg elért munkereő-reprodukciós színvonala függvényében – azonos bér illesse meg a munkavállalókat. Ezt a munkásmozgalom 100 év alatt vívta ki, s a neokonzervatív korszakban semmivé lett. A konzervatív családeszmény terjedésének befolyásától nem függetlenül pedig a férfi és női munkabérek közötti olló nyílt tovább, hasonlóan a bőr színe szerinti differenciáláshoz). A fragmentált munkaerőpiac – tipikus amerikai találmány – amely kikapcsolja vagy pedig legyengíti a szakszervezeti szervezkedés munkaerő-túlkínálat mellett egyébként is sovány lehetőségeit, – megérkezett Európába (Somogyi, 1997.).

Ezek a tendenciák, ha specifikus módon, de nálunk is hatnak. Egyfelől a rendszerváltás előállította a munkaerő kínálati piacát „Az adatok tanúsága szerint sehol a poszt-szocialista országokban ... a foglalkoztatás nem csökkent olyan gyorsan, mint Magyarországon. A foglalkoztatottak száma 1990-94 között 26,1%-al esett vissza. Ezt a tendenciát a szocialista-liberális kormány sem tudta megváltoztatni”. (Mandel, 1997,30.) Másfelől a vállalkozói szférában – a nem teljesítmény, hanem cég és régió függő differenciálódást alacsony vagy majdnem semmilyen szakszervezeti szervezethez jellemzi, miközben a közalkalmazotti szférában a KIÉT (a Horn kormány alatt) még tarthatta magát. Az érdekegyeztetés mechanizmusainak a mai kormány általi negligálása érzékelteti a jobboldali kormányzás törekvéseit. Közepesen fejlett országgént az ún. „olcsó munkaerő gazdaságába” (Chossoudowsky) integrálódunk. De, hogy a viszonylagosan jól képzett és szorgalmas hazai munkaerő reprodukciójában – amely jelentős versenyelőnyünknek bizonyult az elmúlt tíz évben e térségben, mind a képzettségi, mind általános kulturális és egészségügyi összetevőiben – mikor fog negatívan visszahatni a tömeges és ingyenes oktatási rendszer egyoldalú piacosítása, illetőleg a felfelé irányuló intergenerációs mobilitás elakadása (Gazsó, 1997.; Gazsó-Laki 1998.) nehezen prognosztizálható folyamat. A kínálati gazdaságtan érvényben tartása esetén, a piacosító megoldások következtében, ahol kizárólag az egyéni erőfeszítések szempontjából gondolják át a motivációkat, de nem foglalkoznak az egyes egyének túllévő szociális és intézményi feltételek, a képzettséghez és a kultúrához való hozzáférhetőség feltételeinek megteremtésével, – inkább csak ígéretre számíthatunk a mindenkori kormányzat részéről.

IV. Mi a helyzet a kormányzás szempontjából – ahogy rámutattunk – kitüntetett figyelemmel kezelendő redisztribúció területén? Sikeres volt-e itt is, saját céljai szempontjából, a neoliberális gazdaságpolitika? Itt egy nagyon jól mérhető területre léptünk, ahol a statisztikák mérvadóak.

Láttuk, hogy a századforduló utáni 7 %-os redisztribúciós arány a harmincas évekre már több mint 20 % -ra nőtt, 1997-ben 32, 1998-ban pedig 31,6 % volt az USA esetében. Ez a tendencia töretlenül folytatódott a háború után is, s jól jellemezte a helyzetet az OECD Titkárságának „Économies en transition. L'ajustement dans les pays de l'OECD” címmel közzé tett 1989-es tanulmánya¹⁰³, mert az akkor 24 országot tömörítő szervezet kemény átlagmutatóját tette közzé. Eszerint: 1960 és 1982 között a bruttó belföldi termék 30 százalékaról körülbelül 41,5 %-ra nőttek. Ha ehhez hozzá tesszük, hogy 1985–1998 között ismét nem csökkent, hanem az EU 15 tagországa átlagát véve 1985-ben 48,8, 1990-ben 46,3, 1995-ben 50,2, 1996-ban 48,2, 1998-ban pedig 47,5 % az állami kiadások aránya a bruttó hazai termék százalékában¹⁰⁴ akkor megállapítható: egyfelől a redisztribúciós hányad mértékének csökkentésében nincs valós visszaút a szabadversenyes kapitalizmushoz. Másfelől magyarázatra szorul, hogy ha legtöbb országban végbement egy fordulat a keynesi keresletirányítástól a kínálatorientált gazdaságpolitika felé, ami kétségkívül igaz, akkor miért nem tudott eredményes lenni e területen?

A válasz Joan Robinson, polgári baloldali, postkeynesiánus közgazdász szerint kézenfekvő: az elfajzott keynesianizmus jelenségével állunk szemben. Amit egykoron szociális indíttatásoktól is vezérelve a fizetőképes kereslet bővítésének eszközeként használtak fel, ez az eszköz, a fiskális politika, önmaga ellentétébe, a vállalkozói kínálat bővítésének antiszociális eszközévé változott. (Kivéve, ha elfogadjuk a Say dogmát, s az újkonzervativizmus gilderi szellemiségét: „Kíméljétek a gazdagokat! Ők szállítják a beruházási tőkét....A jólétért és a haladásért vívott örökös harcban nekik kell lehetőséget teremteniük az alattuk álló rétegeknek. Végeredményben mindkét pozíció szerint ugyanarról van szó, csak ami a keynesianizmus szerint elfajzás, tehát nemkívánatos, azt a neoliberális gazdaságtan pozitívan értékeli, mert a gazdagokat kell segíteni a kínálatösztönzéssel.

Adva a jelenség, a redisztribúció kemény tényei, melyek a kormányzati döntések konzekvenciái: az elsődleges jövedelemtulajdonosoktól az adóztatás eszközeivel elvont érték újraelosztása a keresleti vagy pedig a kínálati oldal mellé álljanak-e? Ha a kínálati oldalt támogatják, hogyan tegyék? Kisvállalkozás támogatást adjanak a magánvállalkozóknak? Vagy adós és bankkonszolidáció formájában – úgynevezett tovaggyűrűző hatású veszteségek elkerülése érdekében – avatkozzon-e be a kormányzat? Első eset társadalmilag jobban igazolható, másodikban a rendszer magántulajdonosi jellegének hatványozott formájával kerülünk szembe: a veszteségek társadalmasításának gyakorlatával. Olyan gyakorlattal, amelyben – kelet-európai tapasztalatok szerint – érdemes lesz csődre játszani. A vállalkozói haszon magánügy, a veszteség elhárítása társadalmasított, tehát közügy. A tankönyvek szerint mindent liberalizálni, privatizálni, a tulajdont individualizálni kell. Kivéve a piaci konkurencia

¹⁰³ Neue Zürcher Zeitung 11.07. 1989.

¹⁰⁴ Forrás: OECD Economic Outlook klf számai. Paris, 1986–1999. Farkas úgy fogalmaz, hogy „a liberalizmus iránt leginkább elkötelezett országokban – az USA-ban és Nagy-Britanniában – sem sikerült valójában áttörést elérni például a költségvetési újraelosztás drasztikus csökkentése felé” (1998, 35).

nyomása alatt tönkrement olyan szereplőket, akiket a kormányzatok közpénzekből való megmentésre tartanak érdemesnek?

Elfajzás vagy a jó tőkés eszméje? Mi szerint lehet dönteni az értékelésben? Legyünk weberianusok? Eszerint az akaró, cselekvő ember (és kormányzat) végső értékválasztásaiban magára hagyott, a tudomány számára nem adhat segítséget. Vagy létezne az objektivitás rangjával bíró, tudományos döntéshozatal? És éppen az érdekek érvényesítésének rideg, célracionális világában, az ökonómiában? Hiszen a homo economicus racionalitása a magánérdekre, a kormányzati döntések viszont – a valós vagy feltételezett – a közérdekre vonatkoztatottak

A kormányzati alternatíva viszony a jogállamisághoz

Súlyos és nehéz kérdések, dilemmák sorát jelentik ezek az ideáltipikus értelemben megfogalmazott pozíciók, szembeállítások. És akkor még nem is koncentráltuk erőfeszítéseinket az egyre zsugorodó aktív népesség problémájára, arra, hogy – megint csak Dahrendorfot idézve – „a munka társadalmából kifogy a munka”. Az eredeti tőkefelhalmozás időszakában a „juhok falták fel az embert” (Th. Morus), ma a globális kapitalizmus viszonyi között a gép, a technika és a mikroelektronika. Valószínűleg „tisztán” szaktudományos értelemben nem is igen eldönthető dilemmák ezek, hiszen emberek és embercsoportok közötti kapcsolatok érdekviszonyait közvetítik ezek a gazdasági megfontolások is. A kormányzati cselekvések viszont mégis ezen kell, hogy orientálódjanak, s aki ezeket az elméleti megfontolásokat, levezetések és szembeállításokat nem érti, az nem érthet meg semmit, így nem értheti meg a kormányzást sem. Mert éppen nem úgy áll a helyzet, hogy egy dolog az elmélet és más dolog a gyakorlat, hanem úgy, hogy egyetlen gyakorlat sem érthető meg szellemi erőfeszítés, elméleti ismeretek nélkül, hiszen nem közvetlen empirikus realitás a kormányzás, hanem az érzékelés számára távollévő és túlságosan is komplex tevékenységforma, definiáljuk megközelítőleg: az igazgatás igazgatása. Gazdaságelméleti megoldások doktrínákká egyszerűsödése, amelyek nyomán normatív-jogi, személyi, szimbolikus és egyedi döntések, anyagi és szellemi erőforrások feletti rendelkezések közvetítik az elméleti tartalmak hatásait a társadalmi ágensekhez.

A megfigyelés perspektívája – keresleti vagy kínálati gazdaságtan – döntően befolyásolja a megfigyelés eredményét: éppúgy elvész a tárgy objektivitása, mint a Heisenberg féle bizonytalansági relációban. Csak amíg a természettudományokban a relativitás többnyire határhelyzetekben áll fenn, addig a közgazdaságtanban ez a fő szabály. Mert ha a gazdaság társadalmi konzekvenciái felől, vagy ennek aleseteként a munkaerő társadalmi reprodukciója felől vizsgáljuk a felvetődő problémákat, akkor a keresletösztönző, keynesi gazdaságtannak van nagyobb meggyőző ereje. Ha pedig a magántőkés akkumuláció felőli érdekek priorizálása a nézőpont, akkor meggyőzőek a kínálati gazdaságtanra épülő érvelések. Ezen az sem változtat, hogy az ideáltipikus konstrukciók a valóságban többnyire – ámbár eltérő arányokban és módokon – keresztveződnek. Mert nincs egyetlen egy kormányzat sem, amelynek ne volna az ellentétes doktrína oldalán hangsúlyosabban megjelenő funkciójára valaminő megoldása, támogatása, ösztövért intézménye. A valóságban csak „mixtum compositum”-ok vannak, de a megoldás módokban, anyagi támogatottságban, konzekvenciákban micsoda különbségekkel!

Véleményünk szerint a tőke értékesülési folyamatában keynesianizmus a vállalkozói nyereségek képzésének pártján áll, míg a monetarizmus azén, hogy a pénztőkénél csapódjon le az érték-többlet, s kölcsöntőkeként kerüljön vissza a termelésbe, a kamattal csökkentve a vállalkozói nyereséget.

Ma már nem csak azt tudjuk, hogy a (+) végösszegű játszma helyzetében, amely egy gazdaság, társadalom és politikatörténeti korszakot fogott át, adekvát kormányzati magatartás volt a keresletösztönzés és az anticiklikus gazdaságpolitika, s ezért jöhetett létre egyfelől a munka és a tőke osztálykompromisszuma, másfelől a szociális integráció viszonylag magas foka a KWS-ben. Hanem azt is, hogy az osztálykompromisszum felmondása után, a kínálati, monetáris gazdaságtan tőkefelhalmozás szükségleteit preferáló dezetatizációs, deregulációs állama – ígéretei ellenére sem tudott kilépni a „zéró összegű” játszma helyzetéből, s a Kondratyev periódus leszálló ágán túltennie magát¹⁰⁵ Éppúgy – ha nem több csalódást okozva – nem vezetett el az általa meghirdetett társadalmi ideálokig (stabilitás és növekedés), ahogy a KWS objektív korlátai is kiderültek. Ralf Dahrendorf, vezető liberális szociológus, a nyolcvanas évtized elején vonta le az új helyzet új követelményeit: nincs más megoldás, mint együtt élni a kétharmados társadalommal. A kétharmad szociális integráltságának az ára az egyharmad társadalmon kívül rekedt, marginalizált pacifikálása. Ez egykor a fejlett országokra vonatkozó etalon volt. Hol vagyunk ma ettől? Nyugaton a globalizáció munkaerőpiaci és társadalmi hatásainak vizsgálata során egyesek, így Zbigniew Brzezinski, keményvonalas neokonzervatív, már a négyötödös társadalom „tittyaintment”-tel” való elfogadtatásának szükségességét veti fel¹⁰⁶. Itt már tényleg csak egy kérdés marad: mit szólna ehhez a kirekesztődő négy-ötöd? Mert hogy az egyötödöt őrző biztonsági magánszemélyzet száma¹⁰⁷ az egyik legnagyobb foglalkoztatási ág lesz egy ilyen társadalomban, az biztos. De hogy ezek a feudalizmust vissza idéző magánhadseregek meg fogják e tudni védeni magukat és megbízóikat, ezt nemhogy mi, de valószínűleg a fent megidézett geostratégia futurológus sem igen tudná megmondani.

Vannak-e alternatívái kormányzásnak? A globalizáció a termelés és a tőkemozgások nemzetközivé válása (és a világkereskedelem folyamatos bővülése) értelmében nem megállítható folyamat. Mi következik ebből? Egyfelől az, hogy egyetlen ország (vagy nemzetállamok sokasága), önmagukban nem léphetnek fel eredményesen azzal a folyamattal szemben, amelyet a multinacionális cégek érdekei vezérnek. Az ellenük való fellépés, bárminő demokratikus kontroll kiépítése – ti. ez jelenleg teljesen hiányzik a dollár uralta nemzetközi pénzügyi rendszer, a Világbank és a Világkereskedelmi Szervezet (WTO) uralta terepből – nem képzelhető el nemzetállami keretek között, csak azok feletti, regionális integráció

¹⁰⁵ Ha a keynesizmus bírálata egykor azt hangsúlyozta, hogy az csak rövidtávon volt eredményes konjunktúra elmélet, de hosszú távon nem megoldás, mert lerontja a cselekvők piaci alkalmazkodóképességét, akkor vica versa, a neoliberalizmus mikrogazdaságtana hosszútávon kívánt eredményes lenni, mégis, az összes fejlett országban leváltották kormányzati képviselőit a kilencvenes évek derekán. Ez ugyan nem elméleti érv, de kormányzatok megítélése esetében a ‘The proof of the pudding is in the eating’ nézőpont nagyon is szükséges, s ki vonhatná kétségbe Reagen, Thacher, Major egyértelműen a kínálati gazdaságtanon alapuló kormányzati orientációját.

¹⁰⁶ »A „tittyaintment” kifejezés, magyarázata szerint, a „szórakozást” jelentő „entertainment” szónak és az amerikai szlengben a női mellet, a ‘cicit’ jelölő „tits” szónak a keveréke, – mondjuk: ‘cicizés’. Brzezinski ezzel a szóval nem valamiféle szexszimbólumra akar utalni, hanem sokkal inkább a tejre, amely a szoptató anya melléből árad. Az elkábító szórakozás és az elégséges táplálék megfelelő keverékével lehet majd elérni, hogy a világ frusztált lakossága ne lázadjon föl, hogy elégedett maradjon.« (H.P. Martin – H. Schumann: A globalizáció csapdái (1998,14). Perfekt Kiadó.) Egy ilyen program persze csak az évezredek „panem et circenses” mai változata.

¹⁰⁷ Az USA-ban az aktív népesség 2,6 % tette ki ez a foglalkozási kategória 1990-ben. Többen voltak, mint a hivatásos rendőrök. Forrás: Le Monde Diplomatique 1991/11. Jacques Decornoy írásában

formájában. A szociális Európa – 1999-ben kisebbségben, de mégis számottevő politikai erőnél meglévő – programja a monetáris Európával szemben válhat egy ilyen kormányzati és társadalmpolitikai kihívássá. Valaminő nemzetállami védővonal kiépítése – 1989 után, és a polgári nemzetállam legfejlettebb formájának, a KWS a bukása után – csak romantikus antikapitalizmus lehet. Ezen lépett át a történelmi idő. A globalizáció miatt visszatérés tehát aligha lehetséges az „állam anyagi összetőkés” KWS-beli helyzetéhez, a szervezett kapitalizmus jóléti államához. De az Altvater-Mahnkopf szerzőpár által „A globalizáció határai”-ban (1996) megfogalmazott követelmények figyelembe vétele nélkül aligha lehet messzire jutni a következő évtizedben „Ha egy szabadkereskedelmi rendszerből indulunk is ki, a nemzetállam a globalizáció miatt elveszíti ugyan szuverenitását, ebből azonban nem következik, hogy mint globális szereplő ne jutna szerephez. Csupán a funkciója változik meg, a „versenyző nemzetállam” pozíciójába kerül...csak a verseny globális, és a világ összes régiója ki van téve ennek. A versenyképességet ugyanakkor mindig helyileg (lokálisan) kell megteremteni... A helyi szintű kivonulás épp annyira lehetetlen, mint a társadalmak teljes alárendelése a világpiacnak.”

Állam- és jogelméleti aspektusból annyi bizonyos, hogy azok a gazdaság és társadalompolitikai alternatívák, melyeket bemutatunk, priméren semmi esetre sem jogi kérdések. Abban az értelemben nem, hogy mindegyik kormányzati alternatíva kifejezhető és elősegíthető jogi megoldásokkal, s önmagában egyiknek a választása sem dönti el, hogy jogállam nélküli vagy jogállami, liberális vagy szociális jogállami praxisformák következnek-e belőlük. A jogrendszerek rugalmas adaptációs technikái és önszabályozó képessége bármelyik változat megvalósulását lehetővé teszi. Ebben az összefüggésben érhető tetten az állam, a kormányzás saját jogrendszerével szembeni politikai autonómiája.

Irodalom

Almás Miklós 1995 Napóra a Times Square-en. A pénz forradalma az ezredvégen T-Twins Kiadó

Altvater, Elmar – Mahnkopf, Birgit 1997 A globalizáció határai in: Eszmélet 33.

Arrighi, Giovanni 1996. Kelet-Ázsia felemelkedése és az államközi rendszer elsorvadása in: Eszmélet 30.

Althusser, Luis 1970. Idéologie et appareils idéologiques de l'État, in: La Pensée, 6.

Aron, Raymond 1962 Dix-huit leçons sur la société industrielle Gallimard, Paris

Berend T. Iván 1996 A századvég gazdasági válsága a válságteóriák fényében Kritika 1.

Farkas Péter 1998 Makrogazdaság-elméletek és gazdasági folyamatok a fejlett tőkés országokban a II. világháború óta MTA VK Műhelytanulmányok 7.

1998 a Globalizálódó világgazdaság Váltó láz Heti Világgazdaság I.10.,

Ferge Zsuzsa 1997 A szociálpolitika paradigmaváltása – a társadalmi individualizálása in: Munkásmozgalomtörténeti Évkönyv (szerk: Harsányi-Jemnitz-Székely) Magyar Lajos Alapítvány

– 1996 Magyar szociálpolitika 1995 MPT Évkönyve Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány

Ferge – Lévai (szerk.) 1991 A jóléti állam T-Twins

J. K. Galbraith 1981 A konzervatív támadás in: Valóság 10.

- Gazsó Ferenc 1997 A társadalmi folyamatok és a magyar felsőoktatás Eszmélet 35.
- Hilferding, Rudolf 1927 Die Aufgaben der Sozialdemokratie in der Republik. In: Sozialdemokratischer Parteitag 1927 in Kiel. Protokoll, Berlin.
- Konrád György-Szelényi Iván 1978 Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz
- Ladányi János–Szelényi Iván 1966 Egy posztkommunista „New Deal” esélyei Kritika 1. (és 1995/12.)
- Mandell Miklós 1997 A monetáris diktatúra alkonya Eszmélet 36.
- Mátyás Antal 1973 A modern polgári közgazdaságtan története KJK, Budapest
- Narojek, Winicjusz 1979 A tervező társadalom KJK, Budapest
- Offe, Claus 1983 Competitive Party Democracy and the Keynesian Welfare State: Factors of Stability and Disorganization. In: Policy Sciences 15.
- Petrella, Ricardo (szerk.) 1995 Limites á la compétitivité Pour un nouveau contrat mondial Labor Bruxelles
- H.J. Puhle, 1974 Der Übergang zum organisierten Kapitalismus in den USA in: Organisierter Kapitalismus – Voraussetzungen und Anfänge Göttingen
- Soros György 1997. A kapitalista fenyegetés Magyar Hírlap I.25.
- Szamuely László 1985 A jóléti állam ma Magvető, Budapest 1992 Szociális piacgazdaság vagy jóléti állam BUKSZ II.
- Szigeti Péter 1991. Szervezett kapitalizmus Mediant
- Szoboszlai György 1987 Államiság és politikai rendszer Kossuth G. Therborn 1984. Den svenska socialdemokratin träden fram Arkiv

Vázlat a közbiztonság három dimenziójáról: világrendszer – nemzetállami szint és lokalitás

*„Lehetünk-e egyenlőek a közhatalom előtt akkor,
amikor a biztonsághoz való jog tekintetében
vannak még nálunk egyenlőbbek?”*

A kritikai elmélet módszertani megalapozása: pozitívizmus kritika és világrendszer-szemlélet. Wallerstein közbiztonság diagnózisa – az állami strukturák delegitimálódása. Reakciók a nemzetállamon belül – a köz- és a magánbiztonság kettősége. Refeudalizációs tendenciák, alkotmányos deficit. Társadalmi önvédelem (M. Foucault) és moralitás a legalitáson túl. Közösségi rendőrség.

I. Módszertani alapvetés

A társadalomtudományok napjainkban is igen sokféle módszertannal dolgoznak. Nemcsak az elméleti és az empirikus megalapozottságú kutatások válhatnak el egymástól, hanem a modern társadalomelméletek különböző paradigmái – strukturalizmus, funkcionális, akcionális, marxizmus, szellemtudományi irányzat stb. – is a kutatások eltérő szemléletű kiinduló pontjaihoz vezetnek. Jelen tanulmányomban mégsem ezen a legáltalánosabb kiindulópontok egyikét kívánom érvényesíteni, hanem azt a Nyugat-német pozitívizmus vitában¹⁰⁸ kikristályosodott distinkciót, amely a „Sozialwissenschaft” oder „Sozialtechnik” kérdésfeltevéshez kapcsolódott.

Személyes tapasztalatom és meglátásom, hogy hazánkban – különösen, ami a jogtudományt és az úgynevezett rendvédelmi tudományokat illeti – szinte kizárólag a szociáltechnikai szemléletmód uralkodik. Ennek központi kérdésfeltevése, hogy hogyan segíthetnénk elő különböző empirikus kutatásokkal, a létező intézmények működésének hatékonyságát. A fogalmi elméleti konstrukciókat adottságoknak véve, mindig az ágensek tevékenységének optimalizálása jelenik meg követendő célként. A kutatások logikája ehhez a kérdésfeltevéshez igazodik, s az a módszertani apparátus, melyet alkalmaznak, empirikus orientációja folytán már immanensen is ezt a tendenciát erősíti fel. A jelenségek *történetileg fellépő* funkciói és struktúrája így eleve háttérbe szoruló kérdésfeltevés marad, mert nem a dolgok folyamatszerűségének és másképpen létének modalitásait keresik, hanem tapasztalatilag rögzített állapotok – mindenkor éppígy létük – pozitívizmusának kérdésfeltevése között marad ez az optimalizáció kutatás.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Tény, érték, ideológia. A pozitívizmus vita a nyugat-német szociológiában. Gondolat, Budapest, 1976. (összeállította: Papp Zsolt)

¹⁰⁹ A jogtudományi szemléletmód pozitívizmusát érintő jogosult bírálatunk, ugyanakkor egyáltalán nem jelentheti és jelenti azt, hogy ne lenne szükség arra a teljesítményre, melyet a jogtudomány(ok) a létező intézmények, normaszövegek, belső szemléletű fogalomelemző, jogdogmatikai tisztázásokat, történeti és rendszertani-jogági rendszerezéseket elvégző stb. eljárásokkal nyújtani tud(nak).

A rendőrség munkáját, a közbiztonság alakulását vizsgáló kutatások is állandóan ezt a szemléletet termelik újjá. Az előfeltételek előzetes vizsgálata nélkül feltételezik, hogy a közbiztonságot biztosító szervek a helyükön vannak, azok egymáshoz való viszonya, a struktúra elfogadható, s az így adott struktúrán belül akarják a munkát hatékonyabbá tenni. Ezt szolgálja a szociotechnika. Holott egyáltalán nem biztos, hogy a mára kialakult rendőrségi struktúra az egyedül lehetséges és kívánatos volna. A pozitívizmus nézőpontjával szemben ugyanis feltehető, hogy a *közrendőrség*, a speciális rendőrségi *szakszolgálatok* (nemzetbiztonsági, adó nyomozó hatóság, vámnyomozás) és a *biztonsági magánszemélyzet* hármas struktúrája egyáltalán nem problémátlan helyzetet fejez ki. Az még csak nyomon követhető a szakirodalomban, hogy történetileg hogyan alakult ki ez a struktúra. Azzal azonban már a legkevésbé sem számolnak, hogy mik a meglévő funkciók mellett a diszfunkciói ezen hármas struktúrának. Pedig a háromféle egymás mellett létező rendőrség igencsak heterogén képződmény, s ennek következtében a jövő perspektívái sem problémátlanok. A szakirodalom azon implicite optimista végkicsengésű – mert a kérdésfeltevést eleve nem radikalizáló – helyzetleírásai, mely szerint egymást jól kiegészítik *egyfelől* az államilag fizetett rendőrség és a magánbiztonsági szervek¹¹⁰, *másfelől* a „lány” eszközöket alkalmazó közrendőrség és a „kemény” (titkosszolgálati) eszközöket alkalmazó szakszolgálatok, csak a kritikai szemléletet mellőző pozitívista tudományos orientáció számára elfogadhatóak. Itt ugyanis a mérhetőség és a mérhetőség illúzióin keresztül munkálkodó meggyőződések túltengenek a kritikai szemléleten. Az adott állam adott szervtípusainak és tevékenységfajtáinak optimalizációja kizárja azt, hogy ennek az államnak a társadalmi környezetével való kapcsolatát és az ebből következő funkcionális elemzést elvégezzék. A társadalomtudományi elemzés viszont teoretikus orientációjú és meghaladja a társadalom technikai ismeretek, operacionális tudás dimenzióit. Kétség kívül utóbbira is szükség van és szükség lehet, de nem azon az áron, hogy kibontatlanul hagyja azokat a nézőpontokat és összefüggéseket, melyeket a kritikai elméletek (Sozialwissenschaft) vizsgálnak. Ezek már nemcsak azt nézik, hogy ami van, a fennálló az hogyan módosítható, a növelhetőség vagy a csökkenthetőség értelmében, hanem a létezők terjedelmi nézőpontjával szemben a minőségek, struktúráik és funkcióik kibontására is kíváncsi. Ami van, az jó-e, értékes-e vagy éppen káros, és ami van, az hogyan lehetne egészen másképp, mint ahogy van. Példáknak okáért: ha már kialakult a háromféle rendőrség hazánkban, akkor probléma tárgyává tehető, hogy mi a viszonya a struktúra három elemének egymáshoz? *Ha nemcsak egymást kiegészítő munkamegosztást feltételezünk közöttük*, mint ezt a status quo-n orientálódó irodalom teszi, *hanem ellentéteket és ellentmondást is, akkor a magánbiztonsági szervek egyfajta refeudalizációként, a jog-egyenlőségi jogot sértő privilégiumként értékelhetőek*. Vannak olyan átlagos állampolgárok, akiknek a rendőrség által biztosított közrend és közbiztonság jár, és vannak olyanok, akiknek efelett a biztonsági szint felett plusz biztonsági igényeik lehetnek, ha ezt anyagilag képesek megfizetni. *Azaz a vagyoni különbségek vonzataként (köz)biztonsági különbségek keletkeznek állampolgár és állampolgár között*. Vannak akik egyenlőek és vannak akik még egyenlőbbek az egyenlőekhez képest. Ezt a megoldást már csak fokozatok választják el a feudális magánhadseregek világától, amennyiben semmiféle érdemi kritériuma nem marad annak, hogy a rendvédelem közbiztonsági területéről ne léphessenek át a rendvédelem egy másik, katonai területére. Ha a biztonsági igények teljesítése nem állampolgári jogon,

¹¹⁰ Ebben az értelemben érvel Finszter Géza „Magánvállalkozások a biztonságért” című tanulmányában, mellyel éppen azért lesz érdemes foglalkoznunk, mert e tudományterületen nem igazán jellemző elméleti igényességgel néz szembe az élet új kihívásaival.

jogegyenlőségi alapon szerveződik, hanem vagyoni alapon lehet magántevékenységeken – őrző, védő kft.-ken – keresztül jogosultságokat szerezni, akkor egyfelől a jogegyenlőtlenségi jog helyzete áll fenn, másfelől nem állunk messze ennek a gyakorlatnak a nemzetállami szint alatt fungáló magánhadseregekre történő kiterjesztésétől. Itt még nem tartunk, de elvileg utóbbi sem indokolható rosszabbul, mint a biztonsági magán-személyzetek tevékenysége.

A társadalomtudományokban a kritikai elméletek tehát arra vállalkoznak, hogy kritikailag világítsák át a fennállót, azért hogy felmutassák, hogy mindaz ami van, talán másképp is lehetne, illetőleg attól, hogy valami van, nem biztos, hogy legitimnek kell tekintenünk. Max Horkheimerrel szólva az a véleményünk, hogy a társadalomkutatásban nincsenek tények önmagukban, mert a tényeket mindig a fogalmi megközelítésben értelmező szubjektivitáson keresztül vizsgálják. Az, hogy mi a tény mindig csak az elemző és az elemzés tárgya közötti összefüggésként értelmezhető. Vagy ahogy ezt Marc Bloch a történetírás szempontjából kifejezte „a forrás ugyan tanú, de mint általában a tanúk nem beszélnek, csak akkor, ha kérdezik őket”. Témánkhoz közelítve ez azt jelenti: az az aktuális kriminológiai kérdés, hogy *van-e olyan társadalmi tény, amely megélhetési bűnözésnek nevezhető, nem dönthető el tisztán empirikusan*. Ha feltételezik, hogy tényként létezik egy jelenség – s itt a tény fogalma szempontjából már alkalmazható az a neokantiánus meghatározás, amely szerint a tények térbeli, időbeli és ok- okozati összefüggések által határoltak (szemben az értékekkel, amelyek nem tér, nem időbeli és nem okozatosak) – akkor elkészíthetik a reá vonatkozó indexeket, s mérhetik azok gyakoriságát (tényrögzítés) és korrelációikat. Ha viszont – teszem azt – a módszertani individualizmusból indulnak ki, mely szerint minden individuális magatartás egyszeri, egyedi és ebben a minőségében megismételhetetlen, akkor minden bűncselekmény elkövetésekor az elkövető motivációs háztartását vizsgálják, s az egyediség alapján teljesen kizárt, hogy társadalmi tömegjelenségként fogják fel a megélhetési bűnözést. Hiszen ha nem tipizálhatók az elkövetők motívumai és életkörülményei, melyek bizonyos bűncselekményeket mozgatnak, váltanak ki, akkor az általánosítási stop következtében elesik ez a fajta elkövetői kategória. Félreértés ne essék, nem gondoljuk azt, hogy egy meghatározott társadalmi feltétel együttesnek, mint létalapnak, ne lennének meg azok konzekvenciái, melyekkel a megélhetési bűnözés elkövetőit, tetteit és sértett jogtárgyait azonosítani lehetne, *de a tényfogalom használatának reláció függőségét, a társadalomelmélet felvetéseinek jogosultságát ezen a speciális területen szeretnénk volna igazolni, azzal a szociotechnikával szemben, amely – lett légyen szó szociológiáról, kriminológiáról vagy más szaktudományos diszciplínáról – vakon megy el e probléma mellett*. Ez tehát a módszertani alapja a status quon orientálódó pozitívizmusnak, aminek eszköze a szociotechnika és aminek az antitéziseként intellektuálisan a társadalomelméletek felé kell fordulnunk. Pedig a konzekvenciák igen súlyosak – a pozitívizmus szintjén is – ami látható ha megfordítjuk tézisünket. Ha változatlanul hagynak társadalmi feltételegyütteseket, olyanokat, amelyeket a hosszú távú tartam vizsgálata azonosíthat, akkor nem kell csodálkozni azon, *hogy maradnak a tények*, s a szociotechnikai eszközökkel mért összefüggések segítségével, melyekre az intézmények működésének optimalizációja épül, legfeljebb mennyiségi arányok változtathatóak meg, de nem a bűnözés, nem a deviancia mint olyan szorítható vissza, s a közbiztonság is csak a fokozat mennyiségi összetevője értelmében vett jobb (vagy rosszabb) lehet, de nem érhető el *a köz biztonságának* minősíthető állapot.

A társadalomelméletnek, a társadalom technikával szembeállított útján járva – a frankfurti kritikai elmélet képviselői mellett – jelentős eredményeket produkált a *világrendszer-szemlélet* jegyében elemző iskola is.

A vilárendszer kutatás az Annales történész iskola Fernand Braudel, Marc Bloch, Georges Duby és mások nevével fémjelvezhető irányzatából nőtt ki, s e század 60-as éveitől fontos szerepet játszik a gazdaságelmélet és történet mellett a szélesebb értelemben vett társadalomtudományokban is.¹¹¹ Magyarországon Pach Zsigmond Pál, Ránki György, Berend T. Iván gazdaság és társadalomtörténet írásai kapcsolódnak leginkább e szellemi hagyományhoz. A vilárendszer kutatók a nemzetállami elemzési szint mellett és afölött tulajdonítanak nagy jelentőséget a *vilárendszer szintű* elemzésnek. A modernitást a tradicionálissal szembeállítva éppen az jellemzi, hogy a XVI. század, a nagy földrajzi felfedezések óta, amely lehetővé tette a kontinensek közötti világkereskedelem kialakulását, az emberek és földrészek közötti érintkezés, a kereskedelmén túlmenően, egyetemessé vált. A hierarchikus munkamegosztáson alapuló világpiac létrejöttével vette kezdetét a modern vilárendszer története (Wallerstein)¹¹². A kialakuló kapitalizmussal a fokozatosan terjedő, mára, a globalizáció korára már terjedelmileg majdnem egységesedő világgazdaság és a világgazdaság egyenlőtlen fejlettségi szintjei és ezek hierarchikus újratermelése vezet a vilárendszer differenciálódásához. A működési törvényszerűségeiben egységesedő világgazdaság és az egyenlőtlen fejlettségi szinteken egzisztáló vilárendszer, melynek nemzetállamai és regionális összetevői vannak, képezik az iskola által kidolgozott autonóm elemzési egységeket, a hosszú távú világgazdasági folyamatok bázisán.¹¹³ Az iskola másik módszertani premisszája szerint ugyanis a vilárendszerben játszódó folyamatokat a „longue durée”, a hosszú távú folyamatosság és a rövid távon zajló változások összehasonlítása szempontjából kell elbírálni. Azért, mert szemben a rövid távok gyorsan ingadozó és változó viszonyaival, a konjunkturális mozgásokéival, ezek a tőkefelhalmozás tartós meghatározottságait, feltételeit és uralmi viszonyait képesek megmutatni. A biztonság pedig a globális kapitalizmus világában nem lokalizálható nemzetállami szinten, ha egyszer a nemzetállamok is ki vannak téve az egyetemes kommunikáció és tevékenységcsere világpiacon és vilárendszerben zajló nyomásának. Ezért célszerű a kritikai társadalomelmélet nézőpontjainak problémákra való kiterjesztése mellett specifikusan Wallerstein nézeteinek a bemutatásából kiindulnunk. *Így válik – hipotézisünk szerint – a közbiztonság partikuláris szemléletű, pozitivisták kérdésfelvetése a vilárendszer, nemzetállam és lokális viszonyok eltérő dimenziójú, mert részben eltérő törvényszerűségeknek engedelmessé váló problematikájává.*

Wallerstein közbiztonság diagnózisa – a vilárendszer alakulásának hosszú távú szemlélete nyomán

A világgazdaság és a vilárendszer hosszú távú tendenciáinak vizsgálatánál Wallerstein a tőkefelhalmozás eddigi módjait kikezdő szekuláris, évszázados folyamatokból indul ki¹¹⁴. Gazdaságtörténeti dimenziójába helyezve, jelenleg a negyedik Kondratyev ciklus leszálló ágának (B szakasz) végén élünk, melyet a közeljövőben kell felváltania az újabb hosszú

¹¹¹ Ránki György: *Közgazdaság és történelem – a gazdaságtörténet választásai*. Akadémia, Budapest, 1977:41-53.

¹¹² I. Wallerstein: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása Gondolat*, Budapest, 1983.

¹¹³ Michel Beaud: *Histoire du capitalisme 1500-1980* Éditions du Seuil 1981. És I. Wallerstein: *Le capitalisme historique* Éditions La Découverte, Paris 1985.

¹¹⁴ Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A vilárendszer alakulásának hosszú távú szemlélete *Eszmélet*, 1999/43:17-36. (ford: Pach Éva). Megjegyzendő, a szerző ezen írása tekinthető egy egész sereg egyéb munkája közérthető formájú, 'haute vulgarisation' kifejtésének.

távú, 25-30 éves konjunktúra (A) szakasznak. Szemben azonban az eddigi ciklusokkal, a növekedés korszak dinamikájának feltételei nem látszanak fenntarthatóknak. Különösen három tényező miatt látszik problematikusnak az eddigi felhalmozási modell követhetősége – a világgazdaság szintjén.

Az első szekuláris tendencia a reálbér szintnek, mint a termelési költségek hányada alakulásának átlagban számított, a világgazdaság egészében játszott alakulása. Világos, hogy minél alacsonyabb a bérhányad, mint a termelés költség tényezője, annál magasabb a profitszintje és megfordítva is. Hogy mi határozza meg a reálbér színvonalat, az viszont a munkaerő és a munkáltató közötti erőviszonytól függ a világgazdaság adott övezetében és szektorában. Manapság az ipar periférizálódása, azaz a termelési szektoroknak az alacsonyabb bérű térségek felé áramlása a meghatározó tendencia. Ennek következtében ment végbe a világrendszer derularizálódása, de úgy, hogy ez az ötszáz éves folyamat gyorsan felfelé ívelő görbét mutatott 1945 után. A perifériák iparosodtak és népességük megszűnt agár népesség lenni, viszont közben nem szűnt meg ezen újonnan iparosodott országok periférikus elmaradottsága, mert a negyedik ipari forradalom következtében végbe ment a hagyományos ipar leértékelődése, periférizálódása (G. Arrighi, 1992). Tehát a periféria iparosodását az ipar periférizálódása követte – idézhetjük a fő folyamatot megragadó Arrighi formulát. Ebben a keretben válik értelmezhetővé, hogy miután az egész világrendszer deruralizálódik, a perifériák iparosodása és urbanizálódása nyomán a tőkéseknek egyetlen választási lehetősége az lesz, hogy az osztályharcokat a jelenlegi helyszíneken és az egykori a harmadik világban is folytassák. A formális értelemben vett bér munka gazdaságok kiterjesztése az eddigi agrárterületekre, tehát maga után vonja, hogy fokozatosan záródnak az új munkaerők megszerzésének területei, s a harmadik világ új munkássága előbb-utóbb, de elkezd majd érdekérvényesítő nyomást gyakorolni a bérszintekre. Ha pedig ez párhuzamosan megy végbe a világgazdaság más régióiba élőkkel, akkor a munkapiac, mint a munkabér szintjét meghatározó objektív tényező ki lesz téve a munkabér szintjét meghatározó másik, politikai tényezőnek.¹¹⁵

A munkabér költségek alakulásának kiegyenlítő tendenciája – az első strukturális nyomás – mellett lép fel a második évszázados tendencia, a *termelési költségek externalizálása* lehetőségének elzáródása. Fogynak azok a hasznosítatlan térségek, amelyek egyfelől a nyersanyagokat adják a ipari kapitalizmus számára, másfelől ahova el lehet telepíteni – a bioszféra épségét közvetlenül károsító következmények nélkül – a hulladék anyagokat. A nyersanyag vételezés-hulladék elhelyezés 500 éves gyakorlata nem mehet tovább, részben mert elfogynak az érintetlen területek, részben pedig a problémák sokasodásával arányosan növekednek azok az ökológiai mozgalmak, amelyek meggátolják a termelési költségek ún. externáliáinak eddig követett és követhetett minimalizációs stratégiáját. Az externáliák súlyosbodó problémája pedig a profitráta ($m/c+v$) alakulására olyan újabb súlyos nyomást gyakorol, amely a világgazdaság keretein belül e ráta süllyedő tendenciáját erősíti – éppúgy globális értelemben, mint az egyes cégek profitrátáját illetően –, az anyagi ráfordítási költségek (c) drasztikus növekedése következtében.

¹¹⁵ Hogy e levezetést egy saját, élő példán keresztül régióinkban szemléltessük: Az EU országaiban napjainkba váltak ismeretessé az euro-sztrájkok, melyek közül a francia, az olasz és a spanyol munkásság együtt sztrájkolt a francia progresszív kormány 35 órás munkahét törvénye mellett, hogy az egységesítéssel tegye hatástalanná a világrendszer centrumába is betört munkapiaci megosztottságot. Legutóbb ilyen sztrájk 1999. november 3-án volt Madridban, a Plaza de Las Coltes-en.

Ha eddig parafráztuk, tömörítettük és kiegészítettük a mondanivalót, akkor most már, a harmadik tényezőhöz, a *fiskális krízishez érve*, melyet a társadalomtudományok köztudatába először James O'Connor világhírű munkája (*The Fiscal Crisis of the State*, 1973) vitt be, érdemes szó szerint is gyakorta idéznünk Wallerstein-t. Azért, mert a világgazdasági tőkefelhalmozás strukturális korlátainak elemzése ezen a ponton kapcsolódik szorosan vett témánkhoz, a közbiztonság helyzetéhez. Szerzőnk ugyanis a fiskális krízis kérdését vezeti át *az államstruktúrák delegitimálódásához*, s itt érünk el a világrendszer biztonsági problémájához. „A harmadik nyomás az adózás szférájában található. Az adózás természetesen fizetség a szolgáltatásokért, és ezért indokolt termelési költségként fogható fel, feltéve, ha nem túl magas. Na mármost, mi határozza meg az adószintet? Természetesen állandó igény van a biztonsági szervezetekre (katonaira és rendőrire). Ez az igény, mint tudjuk, évszázadok óta folyamatosan növekedik, mert emelkednek a biztonsági eszközöknek, a katonai műveletek hatókörének és az érzékelhetően szükséges rendőri intézkedéseknek a relatív költségei. A második folyamatos növekedés a világ polgári bürokráciájának a méreteiben mutatkozik meg – ennek funkcióját mindenekelőtt az adóbehajtás szükséglete, másodsorban a modern állam bővülő feladatainak ellátása teszi ki.

A legfontosabb bővülő feladat bizonyos igényekről való gondoskodás. Ez sem szabadon választható költség: ezeknek a gondoskodásoknak a gyarapítása ugyanis a viszonylagos politikai stabilitás biztosításának fő eszköze, válaszul az alacsonyabb rétegek növekvő elégedetlenségére, amelyet a reáljövedelmek növekvő polarizációja vált ki belőlük; ez utóbbi pedig a világrendszer létének állandó jellemzője. A kormányok szociális-jóléti erőfeszítései lényegében törlesztések abból a célból, hogy megszelídítsék a „veszélyes osztályokat”, azaz az osztályharcot korlátok között tartásuk.

Az ilyen jellegű tömegigényekre adott választ „demokratizálásnak” nevezzük, és ez szintén egy nagyon valóságos szekuláris tendencia. A szóban forgó tömegigények: az oktatási intézmények, az egészségügyi szolgáltatások és a jövedelem garantálása az egyén egész életére szólóan (főleg a munkanélküli biztosítás és a társadalombiztosítás az idősök számára). Két dolgot szükséges megjegyeznünk ezekkel az igényekkel kapcsolatban. A világrendszer egyre több zónájában léptek fel, és ma már szinte univerzálisak. Továbbá az igények szintjei folyamatosan emelkednek minden országban, nincsenek világosan látható határaik.

Ez azt jelenti, azt kell jelentenie, hogy az adókulcsok folyamatosan emelkednek úgyszólván minden országban, és legfeljebb csak időnként csökkennek, kis mértékben. Ám, egy bizonyos ponton az ilyen újraelosztó adózás olyan szinteket ér el, ahol komolyan beleütközik a tőkefelhalmozás lehetőségébe. Ebből következik, hogy az „államok fiskális válságaiként” értelmezett jelenségre a tőkés ma az adók leszorításának követelésével reagálnak, és a tömegek támogatását kérik azon az alapon, hogy az egyéni adózás is meredeken emelkedik. A dolog ironiája az, hogy míg az adókorlátozást a tömegek gyakran támogatják, egyáltalán nem támogatják a jóléti szolgáltatások visszanyesését (sem az oktatásban, sem az egészségügyben, sem a jövedelmi garanciákban). Sőt, ugyanakkor, amikor nagy lármát csapnak a magas adózás miatt, a kormány szolgáltatásai iránti tömegigények szintje emelkedik. Tehát itt is tapasztaljuk a tőkefelhalmozásra nehezedő strukturális nyomást.

Tehát itt tartunk most: három fő strukturális nyomás a tőkés tőkefelhalmozó képességére – olyan szekuláris tendenciák eredményeként, amelyek folyamatosan zárnak fölfelé. Ezt a válságot, amely nem a növekedés, hanem a tőkefelhalmozás válsága, tovább bonyolítja egy

másik jelenség: az *államstruktúrák legitimitásának elvesztése*. Az államok a tőkés tőkefelhalmozó képességének igen fontos elemei. Az államok tesznek lehetővé kvázi-monópoliumokat, amelyek a kiemelkedő profitszintek egyetlen forrásai. Az államok működnek annak érdekében, hogy elnyomással vagy békéltetéssel megszelídítsék a „veszélyes osztályokat”. Az államok azoknak az ideológiáknak a fő forrásai, amelyek a néptömegeket rábírják arra, hogy viszonylag türelmesek legyenek.” (1999:31-32.)

Az elmúlt két évszázadot a haladásba vetett hit, a dolgok jobbra fordulásának hivatalos liberális ideológiája uralta, s intette ezzel türelmességre a néptömegeket és dolgozó osztályokat. Mindaddig, amíg a rendszerellenes mozgalmak – kommunista, szociáldemokrata, nemzeti felszabadító – *mozgósító szakaszukban voltak*, kiterjedt támogatásra leltek. Minthogy azonban 1945 utáni negyedszázadban világszerte hatalomra jutottak, a kondratyevi A periódusban, tesztelésnek lettek kitéve. Az eredmény negatívnak mutatkozott. A centrum országokban, reformjaik ellenére sem voltak képesek arra, hogy jelentős mértékben csökkentsék a belső polarizációt, s politikai egyenlőséget teremtsenek. A centrum zónáján kívüli rezsimek pedig strukturálisan bizonyultak képtelennek arra, hogy lépést tartsanak a gazdag országokkal.¹¹⁶ Ezért következett be a rendszeropozíciót kínáló társadalmi mozgalmakból való tömeges kiábrándulás „Addig a fokig, ameddig e mozgalmak megtartják támogatottságukat, ez legföljebb a kisebbik rossz, amennyiben egy reformista csoport talán jobb, mint egy jobboldalibb alternatíva, de ettől még mindez természetesen nem az új társadalom előhírnöke.

A fő eredmény az állami struktúrák iránti tömeges bizalomvesztés volt. A néptömegek a világon – azután, hogy az államok felé fordultak, mint az átalakulás tényezői felé – most egy még mélyebb szkepticizmusba „húzódtak” az államnak az átalakulást előmozdító, vagy akár csak a társadalmi rendet fönntartó képességét illetően.

Ennek az egész világon feltámadó államellenességnek két azonnali következménye van. Az egyik az, hogy a társadalmi félelmek eszkalálódnak, és az emberek mindenütt visszaveszik az államoktól a személyes biztonságukról való gondoskodás szerepét. Ez persze egy negatív spirál eredményez. Minél inkább teszik ezt, annál nagyobb a zűrzavar és az erőszak, és minél nagyobb a zűrzavar és az erőszak, annál kevésbé képesek az államok a helyzet kezelésére, következésképp annál több ember vonja meg bizalmát az államtól, ami azután tovább gyengíti az államok képességét arra, hogy gondoskodjon a személyes biztonságról. Már benne vagyunk egy ilyen spirálban, amely a világrendszer különböző országaiban, különböző iramban, de úgyszólván mindenütt növekvő iramban gyűrűzik.” (1999:33-34.)

„Amint a világ gazdaság a terjeszkedés új periódusába lép, ezáltal éppen azokat a feltételeket fogja súlyosbítani, amelyek a végső válság felé vezetnek. Technikailag szólva, az ingadozások egyre vadabbak lesznek, illetőleg egyre „zűrzavarosabbak”, és a pálya görbénének iránya egyre bizonytalanabb, mivel az útvonal egyre cikkcakkosabbá válik,

¹¹⁶ Empirikus igazolás ehhez: „Az adatokból kiderül, hogy a 93-ból 88 állam, vagyis a lakosság 94%-a 1975-83-ban annak a zónának a határain belül maradt, amelyben 1938-50 között volt. Ha az időszakot egészen vesszük, a tőkés világ gazdasági hierarchiájában a felfelé és a lefelé történő mobilitás kivételnek számít. (A Líbia-eset költségeit leszámítva.) A kivételek két felfelé irányuló mobilitási esetről szólnak, az egyik a félperifériából a centrum felé (Japán és Olaszország), egy másik a perifériától a félperifériára (Dél-Korea, amelyhez hozzátehető lenne talán Tajvan, ha elérhetőek lennének az utóbbi évek adatai), valamint egy lefelé irányuló mozgás a félperifériáról a perifériára (Ghana). Arrighi, *Eszmélet*/15-16. 1992:155-160.)

mindez nagyobb sebesség mellett. Ugyanakkor arra számíthatunk, hogy a kollektív és az egyéni biztonság foka – lehet, hogy szédítően – csökkenni fog, mivel az állami struktúrák egyre többet veszítenek legitimitációjukból. És ez kétségtelenül növelni fogja az erőszak mennyiségét nap mint nap a világrendszerben. Ez a legtöbb ember számára félelmetes lesz, és annak is kell lennie.” (1999:35.)

II.

Ha tehát a világrendszer szintű elemzés nem téved, s az állami struktúrák iránti bizalomvesztés a társadalmi félelmek eszkalálódásával fog járni, ahol az erőszak mennyisége napról-napra nő a világban, nos ott, a rendvédelemnek lenne dolga elég, csak hogy a fiskális krízis megakadályozza a közrendőrség adekvát szintre fejlesztését. A neokonzervativizmus negyedszázados előre törése mellett, alighanem ez a folyamat váltotta ki nyugaton, a centrum országokban a biztonsági magánszemélyzet virulenciáját.¹¹⁷ A hanyatló közbiztonság komplementerévé vált a biztonság magánbiztonsági vállalkozások útján történő előállítási kísérlete, amely a biztonság piacán beszerezhető szolgáltatásokat árul. Nem problémátlanul. Olyan szolgáltatásokat, amelyet csak a szupergazdagok engedhetnek meg maguknak, s ahol a magán és a közelem – mint látni fogjuk – nem minden tekintetben választható el egymástól. Nemcsak a gazdag népeség településszerkezetileg is elváló külön villanegyedeiről – az egykori harmadik világban villamos áram szögesdrót kerítéssel és fegyveres őrökkel ellátott részeiről – van szó, hanem a közlekedés rendjébe őrző gépkocsikkal résztvevő magánszemélyekről. Olyanokról, akik nem közfunkcióik okán kapnak védő díszkíséretet, mint az államok közjogi méltóságai és diplomatái, hanem magángazdagságuk okán. A példa jól mutatja, hogy a közbiztonság hanyatlása nem, vagy nem elsősorban szakmai kérdés, hanem olyan társadalmi probléma, amelyre különböző formájú és súlyú szakmai (rendvédelmi) válaszok születhetnek, *de nem születhet meg a szakmai válasz*. A válasz szakmai eleme, hogy a nemzetállamok bűnüldöző és egyéb rendvédelmi szervei együttműködnek (Interpol, Europol, Schengeni Egyezmény), regionális és internacionális keretben, de ahogy ezzel védettebbé teszik országaikat, régióikat a feszültségek ott és akkor történő, bűnözés útján való levezetésétől, úgy növelik meg a feszültséget, *zónáikon kívül*. Azaz ha a világrendszer szintjén egyre növekszik a feszültség és az erőszak, akkor ezt nem közömbösítheti, csak máshova telepítheti és arányaiban változtathatja meg a centrumországok rendvédelmi szerveinek felkészültsége.

Mutatis mutandis *egy nemzetállamon belül* ugyanaz a problémátologatás jelenik meg az állami rendőrség és a magánbiztonsági szolgálatok munkamegosztásának hatása következtében: a bűnözés nem csökken attól, hogy a magánbiztonsági szinteken (is) védett népeség megjelent, hanem csak lejjebb szorult. A bűnözés céltáblái, a viktimológia törvényei szerint oda csoportosulnak át és összpontosulnak, ahol az alacsonyabb biztonsági szint következtében a cselekmények elkövetői nagyobb eséllyel léphetnek fel a siker reményében. A bűnözők sok szempontból képesek magatartásuk racionális kalkulációjára. Köztudomású, hogy nem a büntetések súlyosságát, hanem a felderítetlenségi mutatókat veszik figyelembe magatartásuk várható következményeinek kalkulálásakor. Kialakulnak

¹¹⁷ 1990-ben a biztonsági magánszemélyzet foglalkoztatási kategória az USA-ba az aktív népeség 2,6%-ra rúgott. Többen voltak, mint a hivatásos rendőrök (forrás: J. Decornoy cikke, Le Monde Diplomatique, 1991/11.) Magyarországon a vagyónvédelmi szolgáltatások száma megközelíti a 2000-et, az összlétszám pedig becslések szerint meghaladja a 40 ezret. (Finszter 1998/12:9.) Azaz már itt is többen vannak, mint a hivatásos rendőrök.

az alacsony és a magasabb biztonsági szintek szerinti övezetek, s az ebben a relációban állandónak vett bűnözési potenciál az alacsonyabb szint felé tevődik át.¹¹⁸

A magánhelyzetek különböző védettségi lehetőségei – a vagyoni különbségek függvényében – differenciálják a közbiztonságot: *a biztonsági magánszolgáltatások megvásárlásával plusz biztonsági szinteket teremtő népesség át tudja csoportosítani a bűnözés arányait a csak a közbiztonsági nívótól védelmet remélhető népesség terhére.* Az alacsonyabb szint biztonsága és a magasabb szint (köz+magánőrizeti) biztonsága tehát nem semleges-komplementer viszonyban áll egymással, hanem átterelő-kiegészítő viszonyban. A különböző vagyoni helyzetek rétegspecifikus biztonságot teremtenek tehát, s ezzel megszüntetik az állampolgári jogon, jogegyenlőségi alapon működő, elvileg mindenki számára egyformán hozzáférhető biztonsági szintet, azzal, hogy a potenciális veszélyt (vagy ennek egy részét) átcsoportosítják az alacsonyabb szintre. *A differenciálódó rendvédelem így szüli meg a számottevő vagyoni különbségeken keresztül a jogegyenlőtlenséget.* Ez pedig alkotmányellenes, mert alapjogot, a jogegyenlőségre épülő [Alkotmány 70/A. §. (1-3.)] jogrendet sérti. Miért?

A jogegyenlőséget érvelésünkben – ezúttal – nem kívánjuk helyettesíteni a társadalmi egyenlőség gondolatával. „A jogegyenlőség – ahogy azt Schmidt Péter az Alkotmánytan (Osiris, 1996:164. negyedik kiadás) megfogalmazza – formális egyenlőség, amely csak annyit jelent, hogy minden ember a közhatalomhoz képest egyenlő.” Az Alkotmány 70/A. §. (1-2.) bekezdése szélesen értelmezett egyenjogúság fogalmakat ad. De hogy ne ezen a széles országúton járjunk, idézzük csak fel a 3. bekezdést, amely kimondja: „Az állam a jogegyenlőség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölését célzó intézkedésekkel is segíti.”

A biztonsági magánszemélyzet ezzel a jogegyenlőségi állammal szemben éppen az esélyegyenlőtlenségeket növeli, intézményteremtéssel, jogszabályi úton. Ha nem lenne az Alkotmány 70/A. §. (3), akkor csak érdeksérelemmel járna a biztonsági kockázat alacsonyabb szintre történő áttelepítése a magánőrizeti tevékenységgel, de mivel a 70/A. § (3) érvényes eleme Alkotmányunknak, ezért itt *expressis verbis* jogsérelem valósul meg. Az Alkotmány ugyanis nemcsak normák, hanem jogelvek és jogtételek együttese. Ahhoz tehát, hogy a biztonsági magánőrizet intézményének megteremtése ne legyen alkotmányellenes, vagy törölni kellene az Alkotmányból a felidézett bekezdést, s feledni kellene, mint programot vagy pedig át kellene fogalmazni az ellenkezőjére, s ekkor a jogegyenlőtlenség tényeként mutathatná fel, hogy: „Az állam a jogegyenlőtlenség megvalósulását az esélyegyenlőtlenségek növelését célzó intézkedésekkel is segíti.” Például a közfunkciók azon privatizálásával, amellyel egyfelől jogszabályi úton létrehozta a biztonsági magánszemélyzetek megteremtésének magánjogi lehetőségét, másfelől, amely szolgáltató tevékenység bár legitim erőszak monopóliumot de facto nem gyakorolhat ugyan (egyenlőre), de jure az erőszakkal való potenciális fenyegetést valósítja meg a hétköznapi élet bizonyos tartományaiban. Végső elemzésben tehát azt állítjuk, hogy *a biztonsághoz való, jogegyenlőségi jogot sérti a vázolt veszély áthárító mechanizmusok létesítésének engedélyezése.*

A helyzet világossá tételéhez vegyünk egy ellenpéldát: mi az ami nem jogi kérdés és hol kezdődnek a jogi problémák. Az, hogy valakinek a gépkocsijában milyen technikai

¹¹⁸ Pontosan úgy, ahogy ezt Irwin Shaw: Gazdag ember – szegény ember c. neorealista regényében leírta

berendezés van, – döntően vagyoni kérdés. Nem lesz jogi konzekvenciája, csak más védelmi szintje egy légszákos, ABS-es, kipörgésgátlós gépkocsinak, mint az ezeket vagy ezek egy némelyikét nélkülöző autónak. De ettől még a közlekedés egyenjogú tényezői, azonos KRESZ szabályok vonatkoznak rá. A közlekedési balesetek ugyanis olyan véletlen tömegjelenségek, melyeknek résztvevőiről egyfelől nem feltételezhető, hogy szándékosan idéznének elő baleseteket, másfelől pedig azonos szabályok vonatkoznak mindenkire. De ott, ahol a bűnözők magatartásának hatására – tudatos döntéseiken keresztül – az áldozatok kockázata változik meg, a plusz biztonsági szint rétegspecifikus elérhetősége következtében, ott a jogegyenlőség megy veszendőbe. Ez pedig *refeudalizáció*.

III.

A magyarországi helyzetre vonatkoztatva, nemzetállami keretekbe és a minimális állam álláspontjáról gondolta át a magánbiztonsági vállalkozások helyzetét Finszter Géza (Belügyi Szemle 1998/12.). Ő igényesen érvel az államilag szervezett biztonság és a vagyonvédelmi cégek szakszerű és civiljogi konstrukció között életképes párhuzamos, egymást kiegészítő megoldásának szükségessége mellett. Hiszen egyfelől be kell látni, hogy „kizárólagos állami eszközökkel általános biztonságot nem képes (senki) garantálni”, másfelől a biztonság megteremtésének hatósági monopóliumát olyan etatista hagyománynak fogja fel, amely alkotmányos keretek között nem tartható fenn. (Hogy miért nem, ezt már nem vezeti le.) A legitim erőszak monopólium vonatkozásában pedig különösen az államigazgatás és a büntetőjogi szankciók alkalmazási területén tartja kívánatosnak a kizárólagos állami jelenlétet. Az új helyzetben olyan tanulási folyamattal állunk szemben, ahol mindhárom szereplőnek – az államnak, a tulajdonosoknak és a vagyonvédelmi cégeknek is – tanulniuk kell. Pozíciója szempontjából fontos rámutatni arra, hogy „A vagyonvédelmi cégeknek meg kell tanulniuk, hogy ... képesek legyenek a közbiztonság érdekében együttműködni a rendvédelmi szervekkel, de úgy, hogy saját tevékenységükben hatósági jogosítványokra nem tarthatnak igényt, viszont az emberi jogok tiszteletében a közhivatalokkal azonos mértékű felelősséggel tartoznak.” (Belügyi Szemle, 1998/12:6.)

Elismerve, hogy itt nem egykönnyen megoldható elméleti kérdésekről van szó, mégis tennénk szerzőnk álláspontjával szemben két ellenvetést. Egyfelől kiindulópontjához, másfelől pedig olyan konzekvenciák tekintetében, melyek végiggondolásától tanulmánya tartózkodott. Nézzük először a kiindulópontot. „A tulajdonszerzés szabadsága és a piacgazdaság áruvá teszi a biztonságot. A sikeres vállalkozások a vagyonok, a termelőegységek, a készletek, az ipari, a kereskedelmi és a szolgáltatási infrastruktúra olyan tömegű és terjedelmű értékeit hozzák létre, hogy az a tulajdonos által személyesen gyakorolt birtokvédelem lehetőségeivel hatásosan már nem oltalmazható. A gyarapodó magánvagyonok megvédése nem lehet hatósági feladat, minthogy ehhez az államigazgatásként működő rendszet kapacitása nem elegendő, továbbá mert a tulajdonosi jogok ilyen módon sem csorbíthatóak. Az értékek megóvása a tulajdon egyik részjogosítványához, a birtokláshoz tapad. ...

A privatizáció tehát megteremti a biztonsági piac keresleti oldalát. Ezzel egy időben nyilvánvaló lesz az is, hogy a vagyonőrzés és a személyvédelem olyan szakmaként művelhető, amely eszközeit nem a közhatalomtól kölcsönzi, hanem a tulajdonos szerződéssel átruházott jogosítványából alakítja ki. A közjogi viszony helyére a polgári jogi szerződés lép, a köztisztviselőből vállalkozó megbízott, az ügyfélből pedig a szerződést kötő megbízó lesz.” (Belügyi Szemle, 1998/12:5.)

A kiindulóponttal kapcsolatban azt vetjük fel, hogy minek hoztuk létre a közhatalmat, ha még a minimális állam teóriák szerinti alapfunkcióit is – a közrend és a közbiztonság fenntartása – a magántulajdonból (birtokvédelem, jogos önhatalom) vezetjük le? Ha a biztonsági piac keresleti oldalának megszületése után a kínálat garantálni tudja (tudná) a biztonságot, tehát a magán- és a közbiztonságot együtt, akkor minek a res publica dolga, hiszen a biztonsági szükséglet kielégítésének piacosított módja úgy, mint minden más szükséglet esetében, biztosíthatná kielégítésének módozatát, magánjogi konstrukcióval. Finszter álláspontja mögött ez a feltételezés húzódik meg – voltaképpen a Say dogma közterületre való kiterjesztésével, ti., hogy minden kínálat megszüli a maga keresletét –, hogy nincs különbség szükséglet és szükséglet, magán és köz dolga között. Minden privatizálható, a közbiztonság is és amikor ez megtörtént, akkor a szükséglet kielégítés piaci módozata már adekvát eszköz a cél eléréséhez. Az elgondolás ugrópontja azonban téves: a res publica nem integrálható zavarmentesen a res privata-ba a piacosítás útján.

A fegyverhasználat hazai története – 1971-től napjainkig – sem tanulság nélkül való. Először csak a mezőőrök kaptak fegyverhasználati jogot, hogy a TSZ pénzét a bankba kíséressék, s ne kelljen a szállításhoz külön rendőrt hívni. Aztán a vállalati rendészek is fegyver kértek és kaptak, saját vállalatuk vagyónvédelmének céljára. Később személyvédelmi célra is kiterjedt a fegyverhasználat. Az 1998. évi IV. törvény óta pedig a magánnyomozón és a személyvédelmen túl, már a *nem* saját vagyónkat védő vagyónügynökségekre (cégeket, üzletrészeket védő funkcióval) is kiterjed a fegyverhasználat. Tehát egyre absztraktabbá, általánosabbá és kiterjedtebbé válik a fegyverhasználó *alanyok* és a fegyverhasználati *jogcímek* (saját pénzvédelem, személyvédelem, más vagyónának vagyónvédelme) köre. Következésképp, egyre nehezebb a jogszerű fegyverhasználat kontrollját megszervezni.¹¹⁹ Önmagukban véve egyes racionális megoldások, a mennyiségi felhalmozódás minőségbe való átcsapódás okán, összhatásukban irracionális, kezelhetetlen helyzetekhez vezethetnek. Ne nyugtassuk meg azzal magunkat, hogy Amerika még messze van (ahol mindenféle rendű és rangú elmebeteg és 5-14 éves gyerekek is lövöldöznek), mert az út, amire léptünk ide vezethet. A fegyverdemokrácia pedig azt jelenti, hogy visszatérnek az önsegély elvéhez, azaz az államalapító szerződés visszavételéhez, a vadság állapotához.

A következmények tekintetében pedig csak megerősíthetjük az előző fejezetben tett ellenvetésünket, hogy ott, ahol részben a magántulajdonhoz kötik a közbiztonságot, ott valamilyen mértékben fellép a refeudalizáció jelensége. A gazdaság feletti magánhatalom egyesül a közfunkciókkal, s ezzel a polgári társadalom és a politikai állam elválását számolják fel, aminek következtében az erőszakkal való fenyegetés kapcsolódik a hétköznapi élethez. Ami mögöttünk volt, az lesz újra az etalon.

IV.

A közbiztonság és a magánbiztonság kettőségének bizonyos következményeit – sajátos konkurencia és modernizációs kényszer kialakulása, elhatárolási problémák fellépése, az emberi jogoknak a megbízó érdekkörén kívül eső érvényesítésére kevésbé érzékeny magánrendőrségek – Szikinger István: „Rendőrség a demokratikus jogállamban” című könyve számba veszi (1998:41-45.). Ő Magyarország vonatkozásában a problémát

¹¹⁹ A fegyverhasználati jog alakulására Házi András hívta fel a figyelmünket, az 1999. december 17-i „A közbiztonság-jogbiztonság és a közöttük lévő kapcsolatok” című Rendőrtiszti Főiskolán műhelykonferencián.

elsősorban a biztonsági magánvállalkozások szabadsága jogi helyzetének nem kielégítő szabályozásában keresi. Ennek ellenére, amikor a struktúra és funkció megkettőződésnek általános tendenciáinak síkját nézi a hivatalos és a magánrendőrségek kapcsolatának elemzésében, akkor eljut a „szürke rendészet” (Bob Hoogenboom) veszélyt jelző fogalmához. E szerint szürke rendészet (grey policing) az a rendszer, „amelyben a rendőrség, a különböző felügyeleti szervek és a magánrendőrségek ellenőrizhetetlen, alapvetően informális kapcsolata elmosza a felelősséget, így a rendőrség hagyományos kék színe szürkévé változik. Más országokban végzett kutatások is megerősítették Hoogenboom tételeinek érvényességét és az átláthatatlan rendészeti kooperáció veszélyességét. (Szikinger 1998:43.)”

Mi ennél erőteljesebben kell hogy fogalmazzunk, amikor a köz és a magánhatalom bizonyos refeudális tendenciáit mutattuk fel. Ugyanis nemcsak jogkörök és hatáskörök, következésképpen tevékenységek és felelősségek válnak átláthatatlanná, hanem egyfelől elméletileg az is világossá válik, hogy a *különös szervek* megjelenése és sokasodása az *általános közbiztonsági szerv működésének hatását is lerontja*, s ez akkor is így van, ha a közrendőrségi szervezet önmagában nem túl nagy hatásfokkal dolgozik vagy dolgozott. Képiesen szólva, a szürke zóna tehát a kék melletti fehér és fekete megjelenésének egyenes következménye. Másfelől a még nagyobb bajt a leíró – tehát még csak nem is feltétlenül ideológiakritikai értelemben vett – refeudalizáció, a polgári társadalom és a politikai állam elválasztottságának megsértése okozza.¹²⁰

Ezek után azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy van-e harmadik lehetőség, vagy az *államilag szervezett rendőrség* és a *magánbiztonsági szervezetek* nem problémátlan dichotómiájában kell-e maradnunk. Harmadik út lehetőségét rejti magában a közösségi rendőrség lehetősége, amely a lokális, helyi társadalomhoz kötődő elemzési szinten vethető fel értelmesen, két formájában. Egyrészt társadalmi önvédelmi alakzatként, másrészt professzionális közösségi rendőrségként (Community Policing).

I. Az első forma történetileg változatos módokon nyilvánult meg a vigilantizmus klasszikus, majd modern formáinál. Napjaink úgynevezett komplex társadalmában, ahol a munkamegosztás és szakosodás valóban minden eddigit felülmúló fokot ért el, viszont már nem vagy nem igazán jellemző.

¹²⁰ Tipizáljuk ilyen helyzeteket és jelenségeket. Ilyen jelenség az, amikor megbízója ingatlanát védő magánbiztonsági Kft. alkalmazottja azon túl, hogy oltalmazza megbízóját, a környező lakossággal szemben erőszakos vagy potenciális fenyegetéssel éri el jogilag megengedett cselekmények magánhatalom általi beszünttetését. (Kutya közterületen, utcán sétáltatása, gyermek megfélemlítése, görkorcsolya, biciklizés, zajjal járó játékok játszása stb.). Ilyen jelenség, hogy személyes intimitásuk feladására, felfüggesztésére kényszeríthetnek sporteseményt biztosító magánőrizetek, azon a jogalapon, hogy a jegyvétel polgári jogi aktusával alávetettük magunkat az ő közhasznú motózó tevékenységüknek. Ilyen, nem ritka jelenség, amikor az üzleti kalkuláció modorában, őrző- védő szervezetek felkínálják szolgáltatásaikat olyan boltoknak, amelyek erre – a burkolt kényszerrel való jogellenes fenyegetés nélkül – nem tartanának igényt. Ilyen jelenség, amikor a gazdasági kapcsolatokban erőfölényt fitogtatással befolyásolják őrző-védő vállalkozással rendelkező cégek alárendelt partnereik termelői és/vagy piaci magatartását. Vagy ilyen jelenség az is, amikor az erőszakkal való „látszólagos” fenyegetés is elég ahhoz, hogy jogellenes magatartás hiányában is hátrányt szenvedjen el valaki. Például így volt ez, amikor egy 16 négyzetméteres garázs lakást egy vállalkozó megvett, majd saját emebereivel megjelent a helyszínen, s az imbecill gyermekével bennlakó anyát a helység elhagyására készítette. (Népszava, 1999. december 13.)

A közösségi rendőrség működése is felvet elvi nehézségeket. Azt, hogy a társadalmi önvédelem formáiként létrejött spontán csoportosulások is átalakulhatnak, s kezdeti társadalmi kötődéseikkel szemben etatizálódhatnak.

Erre a nehézségre hoz példát Michel Foucault, aki a XVIII. századi spontán szerveződések átalakulását jellemzi. E csoportok népi kezdeményezésre vagy legalábbis a kispolgárság körében alakultak ki. A XVII. és a XVIII. századi kvékerek és metodisták azért törekedtek saját közösségeikben az erkölcstelenségek megzabolázására és tagjaik viselkedésének megreformálására, hogy biztosítsák az általuk kívánatosnak tartott rend megóvását – bizonyos értelemben éppen azzal a politikai hatalommal szemben – amely véres büntetőhatalmat érvényesíthetett a társadalom egésze fölött. „A törvény több mint háromszáz esetet nevezett meg, melyben a bitófa volt a büntetés. Ezek szerint a hatalom birtokosainak, az arisztokráciának, a bírósági apparátus urainak nem okozott nehézséget, hogy félelmetes nyomás alatt tartásuk az alacsonyabb néprétegeket. A szakadár vallási csoportosulásoknak elemi érdekük volt, kivonják magukat egy ilyen véreskezű és fenyegető bírói hatalom hatóköréből.” (Foucault: Az igazság és az igazságszolgáltatási formák. Latin Betűk, Debrecen, 1998:78.)

Itt tehát a társadalmi önvédelem az állami büntetőhatalom önkényével szemben, kisközösségi szinten szerveződik meg, azaz a feudális legalitással szemben a kisközösség önvédelmét és belső moralitásának érvényesítését képviselte. Ahogy azonban megváltozott a XVIII. század során e csoportok társadalmi beágyazódása és rekrutációs bázisa, úgy alakultak át az erkölcstelenségek visszaszorításának szervéből az állami büntetőhatalom védőbástyáivá.

Ezen átalakulás élesen veti fel a moralitás és a legalitás viszonyának alakulását. Ugyanis nem egészen közömbös, hogy milyen moralitás az, ami a legalitáson túlmenően, vagy – mint Foucault fenti példájában – a legalitással szemben lép fel. Itt vagyunk a közösségi rendőrség hatáskörének problémájánál. Teljes körű vagy legalábbis többségi konszenzuson alapuló társadalmi normák léte esetén volna min orientálódnia az ilyen rendőrségnek. De mivel heterogén közösségek, heterogén társadalmi normái alkotják a modern, plurális társadalom legalitáson túllévő társadalmi normavilágát, ezért a legalitáson túlmenő hatáskörök felvétele, s a hétköznapi moralitások feletti ellenőrzés, igencsak problematikusá válhat, mert jogalap nélküli és jogtalan beavatkozást jelenthet az adott kisközösség életébe.

Ha a társadalmi önvédelem szervezete a demokratikus ellenőrzéstől elszakad, azaz közösség nevében, de annak érdek és értékrendjével szemben lép fel, akkor a látens funkciók könnyen vezethetnek diszfunkciókhoz: helyi vagy regionális kiskirályok szemétdombjainak uralmi eszközévé válhatnak. A kapitalista alapú modernitás mai fokának egyik tulajdonsága éppen az „Organisationsgesellschaft”, a szervezeti társadalom. Ez pedig a nem, vagy csak formálisan demokratikus politikai környezet mellett, autoriter politikai kultúrák léte mellett könnyen az ilyen szervezeteknek való egyéni-állampolgári alárendelődést, függést idézhet elő. A társadalmi önvédelem működése tehát sohasem függetleníthető attól a politikai kultúrától, amelyben fellép. Ezért ez a decentralizált, öntevékeny megszerveződésre épülő szervezeti forma, mint az állami és magánrendőrségek dichotómiájából való kiút elvi lehetősége, erősen a helyi közösségek arculata által kondicionált.

II. A közösségi rendőrség – főleg az USA-ban e század utolsó harmadától terjedő – modellje nem keverhető össze a társadalmi önvédelmi mozgalmakkal, mert itt hivatásos, munkamegosztásosan elkülönülő, közhatalmi eszközökkel eljáró rendőri szervezetről van

szó – csak éppen működési módjukban igyekeznek a helyi társadalmak feltételeihez, szükségleteihez igazodni. Olyan, a lakossággal való együttműködésre hangsúlyt helyező törekvéstről van szó, melyet nemcsak a bűncselekmények elkövetésének mindig utólagos felderítése jelent, hanem a bűn megelőzés, a proaktív tevékenységek felvállalása.

A professzionizált, hierarchikus felépítésű rendőrség társadalomtól elidegenített vonásai leküzdésének kísérlete a Community Policing¹²¹. Azon a felismerésen alapul, hogy kerülendő az erősen centralizált, katonai jellegű rendőrségi működésmód, mert ez még a lakosság szimpátiáját is gyakran a bűnözők oldalára állítja. A jogsértésekre reagáló bűnüldöző típusú rendőrséggel szemben a közösségi rendőrség együttműködik a lakossággal, s nemcsak információkat gyűjt soraikból, hanem felhívja a lakosság figyelmét bűncselekmények veszélyére: hol, mit, hogyan kellene másképp csinálni ahhoz, hogy ne váljanak áldozattá, szűkítsék az áldozattá válás potenciális körét. Ennek érdekében adnak olyan bűnmegelőzési tanácsokat, melyek a biztonságtechnikai eszközök helyes alkalmazásával kezdődnek, s bizonyos magatartásoktól, helyzetektől való tartózkodással folytatódnak. A proaktív beavatkozással csökkenthető a bűncselekmények elkövetésének veszélye ott, ahol az állampolgárok nem veszik észre, hogy nem kellő gondosságuk, vagy egyenes gondatlanságuk, miként kedvez a bűnözésnek. A gondozatlanul hagyott javak – őrizetlen épületek, félkész épületek, elromlott útszéli autók stb. – egyfelől további állagromlásnak vannak kitéve, másfelől a bűnözők számára az a jelentésük, hogy szabad vagyoni prédául állnak. Ez az „áldozati központú megközelítés” nemcsak arra jó, hogy csökkentsék az elkövetésre alkalmas helyzeteket, hanem arra is, hogy bizalmat teremtsenek a lakosság körében, s így megalapozzák a további nyílt őszinte együttműködést, ami miatt az állampolgárok hasznos védelmezőjüket, nem pedig elnyomó, politikai ellenőrző, külső fegyelmező erőt fognak látni a rendőrségben. A helyi közösség és a vele együtt élő, problémáit ismerő rendőrség interakciója és bizonyos módszerek alkalmazása – lakossági kapcsolatokra épülő járőrözés, figyelőszolgálat szervezés, Neighbourhood Watch, téves vagy előítéletes sztereotípiák korrigálása – tehát a közösségi rendőrség.

A közösségi rendőrség meghonosíthatósága, alkalmazási területeinek, módszereinek nem ellentmondás mentes értékelése mellett is azt kell, hogy mondjuk: a hazai, gyenge lábakon álló, csak spontán, elszigetelt eseteket jelentő kísérleteket érdemes lenne kiterjeszteni és felfejleszteni, mert a rendvédelemben meglévő elvi és gyakorlati problémák súlya indokolttá tenné, hogy a rendőrség tanulmányunkban felmutatott válságából a kiútkeresést ebben az irányba jobban szorgalmazzák.

Kritikai fejtegetéseink célja éppen az volt, hogy egy olyan világban, melyben terjed az erőszak, továbbá terjesztik az erőszak kultuszt, felmutassuk azokat a nem kívánatos strukturális helyzeteket, veszélyforrásokat, melyeket kedvező esetben talán még mérsékelni lehet.

Jogtudományi Közlöny 2001/4.

¹²¹ Erről a törekvéstről részletesebben lásd Bólyai János tanulmányait: A közösség és a rendőrség viszonya Nagy-Britanniában és az USA-ban. Rendészeti Szemle 1993/2.

A közösségi rendőrség in.: Szociális Szakképzés Könyvtára ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék-Twins 1994. október

**APPENDIX –
esztétikai kóborlások**

Madame Bovary harca a nembeliségért

Egy asszony útkeresése – viszonyainak dinamikája tükrében

Sok mindent láttak és láttattak már a tovatűnő évtizedek során Flaubert regényének (Európa, 1984) hősnőjében, s magában írójában is. Az erkölcstelen házasságtörő nőszemélyt, s a házasságtörés költészetét megteremtő, s ezért és ennyiben kétes erkölcsi alapokon álló író¹²². A saját bukása felé rohanó, leányának nevelését hanyagoló, bűnös szenvedélye által motivált asszonyt éppúgy, mint a legnemesebb szerelmi érzések sodrába kerülő, vidékiességéből kitörni igyekvő tragikus lényt. Emile Zola szerint Flaubert azért mentegette és bocsátott meg főhősének, mert környezetét ugyanolyan bűnösnek tekintette, mint Őt magát, sőt – egyenesen úgy vélte – Emma ostoba környezete áldozata lett. Itt nem a romantika, hanem a naturalista realizmus az értelmezés kulcsa. A két véglet között pedig a közönyös és közömbös nőt, aki könnyelmű eladósodásával saját maga tragédiáját – öngyilkosságát – úgy és azért okozza, mert sem büntudatot, sem megbánást nem érez férjével és környezetével szemben, olyan személy lévén, aki nem tud különbséget tenni életvezetésében bűn és erény között. Ezen erkölcsi ítélőerő nélküliség álláspont egy másik magyarázó sémája szerint pedig idegi gyengesége miatt van mindez így. (Ernest Seillière, 1914:228-236.)

Az értékelésekben – melyekből felvillantottunk néhányat – megfogalmazódnak mindazon gondolati alapok, moralista, romantikus, naturalista, realista nézőpontok, melyek a regény megírása óta eltelt majd 150 év irodalomkritikáját is jellemzik.

Magunk semmiképpen sem látunk elszigetelt jellemproblémákat a főhősnél, mert azok mindenképp a korproblémákkal összefüggésben érthetőek és értelmezhetőek. Ami viszont túlmutat ezen jelentésrétegeken, az a *szociális elszigeteltségben és/vagy alávetettségben* kibontakozó kapcsolatok tragikuma – a nőkérdés. Ennek a tanulsága emeli Bovarynét az „örökkévalóságba”, legalábbis mindaddig, amíg a nők társadalmi kontextusai életben tartják a problémát. Flaubert-t – bizonyos értelemben¹²³ – szándékain túlmutató eredményhez vezette típusalkotó lángelméje. Hogy ezt feltárhassuk, ahhoz saját nézőpontunk, a nőkérdés nézőpontjából kell Emma kapcsolatainak dinamikáját jellemeznünk, s abban az értékvonatkozásokat fellelnünk. Művön belüli, textualista, és nem művön túli, hatástörténeti értelmezést választunk, amely kifejezi a főhős személyiségét, individuális karakterét, társadalmi kapcsolatait, vágyait és a vágyak megvalósíthatóságának

¹²² A regény hatástörténetének kétséget kizáróan legszomorúbb eseménye az volt, amikor 1857-ben Flaubert-t és kiadóját vallás és erkölcsgyalázás vádjával perbe fogta a második Császárság ügyészsége. A per anyagát tartalmazza a regény 'Bibliothèque de Cluny' féle, 1938-as kiadásának melléklete.

¹²³ Hipotézisünkhöz jó adalékul szolgál a tanítvány-barát Guy Maupassant azon jellemzése, mely szerint Flaubert szubtilis, finomlelkű egyéniség, aki inkább a világ mellett és nem e világban élt. A nőt megvetve, állandó művészi elragadtatásban, költői önkívület félemben alkotott. (1997:5.) ... „a nőt gyengéd és atyai barátsággal becézte, noha messziről szigorú bírójuk volt s gyakran ismételte Proudhon mondását: 'Az asszony az igazak pusztulása'.”: (1997:79-80.)

társadalmi korlátait helyezi az elemzés középpontjába. Ugyanis ezek hordozzák a művön túlmutató ma is érvényes tartalmakat, amelyek miatt a szerelem társadalomelméletének kibontása számára ma is paradigmaticus Flaubert regénye¹²⁴.

Madame Bovaryt mindenekelőtt szerelmi tapasztalatain keresztül ismerjük meg. Ezen tapasztalatok pedig négy kapcsolaton keresztül szerveződnek, de a főhős személyének állandósága és személyisége kemény magjának kapcsolatain keresztül történő kibontása lehetővé teszi, hogy az író tragikus fejlődésdinamikával ábrázolja a valóságos szerelem ellehetetlenülését, a III., fiók-Napóleon korabeli francia polgári társadalomban. A normandiai és nemcsak normandiai vidékiesség, a kisvárosiasság sűrű krónikájának realizmusa – orvos, patikus, segédjegyző, cselédek, postamesterek világa – tölti ki azt az epikai teret, melynek társadalmi szituációiban és erkölcsi milieu-jében a valóságos szerelem ellehetetlenül, a szabadságtörekvések eszeveszett rútsággá, majd családi tragédiává fajulnak. Ahogy Szerb Antal az irodalom és társadalom viszonyára vonatkozóan joggal jellemezte Flaubert pozícióját: „A regény a polgári Flaubert vádirata a romantika ellen. De ugyanakkor... a romantikus Flaubert szatírája is a nyárspolgárság ellen.”(1958:569.)

A fiatal Emma kiforratlan egyéniségként éli meg, családi késztetések következtében, hogy választásra még nem érett lényét apja elvárásainak megfelelően egy presszionált házasság útjára terelje. Flaubert Emma atyjának nézőpontjából írja le e kiinduló tényállást: „Az öreg Rouault nem bánta volna, ha már megszabadítják a lányától, mert nem sok hasznát vette a háztartásban. Magában még mentegette is, nem neki való a gazdálkodás, annál ő sokkal okosabb, meg aztán átkozott mesterség ez, senki sem lesz vele milliomos! Ő maga is, a jóember, nemhogy gyarapodott volna, inkább ráfizetett az egészsre. (31.) ... Amikor hát észrevette, hogy Charles-nak mindig kipirul az arca, ha ott van a lánya mellett, ami azt jelentette, hogy előbb-utóbb megkéri a kezét, már előre törte a fejét, hogyan is döntsön a dologban. Kicsit girhesnek találta Charles-t, s nem ilyen vőt kívánt magának; de az volt a híre, hogy rendes viseletű ember, takarékos, igen tanult, és amellet biztosan nem nagyon alkudozna a hozományért. Márpedig mivel az öreg Rouault épp akkor arra kényszerült, hogy huszonkét hold földet eladjon a birtokából, meg aztán, hogy tartozott a kőművesnek meg a nyergesnek, s a préselőt is rendbe kellett hozni:

„Ha megkéri – mondta magában –, neki adom.”(32.)

Ezek után nem meglepő, hogy első kapcsolata, férjével félresikerül, s nem oldja meg Emma számára a másik nemhez való viszonyát. Az író elbeszélő egyik kulcsmondatával: „Mindaz, ami közvetlen környezetét alkotta, ez az egész unt vidék, ezek az ostoba kispolgárok, ezek a szűkös viszonyok, az egész nagyvilágban csak afféle kivételnek, különös véletlennek tetszettek, és míg ő ezeknek rabja, ezeken túl – ki tudja, meddig? – a boldogság, s a szenvedélyek végtelen birodalma terjeng.” (75-76.) A kételyt és a reményt, egy igazi, valóságos kapcsolat reményét azonban fenntartja e sokféle bornírtsággal terhelt, kevés örömmel megáldott viszony. „Mielőtt még férjhez ment hozzá, azt hitte, hogy szerelmes belé; de mivel ez a szerelem nem hozott semmiféle boldogságot, azt kellett hinnie, hogy csalódott. S Emma próbált rájönni arra, mit érhetnek az életben az oly szavakon, mint boldogság, mint szenvedély, mint üdv és mámor – amelyek oly szépen hangzanak, legalábbis a regényekben.”(45). Azonban nemcsak a regényekben, hanem életében is adódik egy olyan szerencsés epizód, amikor a sajátjánál különb életformákkal

¹²⁴ A tanulmány egy készülő nagyobb munka fejezete

szembesülhet. Miután lelki életében felsejlik, hogy mi lehetett volna akkor, ha a sors egy másik étellel, másik férjjel ajándékozta volna meg, a márkiéknál tett látogatás során – a regény egyik legkitűnőbb részében – valóságos, reá élményszerűen ható tényállásokkal találkozunk. S nemcsak egy külön élet tárgyi kellékeivel (újonnan épített, olasz mintájú kastély; lovarda, stb.), báli ragyogással és a társasági élet számára újszerű és vonzó érintkezési formáival, lüktető tánccal, hanem az emberi relációk is felkeltik érdeklődését. („Szeretett volna belelátani mindegyiknek az életébe, behatolni a titkaikba, beleolvadni a létükbe.”) A kíváncsiság, az itteni élmény motívumai pedig kiterjednek *a nők elszigeteltségére* (... „egyedül, annyi nő között”; a férfiak az előszobában, a nők az ebédlőben külön ettek), a márki családjának múltját ábrázoló képeken keresztül, csaták hősein keresztül arra, hogy *történelmi jelentőségű életet is élhet az egyén*, s arra is, hogy a bálterembe beleselkedő parasztok *egy pillanatra szembesítsék saját fél-paraszi leánykorával*. („De a mostani órának vakító káprázatában leánykora, amely eddig olyan világosnak látszott, teljes egészében eltűnt, és ő majdnem kételkedett, hogy átélte-e valójában.”) Vágyak, célok, nem teljesen megfogható gondolatok, impressziók, a Vaubyessard-i utazás hatására nagy hasadást, valóságos szakadékot okoznak életében. Mérleget vont a múltra és mércéket állított fel a jövőjére nézve.

Tovább kell tehát Bovarynének mennie, és útja egy plátói szerelemhez, Léonnal való első kapcsolatához vezet. Kényszerházasságra plátói szerelem, majd beteljesületlen várakozásaira valós viszony következik Rodolphe-fal, hogy ennek már legyenek olyan pozitív hozadécai, amelyek a teljes emberi-női élethez kellenek, de amely azért a férfi részéről csalárd. Csalárd, mert már az első találkozásukból felépíti hódító stratégiáját, s a kész tervet lényegében a realizáció sem tudja eltéríteni előzetes medréből.

„Helyes asszonyka! – mondta magában. – Nagyon helyes ez a doktorné! Sötét szemű, szép fogú, formás lábú, s olyan könnyed, akárcsak egy párizsi nő. Honnan kerülhetett ide? Hol talált rá ez a kövér doktor?”

Rodolphe Boulanger ekkoriban harmincnégy esztendő volt; heves vérmérsékletű és eléggé éles eszű, egyébként jól ismerte a nőket, mivel sokat forgolódott köztük.

Emmát csinosnak találta, így hát egyre rágondolt, meg aztán a férjére.

„Azt hiszem, igen ostoba ember. Az asszony biztosan megunta. Fekete a körme, és háromnapos a szakála. S míg ő a betegeihez járkal, a felesége a harisnyáit javíthatja. S unatkozik. Szeretne a városba kerülni, s minden este polkázni! Szegény asszonyka! Hisz úgy tátoz, úgy áhítozik a szerelemre, mint egy konyhaasztalon felejtett potyka a vízre. Csak egy-két bók, s már imádná az embert, a fejemet teszem rá! S mily gyengéd volna! Milyen kedves! ...Jó, jó, de mi lesz azután? Hogyan szabaduljak meg tőle?”

Akkor a szerelmi bonyodalmak, amelyeket már előre látott, eszébe juttatták – ellentétképp – jelenlegi kedvesét. Egy roueni színésznő volt, ő tartotta ki egy idő óta, s amikor megállapodott e képnél, amellyel gondolatban is torkig volt már, ezt gondolta:

„Ó, Bovaryné sokkal csinosabb önála, és főképp mennyivel üdébb! Virginie határozottan napról napra kövérebb. Amellett már úgy unom az örökös áradozásait. S hogy falja a tengeri rákot.” (164-165.) Közös idejük múlásával kapcsolatuk a kezdet ellenére gazdagodik, elmélyül, s metamorfózison megy át: A hódító nemcsak meghódítja, hanem leigazza Emmát. Légyottjaik mégsem tudják feledtetni, hogy a nőnek a szexualitáson túl nincs mit elsajátítani a vidéki földtulajdonostól, mert társadalmilag üres, közös mondanivaló nélküli szeretőre lelt benne. Szerelmük ezért, e hiány okán kvázi házassággá alakul át. Flaubert így jellemzi kapcsolatuk mozgáspályáját: „De hát olyan csinos volt! S

Rodolphe-nak még alig volt dolga ilyen nyílt odaadással a szerelemben! Ezt az őszinte ragaszkodást annyira újnak érezte s olyan különbözőnek ledér és könnyű viszonyaitól, hogy egyszerre hízelt gőgjének is, érzékiségének is. Polgári józanságával megvetette Emma rajongását, szíve mélyén azonban mégiscsak kedvesnek találta, mert hisz az ő személyének szólt. S ezentúl, mivel biztos volt Emmának a szerelmében, többé nem feszélyezte magát, s egész magatartása észrevétlenül megváltozott.

Most már nem élt, mint azelőtt, olyan hízelt szavakkal, amelyektől azonnal könnyek gyűltek Emma szemébe; egyre ritkábban ölelte azzal a szenvedélyességgel, amely kedvese odaadását már-már az örületig fokozta; úgyhogy az ő nagy szerelmük, amelybe Emma úgy belemerült, oly módon kezdett apadni, mint egy folyónak a vize, amely felivódik a medrében, s Emma már észrevette az iszapját. Nem akarta elhinni, megkettőzte gyengédségét, Rodolphe viszont kevésbé titkolta a közönyét.

Emma maga se tudta már, megbánta-e, hogy odaadta magát, vagy hogy ellenkezőleg, nem kívánja-e még jobban szeretni a kedvesét. Megalázottsága, hogy ő gyengébb, sértődöttségé fajult, amelyet csak a szerelmi kék tudott úgy-ahogy enyhíteni. Nem is volt ez már ragaszkodás, hanem valami állandó elbűvöltség. Rodolphe leigázta Emmát. S az asszony már-már rettegett tőle.

Mindamellet a látszat sosem volt zavartalanabb, mivel Rodolphe-nak sikerült a viszonyt a maga személye szerint rendezni; s egy fél év múlva, mikor jött a tavasz, úgy éldegéltek egymás mellett, mint két házaspár, aki nyugodtan élesztgeti a házi tűzhely melegét.” (216-217.)

Hangsúlyos, hogy e viszonydinamikában¹²⁵ nem két kapcsolatról van szó (Léon, Rodolphe), hanem az első kapcsolat (Charles), a megnyomorítóan sikerült házasság tagadásaként, ennek kisserősége és beteljesületlen mivoltára adott reakcióként lép fel a második, Léon. Ha nem ment volna át Bovaryné ezen az érintés-mentes, romantikus elvágyódást megtestesítő viszonyon, akkor pedig aligha lenne érthető, hogy miért fogadja el Rodolphe hús-vér egyéniségét. Ezen harmadik kapcsolatának pedig kettős hozadéka van: valóságos, érzéki szexualitásával érett asszonnyá teszi Emmát. Olyanná, akinek át kellett mennie a szerelem technikai elsajátításán, akinek birtokába kellett vennie a „szeretöm van” élményének és helyzetének szellemi és lelki uralását, de aki alig hogy kitört e

¹²⁵ Az érvelés tartalmi megegyezése nélkül egyetértőleg idézhetjük Szávai János, hozzánk legközelebb eső megoldását. Megjegyezve, hogy tőlünk eltérően ő nem tette a regény értelmezésének gondolati alapjává a női létforma keresésének kérdését. „Ez a sajátos flaubert-i konstrukció önmagában is egy világképet mutat. Emma kiemelkedési kísérletei – férjhez megy, hogy megszabaduljon unalmas otthonától, rábírija Charles-t, hogy Yonville-be költözzenek a magunt Tostes-ből, viszonyt kezd Rodolphe-fal, hogy kiszabadulhasson falusi környezetéből, esztelen költekezéssel igyekszik magához láncolni Léont, hogy megfeledekezhessék mindennapos életéről – mindannyiszor kudarcot vallanak, mert a szituáció újdonsága csak ideig-óráig, csak pillanatig takarhatja el a változatlanságot. Az elbeszélő ki is mondja a regény egyik lehangsúlyosabb helyén (a Bovaryék Yonville-ba költözését előadó fejezetben). ‘Azóta, hogy a most következő események történtek, tulajdonképpen semmi sem változott meg Yonville-ben’. Ennek a változatlanságnak állandó korrelátuma (amint jó néhányszor el is hangzik a szövegben), az unalom. Azt a világot, amely Balzacnál még csupa drámaiság s ennél fogva csupa mozgás, amely Stendhalnál tágas ugyan, de oly alacsony egű, hogy csak társadalmi emelkedést engedne, ezért ott az ifjúságnak nincs helye, Flaubert-nél másfajta világ váltja föl, a hétköznapok világa, ahonnan nincsen szabadulás.” (1989: 113-114.)

kapcsolatában a romantikus szentimentalizmus – Párizsban joghallgatónak készülő diákkal folytatott – naiv hitéből, új nehézségekkel szembesül: miközben a Rodolphe-fal folytatott viszonyban saját testiségének, asszonyi öntudatának és hatalmának tudatára ébredt, azon közben kellett rádöbbenie, hogy e férfi méltatlan szerelmére. Esze ágában sincs új életet kezdenie vele, nem szökteti meg, ahogyan ezt Emma szeretné. A nő keserűen ébred rá, hogy Rodolphe, az „öntelt vidéki gavallér”, aki hatalmában tartja őt, s ezt nem tudja megbocsátani neki. (Gyergyai, 1984. 465.)

A próbára tett, s a próbát ki nem állt kapcsolat ezért nem folytatható, ki kellett lépnie belőle. A kiút keresés lehetőségét Léont újbóli feltűnése hozza magával. Jellemzően a férj jámbor, sőt segítő asszisztálásával, aki egyfelől színházi páholyukba invitálja Léont, majd később egyenesen arra biztatja Emmát, hogy visszajöhet az újabb előadásra is. Immáron nélküle, akinek erre nincs ideje, de „Nem szabad haboznod, ha úgy érzed, hogy ez jó hatással van rád.” Emma persze habozik, sőt beleszédül, hisz háromévi távollét után immáron érett nőként találkozik egykori – lelki – kedvesével. Érzi, tudja a veszélyét annak, hogy miután férje megcsalását kikísérletezte, s uralni vélheti az efféle házasságtörési szituációk kettős életét, új alapról indulhat kapcsolatuk. Vergődik, de nem tér ki a találkozás elől. „Bovaryné, ahogy hallgatta, csak bámult az évek múlásán; ezek az újra feltűnő dolgok mintegy kitágították a létét; mintha csak visszatért volna ezekhez az érzelmi végtelenségekhez; s időnként halkán ismételte, s félig csukott szemhéjjal:

– Igen, igaz!...Igaz!...Igaz!...” (298.)

Ezek az ismét feltűnő dolgok, tehát újra kitágították létét, s a nő ezt várta e viszonytól, hogy végre teljes emberként élhet. „Soha egyetlen férfit sem látott még ennyire szépnek. Egész magatartásából elragadó nyíltság áradt.” (300.) Olyasmi, amire mindig is vágyott, hogy értelmes társa lehessen valakinek, akinek van mit adnia, és akitől van mit elsajátítania. A heti egyszeri, zongoratanulásnak álcázott légyott, mit adhatott? Azt, hogy elmerülhettek egymás birtoklásában. „Léon először élvezhette a választékos női ízlés kifejezhetetlen finomságait. Még sohase volt dolga ilyen ápoltság, ilyen szemérmes öltözködéssel, ilyen pihegő galambra emlékeztető magatartással. Egyformán csodálta kedvese végtelenes fellengző lelkét s szoknyájának a csipkéit. Nem csoda, hisz igazi nagyvilági hölgy, férjes asszony! Egyszóval tökéletes szerető!” (334.) A nő számára ez azonban bizonytalanságokkal terhelt viszony maradt. Egymás birtokolták, de nem sokat adtak egymásnak. „Már nagyon is ismerték egymást, s nem érezték többet a birtoklás káprázatát, amely megszázaszorozza a szerelem örömét. Emma éppúgy megcsömörlött, mint ahogy Léon is belefáradt. A házasságtörésben Emma újra megtalálta a házasság minden ízetlenségét.” (366.) Viszonyuk elerőtlenedése közben Emma félt, hogy Léon, mint minden férfi egyszer majd elhagyja, akkor, amikor nősülni akar, hisz a férfiak mind gonoszak. Arra azonban már nem gondolt, hogy Léonnal megossza félelmeit, titkait. Arra, hogy intimitásukat a férjével vagy akár Léon elődjével, Rodolphe-fal való kapcsolatának átgondolásával, analizálásával és értékelésével mélyítse el. Arra sem igen, hogy milyen kölcsönös tevékenységformák tarthatnák őket össze. Hiányzott a feltétlen őszinteség összetartó dimenziója közülük. Kapcsolatuk kiüresedését csak késleltethette az ezernyi apró kis kedvesség, ajándék, amelyek saját világukat gazdagították. Együttléteik még így is időleges kiemelkedést jelentettek, melyek elmúltával az asszony rögvest összetört, visszahullott a hétköznapi életbe. Az élet kis csacskságainak, felszínes örömeinek feneketlen szélessége nem pótolhatta a mélység hiányát. Nem alakult és alakulhatott ki közöttük egymást gazdagító tartalmas kölcsönhatás, mert egyiküknek sem volt társadalmi perspektívája, egyikük sem tudta másikat magával vinni a hétköznapi életbe, lendületet

adni a kisvárosi konvencionalitások elvetésén túlmenő életnek. Csoporthoz, közösséghez tartozás hiányában erre nem volt sem terük, sem tervük.

Egyoldalú viszonyukban a kis segédjegyzővel Emma saját eszközeként bánt. Ez az eszköz csak egyszer, éppen akkor mondott csődöt, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá: Emma eladósodásán kellett volna segítenie az uzsorás-kereskedő Lheureux szorításában. Külső körülmény vet tehát végett nexusuknak. E próbatételt nemcsak Léon, hanem utóbb Rodolphe sem állja ki, amikor Emma tőle is három év után anyagi segítséget kér. Így mindkét szeretője, az aktuális és a múltbeli egyaránt cserbenhagyja, s nem marad más számára, mint végzetébe rohanni. Nem Párizsba, a szimbolikus és valóságos városba, valós élethez, valós kapcsolatokhoz jut tehát, ahol emberségét, tettvágyát próbára tehetné, kitörhetne kora kisvárosi társadalmának unalmas, konvencionális légköréből, hanem a suiciditáshoz jut el. Rodolphe-fal is, de főleg Léonnal való szenvedélyes, szertelen, de alapjában kielégítetlen viszonyának okát abban látjuk tehát, hogy az élet egyetlen – szexualitáson túlmutató, de abba belejátszó – szegmensét sem nyitják meg Emma számára kapcsolatai. Éppúgy elzárt maradt kapcsolataival mindenféle emberi, társadalmi közösségtől, mint ahogy férje mellett is csak az otthon magánya jutott osztályrészül.

Élettársainak utóélete igazolják tettét: egyikükkel sem lelhetette meg a partikularitástól a nembeliséghez vezető utat. Léon megházasodott, segédjegyzőből közjegyző lett. Rodolphe folytatta birtokos nemesi életmódját. Charles, a férje pedig arra sem volt képes, hogy miután a véletlen a kezére játssza Emma szerelmi levelezését, felfogja, voltaképpen mi is történt, s ne bárgyú megbocsátással reagáljon. „Nem, higgye el, nem haragszom!” – mondja felszarvazójának, akire éppenséggel jó oka volna haragudnia. Gyermeükre, Berthe-re ezen apa után 12 frank, s 75 centime maradt, ami útiköltségre volt elég Yonville-ből nagyanja falujáig. Hogy aztán szegénységük – új idők eljövételét sejtetve – pamutfonógyári bér munkásként kerestesse meg vele kenyerét.

Bovaryné emelkedni akart, de süllyedő családban és stagnáló társadalmi közegben élte életét – ez Flaubert konstrukciója tehát. A kisszerűség velük maradt, ott maradt Yonville-ben, az idők végeztéig. Bovaryné sem tudott belőle kitörni, de azzal, hogy szabadabb és szebb életre tört, mégiscsak túlélte önmagát: sorsa az akaró, cselekvő, szenvedő nő példáját mutatja fel, aki nem adja alább a teljes élet igényénél. Ahogy távolodtunk és távolodunk korától és társadalmától, úgy vesszük egyre inkább észre – a próza legnagyobb mesterének, a leghibátlanabb francia írónak (Szerb Antal, 1958:567) – e remekművében annak legfontosabb jelentésrétét. Azt, hogy a szabad, tartalmas szerelem felemelő, a földhözragadt végességből a végtelenbe, a partikularitásból a nembeliségbe kell, hogy emeljen. Madame Bovarynak bukott nővé kellett válnia ahhoz, hogy ezt az egyetemes mértéket tudomásunkra hozhassa.

Éppen fordítva van tehát, mint ahogy a bovarizmus filozófusa (Jules de Gaultier) és a vele azonosan értékelő Dobossy László teszik (1963:189), amikor Emmában azt a pusztító hajlamot látatják, amely „hitvány környezetébe tévedve, olthatatlan romantikus nosztalgiát hordoz magában valami más után, aminek elérésére nincsen képessége, sem ereje;...(bovarizmus az), hogy másnak képzeljük magunkat, mint amik vagyunk vagy lehetünk.”

Ezen álláspont cáfolata érdekében élünk az ellentétjéből való következtetés módszerével. Ugyanis semmit sem mutatna fel Bovaryné sorsa, ha kisiklott élete során nem tiltakoznék és keresne új utakat, hanem belesimulna a Charles és Yonville teremtette viszonyokba. Ezért a nyárspolgár átlag típusaival (Charles, Homais patikus stb.) szemben Flaubert Emma

esetében a típusalkotás eltérő módszerével élt: lényegtípust teremtett. Olyat, aki egyetemesebb, jövőbeli problémát is hordoz aktuális emberi-társadalmi környezeténél.

Guy de Maupassant erőteljesen mutatott rá a típusalkotás jelentőségére a műben „A Bovaryné-ban minden alak külön típus, vagyis végső összefoglalása egész sor, ugyanazon intellektuális rendbe tartozó lénynek.

A falusi orvos, a vidéki ábrándozó nő, a Prudhomme fajta gyógyszerész, a plébános, a szeretők, sőt az összes mellékfigurák is, valamennyien típusok, annál is inkább erőteljesen kidomborodó vonásokkal, mivel bennük azonos természetű megfigyelések tömege preelődik össze s a valószínűségnek annál is nagyobb fokával, mivel a maguk osztályának valóságos mintapéldányai.” (1997:19-20.) Azt azonban nem vette figyelembe, hogy Emma éppen nem a kor átlagtípusát képviseli, amikor nem alkalmazkodik, hanem a maga módján próbál kitörni. Nem megfigyelésen alapuló mintapéldány, hanem írói problémaérzékenységgel, ráérzéssel teremtett típus¹²⁶. Szerintünk Bovaryné a nőt, mint olyat személyesíti meg, aki eszménye felé, a szerelemben és a szerelem által való felemelkedés felé törekszik. Lényegtípus, mert hordozza az emancipálódó női létforma keresésének problémáját, aminek csak elvont lehetősége és vágya volt meg életkörülményeiben. Személyisége egyediségében, szertelenségében és vágyakozásaiban így megszüntetve-megőrződik a lényén túlmutató általánosabb problematika: a nők férfiakhoz és a világhoz való, teljességet nélkülöző aszimmetrikus viszonya.

Bovaryné a partikuláris egyén problémáiból az emberi nem öntudatának, a tartalmas szerelem öntudatának problémájához jut el, azon keresztül, hogy léte és személyisége összeütközésbe kerül kora társadalmának viszonyaival. Személyiségének vonásai, „szerelem panteizmusa” – s szomorú sorsú ember az, akinek e szakasz kimarad az életéből – ellentétbe kerül a fennálló viszonyok hordozta érvényes elvárásokkal, mert alapvető orientációjában újítást hordoz. Problémáit nem tudja és nem is akarja racionálisan – sem tradicionálisan (a hűségben letöltött unalmas élet biztonsága), sem célracionálisan (a fenyegető következmények elhárításának alkalmazkodó gesztusával) – megoldani, lévén, hogy *számára a szerelem értékracionális képződmény*. A boldogságkeresés materiális értéketikája jegyében ezt vállalja, ezt mutatja fel. Tragikuma abban is áll – hogy Balzacot idézzük – „hogy a társadalomban, szemben az állatvilággal, a nő nem mindig mutatkozik a hím nőtényének”.¹²⁷ Ez pedig – ott és akkor, és nemcsak ott és nemcsak akkor – épp elég ok volt ahhoz, hogy kapcsolatainak dinamikája a világból való kilépéshez vezesse el.

¹²⁶ C. Roy, aki radikális kritikájában Flaubert-et az „irodalmi szemfényvesztés egyik legremekebbül sikerült esetének” tekinti, idézi Duranty Bovaryné kritikáját, melyet a legjobb bírálatnak tart: „E regény – írta – azok közé tartozik, amelyek a kicirkalmazott rajzot juttatják eszünkbe, annyira aprólékos, kikörzözött, kiszámított, kimunkált, szegletes, s végeredményben száraz és szikkadt ... A stílus egyenetlen – folytatja Duranty – mint minden olyan embernél, aki mives mesterkéeltséggel, érzés nélkül ír, s néha olyan, mint egy irodalmi karikatúra, pedig költői, de nincs benne semmi egyéni. Ismétlem: mindig csak tárgyi leírás, sohasem élmény.” (1958:189.) Mi éppen azt vettük észre, hogy az átlagtípusosság helyzeteket és szereplőket érintő ‘mindig csak tárgyi leírását’ plasztikusan ellenpontozza Flaubert a Bovary-nő élményszerű, lényegtípusos ábrázolásával.

¹²⁷ Idézi: Lukács György, 1965:529.

Felhasznált irodalom

- Dobossy László, 1963, A francia irodalom története II. kötet, Gondolat, Budapest
- Gustave Flaubert, 1938. Réquisitoir, plaidoirie et jugement du Procès intenté à l'auteur devant le Tribunal Correctionnel de Paris (6e chambre) in: Madame Bovary Bibliothèque du Cluny 1984, Bovaryné Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: Gyergyai Albert Európa 1968, Flaubert levelei, Gondolat, Budapest
- Gyergyai Albert, 1984, Utószó, in.: Bovaryné, Európa, Budapest 1975, Világirodalmi Lexikon (Flaubert címszó) Akadémia (197-201) Lukács György, 1965, Az esztétikum sajátossága I. Akadémia, Budapest
- Guy de Maupassant, 1997, Gustave Flaubert (Ford.: Tóth Árpád), Palatinus, Budapest
- Claude Roy, 1958, Klasszikusok társaságában (Ford.: Bajomi Lázár Endre), Európa, Budapest
- Ernest Seillière, 1914, Le romantisme des réalistes Deuxième édition, Paris, Librairie Plon
- Szávai János, 1989, Nagy francia regények, Tankönyvkiadó, Budapest
- Szerb Antal, 1958, A világirodalom története, Bibliotheca, második kiadás, Budapest
- Ezredvég 2000/8-9.

A humánumtól el nem idegeníthető szépség, az otthonosság létélményének neo-realista festője – Ridovics Péter

Személyes, historikus mozzanat felidézésével kezdhetem Ridovics festői munkásságának jellemzését. Még a nyolcvanas évek elején Párizsban történt, hogy találkoztam – James Ensorral (1860-1949), „az elidegenedés festője” műveivel. A reám csak mondanivalója egységességével ható, de életérzéseinek, látásmódjának, festői habitusának egészével inkább csak ellenérzéseket kiváltó művésznak viszont meg volt az a hatása, hogy amikor ugyanezen évtized végétől megismerhettem Ridovicsot, festészetének egészéről hamarosan kialakult bennem azon polárisan ellentétes minőségi ítélet helytállósága, hogy nála, itt a századvégen éppen az élet igenlésének, a lét otthonossága megteremtésének tematikái és mondanivalója az uralkodó művészi habitus. A múltó évek és a szaporodó képek pedig nem gyengítették, hanem megerősítették az Ensor emlékezet egyfajta kontrapunkt hatásának használhatóságát és érvényességét. Igazolja és kifejezi ezt Tasnádi Attila műkritikus is, amikor Ridovics műveiben a felszabadultságot, a lélegzetvétel szabadságát tartja a legvonzóbbnak. Mint mondja, „ha valakire, rá tökéletesen ráillik Tamási Ábeljének frappáns megállapítása: Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” Valóban, e képeken az el nem idegenedett-lét, s az azt hordozó szépség az uralkodó esztétikai, pikturái minőség. Ridovics kompozícióiban és kolorit-világában a humánus tematikái harmóniába rendeződnek, hiányzik vagy csak ritkán bukkannak fel olyan esztétikai minőségek, mint a rút, az alantas, vagy a groteszk. A művészi ars poetica az élet igenléséhez, a szépség és a humánus meglátásához keresi a kifejező tematikákat és eszközöket, s találja meg enterieurjeiben, portréiban, tájképeiben, csendéleteiben, vagy éppen személyközi viszonylatok megragadásában.

Művei érzéki, képi megjelenítéséről, technikájáról, formájáról és ezekkel összefüggésben és legfőbbképpen témái egyfajta neo-realizmusáról azt mondhatjuk, hogy *művészete a figuratív és non-figuratív ábrázolás határmezsgyéjén mozog*. Legjobb képein termékeny és teremtő határmezsgye ez, mert megteremti a közvetlenül nem látható láttatását, azzal ahogy a mű belső formája, kompozíciója hordozza az emberi-tárgyi világ vagy a természeti valóság láthatatlan összefüggéseit, struktúráit. Olyan vizualitás életrehívásával, amely sajátos perspektívába rendezi a művi elő- és háttérrel, vagy éppen a személyközi kapcsolatokat. Az impresszionisztikus, nagy, bátor, lendületes ecsetvonások biztos szakmai felkészültséggel válnak a kompozíciós egység részeivé, hordozóivá, s a kompozícióban kialakított perspektíva artikulálja a tájat, a lakás-enterieur, csendéletet. Uralkodóan figurativitással kifejező, ha portréről (Erzsi; Vörös ruhás lány; Kékruhás lány; Fiatal fiú.) vagy ritkábban személyegyüttesről, személyek meghatározott viszonyáról van szó (Anyá gyermekével; Szüret) és nem figuratív, nem mimetikus az ábrázolás közvetlen eszköze, amikor tájképek, enterieur-ök a közvetlen téma. Itt ugyanis nem az adott szituáció, a közvetlen témaválasztás, hanem ennek millieuje, emberi-társadalmi, tárgyi hangulata, atmoszférája az érdekes és az érdekfeszítő. A nem-mimetikus mozzanatok fokozása adja a közvetlen témán túlmenő, túlmutató képzettársításokat, szellemi, lelki valóság-tartalmakat (Estefelé; Tassi szobám). Előbbi kedvet teremt a bensőséges csendhez, a termékeny, szemlélődő és alkotásba átcsapó magányhoz, – nem pedig kirekesztő, elszigetelő magányosságot hordoz a szobakép.

Az „Estefelé” túltengő, erőteljes kéksége a valami *után* hangulatát ragadja meg. De nemcsak azt és csak annyit tud kifejezni, hogy túl vagyunk a mindenkori mai napon, hanem azt is, hogy mozgalmassá tett napot mutat fel a hevenyészetten hagyott asztal, de élénk tekintetével az ablakban fekvő macska sem végezte még be dolgát, s mintha a félig elhúzott függöny is arra utalna, hogy olyasmi is hátra lehet még a napból, amihez el kell majd húzni a függönyt, s aminek bekövetkeztéhez már nem lesz szükség a nyitott ablakban trónoló fekete macskára, viszont szükség lesz azokra, akik nincsenek a képen. A látható idézi meg így a nem-láthatót, a láthatatlant, mert a kompozíció feszültsége, statikájában meglévő dinamikájával, a pillanatban megragadott előzményekkel érzékelteti, hogy e békés, képen jelenlévő előzményeknek következményei, életigenlő következményei, folytatása lehet még. Az élénk, erőteljes, de komor színek (kék, sötétlila, fekete) a fehérrel és a fény-árnyék kontrasztokkal egyaránt bevonják a külső szemlélőt a kép teremtette feszültségzónába, s az egyszerű millieut felruhazzák a „még történhet itt valami” többlet jelentésével. A tárgyi világ emberi szereplő nélkül idézi fel az embert. Azt, akinek estig már volt dolga, s azt, akinek az este még tartogat valamit. Ember teremtette szobabenső, tárgyiasság idézi fel a képen jelen nem lévő lényegest, fontosat, a cselekvő embert. Ez Ridovics tárgyszemlélő humanizmusa, életigenlése, képzelettel és képiséggel megtermékenyített realizmusa, tehát neo-realizmusa.

Számomra legtöbbet mondó, megjelenítő s ezért legjelentősebb képei hasonló módon építkeznek. A kompozíció a közvetlen jelenségformák non-figuratív, pleinair realizmusát mélyíti el, tágitja ki valaminő többletté. A „Reggel” (70*100) nőalakja is az előtér statikáját komponálja egységbe a nyitott ablak perspektívájával, a párhuzamos benső síkok kinti folytatásával. A reggelt a nap egészének bizalmat, emberi melegséget adó reményeivel, melyet éppúgy hordoz a félmeztelen asszony rusztikus gömbölydedsége, a mindennapok életszerű, közvetlen realitás-élményének felidézése, mint a kép színvilágának nagyszerűen tagolt és mégis egybejátszó, belső és külső, reggel és napközben optimista egységét megteremtő pasztelje.

Ridovics tud pontos lenni a részletekben, mert megvan ehhez is a mesterségbeli tudása. Tud festeni, anélkül hogy részletezne, anélkül, hogy naturalista tükrözést végezne. Csendéleteit és tájképeit, portréit egyaránt ez jellemzi. Siklós, Zebegény, Szigliget nem lehetne másutt, mint ahol van, mert e létező helységek erőteljes, karakteres ábrázolása azonosíthatóvá teszi a mintát és a vásznakot, de a Ridovics által átélt módon és hangulattal, egyediesítve kapjuk őket. Ennyiben az ismert helyiségek, tájak felcserélhetőekké válnak a néző, befogadó által nem ismert, valós tájak képzeletükben, emlékeikben nem megféleltethető oeuvre-jeivel, mert megformáltságuk, színi világuk, hangulataik változatossága, a természeti képmásnak a mesterségbeli tudás természetességével megteremtett kompozíciós absztrakciója, sőt, még ecsetvezetési technikái is egy sajátos, Ridovics teremtette festői világ részei. Ismert és ismeretlen tehát egyaránt saját látásmódja és megjelenítő ereje prizmáján keresztül mutat be. Teszem azt, Erzsit (olaj, 80*60cm) nem lehet nem felismernie annak, aki ismeri Erzsit. De aki egyáltalán nem ismeri a modellül szolgáló konkrét személyt, az is megismeri a képből szilárd egyéniségét, erős akaratú jellemét, öntudatos női vonzerejét. A portrét ábrázoló erő jellemábrázoló képességgel párosul, s így és ezért absztrahálódik el a kép, így tipizálódik a jellem a konkrét, tényleges modelltől. A megfigyelő és pontosan megfigyelő művész a tipikusság örökké-valóságába emeli és formálja át átélt témáját, témáit.

Festészetének tematikai horizontját Ridovics nem-igen terjeszti túl öt klasszikus témaválasztásán (I. Tájképek, II. Csendéletek, III. Portrék, IV. Személyegyüttes, V. Enteur-ök). Az egyes, nagy gyakorisággal vissza-visszatérő témák variációiban, a

mondanivaló különböző művészi anyagelrendezésében érhető tetten a festői mélyen átélés, a mondanivaló sokféle kibontásának lehetőségével élés, az akár tudatosan vállalt, akárcsak megérezett művészi lehetőségek keresése, kihordása. Nem technikai értelemben vett változatok, vázlatok adják ugyanis e témavariánsokat, hanem az átélés eltérő perspektívái, a festői értékválasztásnak, megjelenítésmódnak a különbözősége, a szemléleti formák gazdagsága vezet az azonos témák sokféle ábrázolásához, mondanivalóihoz, képi kommunikációihoz. Bizonyoságul vessük egybe a már elemzett „Reggel” (pasztel)-t a „Reggel” (olaj) változatával. Utóbbin nincs jelen személy, s ezért a reggel nem a képen jelenlévő személy perspektívája felől tárul fel – mellyel a másikon felőlünk néző, térbeli helyzetén túl, akárcsak a szimpátia okán is azonosulhatunk – hanem a tárgyközpontú, távolságtéremtő ábrázolás lehetőségével élt a művész. A tárgyak hevenyészettsége szembeötlően jelenvaló: az asztal, az abrosz, a kancsó és a széken otthagytott ruhadarab formájában, sőt, a függöny félig elhúzotttsága is félkész, befejezetlen állapotokat tár fel. De itt az életdarab megrögzítettsége, a tipikus reggeli szituáció megragadása a fontos, nem pedig a másiknál már elemzett kettős távlat (a bent – kint és a jó napkezdés (reggel) – egész napot megelőlegező, átható életöröme), elérhető szabadsága.

Az már csak a jövő hipotetikus kérdése lehet, hogy mi lenne, ha festőnk túlterjeszkedne eddigi tematikai horizontján, s extenzitásában is szélesebb világhoz merészkedne és ábrázolná. Lehet, hogy új témák átélése innovatív erővel bírhatna élete útjának felénél, a további, igaz út megjelölésében?! A művészi útkeresés bátorsága, ha mesterségbeli tudás támogatja, új és új intenzív totalitások megjelölésére ösztönözhet.

A társadalom szellemi életében csak az van, az létezik, akinek van tradíciója, akinek vannak gyökerei és vállalható, továbbvihető és megújítható tradíciója. Bizonyára így van ez a festészetben is. Épp ezért, ha arra a kézenfekvő kérdésre keressük a választ, hogy hova helyezzük el Ridovics Péter eddigi munkásságát a magyar festészet palettáján, akkor nem túl nehéz a feladatunk. S nemcsak azért nem, mert festő-dinasztia tagjaként, az egyéni arculataik megőrzése mellett, sok a hasonlóság és a közös törekvés Rábai Ridovics Ferencsel (1923-1993) az unokabáttal és Ridovics Lászlóval, az apával, hanem azért sem, mert Pogány Ö. Gábor művészettörténész jellemzéseit egyetértően idézhetjük: „Ridovics Péter nem tagadja meg a klasszikus hagyományokat, a valóságábrázoló művészekkel szívesen vállalja az eszmei rokonságot, nem fordít hátat a pleinair festészetnek, nem tiltakozik, ha a nagybányai mesterek lemenőági utódai közé sorolják őt. ... Festőművészként önálló személyiség, de nem magányos; a magyar képzőművészet történetében a kolorit megújítóinak a nemzedékváltóit folytatja, pályájának elindítói – Szentiványi Lajos, Iván Szilárd – mellet az úgynevezett „posztnagybányai” szellemiséget, termése azonban megfelel az eredetiség követelményeinek. A látványelemek kiválasztásában, összekapcsolásában – ugyanis – az iskolás okoskodásnak nyoma sincs; a festői kifejezés úgy marad közvetlen, hogy véglegesnek, megmásíthatatlannak hat, a természetességről elhitheti, hogy képeinek stiláris egysége így bizonyul törvényszerűnek. Paál László, Ferenczy Károly nyomán piktoraink efféle gyakorlatot követve festenek magyar módra.” Csak azt tehetjük hozzá: a magyarság festőisége itt egybeér az emberi, egyetemes otthonosság képvisésének eszmeiségével.

Budapest, 2000. július

K. állattörténetei K. szerint

Számomra biztos mércéje – s feltehetem, nem egyedül állok így ezzel – egy irodalomkritikai, esztétikai elemzés fontosságának, szellemi meggyőző erejének az, ha fel tudja kelteni érdeklődésemet, kíváncsivá tesz az eredeti, a szerző által interpretált művek olvasására, újraolvasására. E kis fehér könyvecske (Kállai R. Gábor: Kafkológia, CRITICAI LAPOK-könyvek No1.), címlapján *Franz Kafka* harmincas, vonzó fotójával – közelebbi műfaji meghatározása alább – eleget tett e mércének, elérte e hatást. Ebben szerepe lehet olyan szubjektív tényezőknek, melyek mindhárom szóban forgó szubjektumnál azonosak: jogfilozófiát szerető jogász, bölcsész, író emberekről van szó. Nemzedéktársammal *Kállai R. Gáborral*, aki számos jó publicisztika, ifjúsági regény szerzőjeként már megmutatta magát, s ki most irodalomkritikusként lép elénk, éveink számát tekintve némiképp meghaladtuk a rövid életű, tüdőbajtól szenvedett prágait (43), akit művei hatástörténete, olvasottsága modern klasszikussá tett. Kafkától a mi nemzedékeinkig bezárólag az elidegenedés problémájával, a személyes és az emberi integritás védelmében szokás volt szembenézni. A kritikai tudatosítástól, szimptóma-leírástól kezdve – amely mindig a probléma felvetése – a lázadáson át egészen a közösségi, társadalmi kiutat kereső forradalmi cselekvésig. Az ezredvégen mintha megváltozna a helyzet. Olyan nemzedékek kerültek túlsúlyba a globális kapitalizmus – globálisan erős, helyileg sebezhető – társadalmi terében, amelyeknek kollektív tudatában nincs vagy alig-alig van jelen e probléma. Az elidegenedésbe beleszületett-beleszoktatott és -szokott nemzedékek társadalmi és kulturális ideje jött el.

Miért hát Kafka? Erre a kérdésre bizonyára »a miért nem« a választ eldöntő ellenkérdés, ha a posztmodern esztétikum nélküli világából azon az alapon kívánnák száműzni, hogy mondjuk a modernitás meghaladott világa tartozékának tekintik Kafkát. Láttunk már ilyen eljárásokat. A szellem világában minden megtehető. A dolog ilyenképpen és nem másképpen történő felfogásának még érdekeket védő funkciója is van. Ugyanakkor igencsak visszás eljárás.

Kállai – aki az esszé és a tanulmány közötti átmenet műfajaként fogja fel munkáját, s valószínűleg innen hangösszevonással megspórolt címadása, ti. a Kafka-o-lógia logoszának enyhítésére – az emberélet útjának felénél lendületes elemzést produkál. S itt már a motivációk, az érdeklődés felkeltésén túlnövő objektív teljesítményről szólhatok. *Max Brod* instrukciói nyomán az állattörténetek etikai, filozófiai világkonstrukciójára épít, néhány novellára alapozva értelmezését. A kísérlet sikeres, egyrészt mert járható utat talált a sokrétegű életműben, s ennyiben módszere akár e novelláknál szélesebb kafkai bázison is kipróbálható, másrészt mert az elemzett állattörténet-novellák mellett az életmű egészére vonzó perspektívát tud nyitni. Elemzése tiszteli a Kafkairodalom maradandó eredményeit: kiteszi azokat a kontrapunktokat (W. Benjamin, Hauser Arnold, Zatonszkij, Pók Lajos, Janouch stb.), melyek az adott relációban nemcsak a szerzőnek a »logosz« nívóján álló tárgyi ismereteit mutatják, hanem a tanulmány olvasóit is segítik a többoldalú tájékozódásban. Mégsem könyvekből (X), értsd a kommentárirodalom könyveiből írt újabb (X+1) könyvet, hanem meglátott egy bölcséleti lehetőséget, a fenomenológiai epoche eidetikus redukcióját, a lényegre redukálás módszerét, s efelől bontja ki a Kafka által kedvelt állattörténeteket.

E módszer nem tagadja, hogy e történetekben is szó van a világ végtelen talányairól, a veszélyektől szorongatott, magányos, sőt, elidegenedett életokról és viszonyokról, amit Kafka a reális, konkrét érzékletes valóság és a groteszk, sőt abszurdba átmenő formák nála mesteri egységre találó ellentétén keresztül fejezett ki. De a három szóban forgó állatnovellánál – *Egy kutya kutatásai* (1920-22), *Az odú* (1923), *Josefine, az énekesnő, avagy Az egerek népe* (1924) – a bölcséleti irányultságú elemzés specifikus tartalmak kibontására alkalmas.

Nézzük például *Az odú-t*. A narrátor vakondokféle belső monológja akörül szövődik, hogy vajon képes lesz-e az egy életen át építgetett, tökéletesítgetett odú megvédeni őt a külső fenyegetésektől. Pók Lajosnál az odú Kafka írói munkájának allegóriája, ahova belefúrja magát, hogy minden eszközzel védelmezze magát környezetétől, a kísértetektől és kételyeitől szorongó író. Zatonszkij a beteg és haldokló író (Kafka egyik utolsó novellájáról van szó) önvédelmeként értelmezi a leírtakat, míg Hauser Arnold szerint „a föld alatti odú a maga ásitó mélységeivel, ürességével és csendjével – megannyi metaforája a magánynak, az elidegenedésnek és annak az áthatolhatatlan szakadéknak, mely az egyes embert a lét megnyugtató, minden kételyt és bizonytalanságot megszüntető értelmétől elválasztja.” (24.) Kállai a novella szerkezetében megbúvó etikai konstrukció időproblémája felől közelítve értelmez. „Az odú lakója hatalmába kerítette az időt, nincs számára sem múlt, sem jövő, az idő pusztá háttéré a végtelen meditációnak – a vakondok emlékszik arra, hogy régebben volt, amit meg tudott tenni; s volt, amit tapasztalatlansága miatt nem; ugyanez áll a jövőre is. Ma már és még változtathatna az odún, ez azonban értelmetlen, az odú így is minden odúk legjobbika. Ebben azonban nem lehet biztos, így paradox módon szeretne tanúja lenni otthona feldúlásának, mint ahogy a féltékeny ember is vágyik a tettenérésre, hiszen így legalább a tökéletlenségében biztos lehetne. Talán jobb lenne – vélekedik a vakondok – másutt új odút építeni, ugyanakkor azt is tudja, ott is ugyanaz a bizonytalanság állna elő. A Kierkegaard-i ultima ratio – Istennel szemben soha nincsen igazad – az odúval szemben soha nincsen igazad formulává torzul.” (29.) Az odúlakó „Kétségbeesetten küszködik egyedül és kizárólag saját világával, megkísérel mindennek jelentést adni, ami akár belülről, akár kívülről jelentkezik. Egyetlen kétes kiindulópontja van ehhez a kegyetlen harchoz; saját énje, de még ezt is elveszíti. Mint Kafka minden hőse, múlt és jövő nélküli – a jelen sem sajátja –, egyben lehet csak biztos, hogy mindenütt és mindenkor kívülálló és idegen marad.” (46.)

Itt azt gondolom, valóban jól látszik, mert megjelenített a társadalmi lét szerkezetének a prioritiztikus lényege: a cselekvések, tények mögött »végső« értékek húzódnak. Ezek relativizmusa azonban áttörhetetlen, ha nincs alapérték. Ennek létezése viszont kizárt, ha elesik a normát érvényessé tevő közösségre támaszkodás (és következőképp elesik a történelem). Odúlakók vagyunk és maradunk mi is egy ilyen világkonstrukcióban. Ennél tragikusabbat már nem is lehet mondani, olyannyira nem, hogy innentől kezdve az egész nevetséges. A tragikus és nevetséges együttesének esztétikai valeur-jét pedig éppen a karkai groteszk formanyelve hordozza.

A filozófia mellett a kávéházi és az arány Prága szeretete is jól megfért németül író, zsidó származású, cseh íróknban, aki elsősorban és mindenekelőtt író volt. Per definitionem: „aki kiadható és elolvasható műveket szokott és tud írni”. Ismert összefüggés, hogy a Munkás-Balesetbiztosító jogtanácsosaként kifejtett megbízható munkája nemcsak zavarta fő tevékenységében, hanem e nyárspolgáriként megélt világ alighanem motiválta is őt az általa megírt világ elgondolására. *A per* Josef K.-ja és *A kastély* K.-ja egyaránt erről tanúskodik. Rémisztő helyzet olyan perben vádlottnak lenni, ahol nem tudni, mi a vád,

miért állítanak bíróság elé. Minden és mindennek az ellenkezője kihozható a jogból. Ezért éppolyan kiszolgáltatott bizonytalanságban van Josef K. a perbeli folyamatban, mint K., a földmérő a kastély labirintusában. Hierarchiák és racionális szabályok ugyan vannak, a részek mégis felcserélhetőek, mert nem illeszkednek az egészbe. Az összefolyamat strukturálatlansága, az, hogy se eleje, se vége, irracionálissá teszi a részracionálisokat.

A Kafka által személyesen összeállított utolsó kötet, *Az éhezőművész (Ein Hungerkünstler)* meglehetősen erőteljes tematikus egységet teremt. Négy novellában vizsgálja a művészet, a művész és a közönség relációit. Kafka igen szemléletes, konkrét megfigyeléseken keresztül, realiztikus ábrázolással jut el érdekes és tanulságos magyarázatokhoz, az esztétikum természetéről, forrásairól. Legátfogóbban, fogalmi absztrakciókként is éppen az állatnovellaként már szóba hozott *Josefine, az énekesnő, avagy Az egerek népében*. A számára oly fontos dolgokról is tud megfelelő komolysággal és ugyanakkor iróniával szólni. *Az Első bánat* azt mutatja meg, hogy a művészet bizonyos értelemben csinálmány. A trapézművész impresszáriójának és a trapézművésznek együttes csinálmánya, ahol az impresszárió által teremtett helyzet, a hatalom védte bensőség helyzete, kulisszáival együtt, megingathatatlannak tűnik.

A trapézművész „előbb a tökéletesség utáni vágyból, később már zsarnokivá vált megszokásból is úgy rendezte be az életét, hogy amíg egyazon társulatnál dolgozott, éjjelnappal fönt maradt a trapézon. A siker nem maradt el, s ez nem is csoda. A trapézművész autonóm alkotó, akit csak és kizárólag kissé dekadenssé váló művészete érdekel, s a világról nem vesz tudomást, de miért is venne, a nézők életének egyetlen értelme az, hogy őt csodálhassák. Az impresszárió szeretetteli gondoskodással teljesíti minden kívánságát, van hatalma a cirkusz világában, s ez csak a trapézművészt szolgálja...” (94-95.) Az eltespedtség, a valóságos megmérettetés hiánya döbenteli rá a művészt arra, hogy kevés amit csinál, változtatni, újítani kellene produkcióján. Furcsa, valószínűtlen kísérlet ötlük az eszébe: még egy rudat akar, sikereit is veszélyeztetve ezzel. A műviségre, mesterkéltiségre való rádöbbenése a lényegét, a szituációba kódolt sikerélmény összetartó erejét veszélyezteti: „Az az egy szál rúd a kezemben – hogy élhetek így!” – jajdul fel váratlanul. Az impresszárió aggodalommal szemléli védencét, s látni véli, hogy a „trapézművész gyermekien sima homlokára felvésződnek az első ráncok”.

Kafka páratlan, 3 oldalas tömörséggel modellezi itt a cirkuszi előadó (művészet) külsődlegességét, szituatív-csinálmány jellegét, hogy a kötet címadó novellájában, *Az éhezőművészen* a szituativitást immáron ne a művész, az impresszárió és a közönség viszonya hordozza, hanem valami sokkal elementárisabb, ami mindhárom szereplőn túl van, de az alkotás létfeltételét képezi: a kor hatalma. Az éhezőművész nagy időkben sztár volt, pedig semmit sem csinált, csak éppen közszemlére kiállított ketrecében nem evett semmit. Produkcióját, az éhezést egyénisége kiteljesítéseként élte át, és sérelmesnek érezte, hogy impresszáriója mindig csak 40 napig engedte koplalni, nem tovább. Míg maga e korlát meghaladásával próbálkozott művészete kiteljesítésén, addig közönsége egyre fogyott, s egyre kevesebb figyelmet szentelt produkciójának. Kállai emlékezetem szerint eltérően a hetvenes évek budapesti avantgarde színházi előadásától – a novella kulcsát az első mondatban látja. „Az utóbbi években igencsak megcsappant az éhezőművészet iránti érdeklődés. Míg korábban igen jövedelmező volt efféle látványosságok rendezése saját vállalkozásban, ma a dolog tökéletesen lehetetlen. Más idők járnak.” A háború utáni korszak, az éhező Berlin érteti meg Kafkával, hogy ott, ahol mindenki éhezik, éhezett, ott az éhezőművészet elveszti auráját, nem öltöztethető többé a művészet dicsfényébe. Az idők változása kihúzza a talajt bizonyos művészetek alól. A retrospektív nézőpont nélkül nem

érthető a(z éhező) művészet valóságkonstrukciója. Az esztétikum forrása itt a társadalmi élményanyagban, a történelmi közegben honol (általánosíthatjuk Kafka modellezését).

Az állattörténetek szellemkritikai irányultságához formájában és szerkezetében egyaránt illeszkedő *Josefine-novella* sokoldalúan magyarázza az esztétikumot, s egyben Kafka sajátos ars poeticájának, sőt ezen túlmenően munkássága bizonyos mérlegének is tekinthető. Probléma expozícióként indulunk ki a művészet erejéről művészi szellemességgel elmélkedő novella szövegéből. „A mi énekesnőnket Josefine-nek hívják. Aki még nem hallotta énekelni, nem ismeri a dal hatalmát. Lehetetlen, hogy aki őt hallja, azt magával ne ragadja éneke, és ez már csak azért is igen figyelemreméltó, mivel a mi nemzetségünk általában nem szereti a zenét. A csendes békesség a mi legkedvesebb muzsikánk; a mi életünk nehéz; még ha sikerülne is végre lerázni mindennapi gondjainkat, akkor sem tudnánk már a mi megszokott életünktől ennyire távoli dolgokhoz felemelkedni, mint amilyen a zene. [...] Josefine – egyedül ő a kivétel, ő szereti a zenét, és tolmácsolni is tudja; ő azonban az egyetlen; ha ő eltávozna közülünk – ki tudja meddig –, a zene is eltűrné vele életünkből.

Sokat töprengtem azon, voltaképpen hogy is van ez a zenével. Ugyanis nekünk semmi érzékünk sincs a zenéhez; hogyan lehetséges, hogy Josefine énekét megértjük, vagy legalábbis úgy hisszük, hogy értjük, mivel Josefine tagadja hozzáértésünket.” (*Elbeszélések, Európa, 1973:246.*)

E titokra, a művészet titkára a legegyszerűbb válasz, hogy az az érzésekre, érzékszervekre hat. Mivel erre mindenféle közönséges életmegnyilvánulás alkalmas, nemcsak a cincogás, de a diótörés is, mégsem lehet kielégítő e válasz. „Noha Josefine cincogása lényegében megegyezik a népi cincogással, azaz a legközönségesebb életmegnyilvánulással, de mégis – nagyon úgy tűnik – több annál, ezért a cincogásnak afféle nembeli cincogásnak kell lennie. »Csodáljuk benne, amit magunkban nem csodálunk, mindegy egyéb vonatkozásban egy velünk« – vált át hirtelen egerünk a lukácsi esztétikára, aminek [...] egyik központi kategóriája a partikulárist a különösségben megragadó és ezzel meghaladó nembeli. És valóban a művészet (és a filozófia) egészen közönséges tevékenység, s nembelivé csak akkor emelkedik, ha a befogadói oldal – jelen esetben az egerek népe – magát ismeri fel benne, s ha beépül a nép integráns történelmébe.” (101.) Művészete nem sikkad el észrevétlenül, hiszen cincogása „ott hangzik el, ahol mindenki más némaságra van kárhóztatva, úgy érkezik, mintha a nép küldené üzenetét az egyednek”. Josefine cincogásának tehát van funkciója: a közösség öntudatának hordozója, érzéki megjelenítője.

A „jobb” körökben használhatatlannak tekintett lukácsi esztétika így, s még többféleképpen is használható – a katarzis vagy a mimetikus-nem mimetikus művészetek problémájának észlelése – a karkai egerek számára. Ők nem gondolták, hogy hatalmasabbak volnának az oroslánoknál, csak azért, mert esetleg magasabb helyen tartózkodnak. Azt azonban igen, hogy a jelek jelentését a mindennapi élet struktúrái és tevékenységformái felől érdemes értelmezni, a konkrétól az absztrakthoz való felemelkedés során.

Ahogy Kafka tette ezt e század centrális problémájának művészi feldolgozásával.

Ezredvég 1998/6.